ירושלים

מאסף ספרותי לחקירת ארה"ק

גלילותיה, קורותיה, קדמוניותיה, תולדות גדוליה וכל
הנוגע לה בעבר ובהוה.

מאת

אברהם משה לונץ

בעזרת חכמים וחוקרים מצוינים בארץ והוצה לה

כרך עשירי. כרך היובל

פעה"ק ירושלם תובב"א

שנת תרע"ד לפ"ק

בדפוס המו"ל והוצאתו

דברים אחדים

בעת נעילת שערי ה„ירושלים" כרך העשירי, כ ר ך ה י ו ב ל לעבודתי בשדמות מדע ארץ אבותינו, מתעוררים בי רגשי שמחה ועצב גם יחד, עצב, על אשר במשך התקופה הזאת לא עלה בידי להוציא רק השליש ממספר הכרכים שקויתי,—ושמחה על עשרת הכרכים שעלו בידי להוציא לאור; שכל אחד מהם מכיל מאמרים חשובים במדע ארה"ק וכלם יחד מקיפים כמעט כל ענפי וסעיפי עץ הדעת של ארצנו, ארץ הקדושה—ארץ הפלאות. ועוד זאת בידעי כי לא מרפיון והתרשלות לא יצאו על הסדר, רק מחוסר אמצעים חומריים כי אחרי שעלה בידי להדפיס ברוב עמל את הכרך השני ממנו נגרעו ונמעטו מספר מנויו וקוניו עד כי גם הוצאת ההדפסה, הניר וכו' בקושי ואחרי זמן רב הושבה לידי וזה אך זה, עכב את ההדפסה התדירית והביאה אותי בעול של חובות מרבה להכיל. ובכל זאת לא רפו ידי והוצאתי לאור עוד ספרים שונים במקצוע מדע הארץ בתקותי כי מספר קוניהם ירבו אך לדאבוני גם בזה נכזבה תוחלתי.

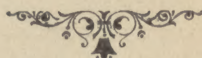
וגם אחרי כל אלה לא אמרתי נואש ובהרף נפש ה ל כ ת י ו א ל ך במסילת הקדש אשר סלותי לי, וברצות ה' מיד כאשר ישוב לידי למצער חצי ההוצאה שהשקעתי בכרך זה, אתחיל להדפיס את הכרך הבא וכן הלאה, כי עוד שדה רחב ידים לפנינו וביחוד בענפי מדע הארץ השייכים רק לנו. בטח ימהרו חובבי ארצנו לאספו אל ביתם למען אלך לבטח דרכי בלי מפריע ומכשול. ואתה ה' היה עוזר לי להוציא עוד כרכים רבים מהמאסף הזה ולגמור את התוצאה ההדשה של התלמוד הירושלמי שזהו כל משאת נפשי.

ירושלים, כסלו תרע"ד

העורך אברהם משה לונץ

ירושלים

כרך עשירי, כרך היובל

ירושלים

מאסף ספרותי לחקירת ארה"ק

גלילותיה, קורותיה, קדמוניותיה, תולדות גדוליה וכל

הנוגע לה בעבר ובהוה.

מאת

אברהם משה לונץ

בעזרת חכמים וחוקרים מצוינים בארץ וחוצה לה

כרך עשירי. כרך היובל

פעה"ק **ירושלם** תובב"א

שנת **תרע"ד** לפ"ק

בדפוס המו"ל והוצאתו

Jerusalem

JAHRBUCH

zur Förderung einer wissenschaftlich genauen Kenntniss

des jetztigen und des alten Palästina

herausgegeben

von

A. M. Luncz

unter Mitwirkung von Fachmännern

im heiligen Lande und ausserhalb desselben

BAND X

JERUSALEM, 1913

Druck und Verlag des Herausgebers

מקדש לכבוד

החכמים הנעלים חברי ועד

יסוד קרן

להוצאת התלמוד הירושלמי

מר אפרים כהן

מר דוד ילין

דר. אהרן מזיא

דר. יצחק לוי

מר מרדכי בן הלל הכהן

בכל רגשי כבוד ויקר

מאת **העורך**

תכן הענינים

כותל המערבי

של

הר בית אלהינו

מהותו, תכונתו וזכרונותיו

מאת **העורך**

מבוא

כותל המערבי שהוא כעין מקדש מעט להיושבים בעיה"ק ולהבאים לרצות את אבניה, למרות היותו כל כך קדוש נעלה ויקר לנו, לא נתברר עוד למדי מהותו, תכונתו, זמן התגלותו (במצבו הנכחי), זכותנו החוקית והתפלות של המקום הזה. וערך חסרון הידיעה הזאת נרגש עוד יותר בשנתנו זאת תרע"ב בעקב הפקודה שהוציא בית מועצת האידארה לאסור על היהודים את המנהג שנהגו מקצת מאחינו בזמן האחרון להעמיד אצל הכותל ספסלים, ומהיצה עראית בין מקום עמדת האנשים והנשים. ולכן אמרנו לאסוף את כל הנוגע למקום הקדוש הזה, שריד מחמדנו מימי קדם, הכל באר היטב מפי ספרים, מכתבי מסע ופרטים מהזמן היותר קדום עד ימינו, לבררם וללבנם כיד הידיעה הטובה עלינו.

מהותו ומראהו.

הכותל הזה לאמר השטח שאצלו יש לנו הזכות לבוא ולהתפלל, הנהו חלק מכותל המערב של החומה שהקיפה לפנים את הר הבית כולו וכהיום חלק ממנה (לא כמו שחשבו רבים[1]) שהנהו כותל המערב של חומת העזרה), ולפ״ז מותר לנו גם כהיום בהיותנו טמאי מתים לגשת אל הכותל הזה בלי כל חשש ופקפוק. הכותל נמשך להלאה ממקום התפלה עד קצה הדרום ולצפונו נמשך רק מעט עד המהכמה שאצל שער החאראם[2]) הנקרא באב אל־שלשלה (שער השלשלת) ומשם והלאה לא נשאר ממנו מאומה מעל הקרקע הנכחית, ובמקום הזה הוא מוקף בבנינים וחצרות של אנשים פרטים.

אורך „כותל המערבי" הוא 28 מתר[3]), וביחד עם חלקיו המוקפים מבניני המושלימים אשר משני עבריו 48 מתר, לפניו יש מבוא שאינו מפולש הרחב 3,60 מתר ומרוצף באבנים, וקרקעיתו נמוכה מקרקע הר הבית בעומק של 25 רגל. ועל המקום הזה יש לנו זכות הזקה קדומה להתפלל ולשפוך שיח ביום ובלילה, בלי מפריע, והוא הנהו המקום

1) להלן כאשר נביא דבריהם נוכיח את אמתת הדבר.

2) בערבית נקרא מקום המקדש חאראם-אל־שריף לאמר המובדל, המקודש.

3) בשתי קצותיו מצד צפון ודרום ישנן חצרות סמוכות להכותל ופתחיהן יוצאות להמבוא והן שייכות להקדש של המערבים כיתר החצרות שבהרובע הזה (ובעל החצר שבצד צפון הרשה לפנים להכנס להתפלל שם בעד מתת קל), ואת ההקדש הזה הקדיש המלך אלפצל נור-אלדין (בן האמיר האבאב אלדין: אל גראחי מפקידי צלאח-אלדין) לעדת המערבים (מושלמים הבאים ממערב אפריקא) למיניהם אנשים ונשים כאשר מסופר בדברי קורות ירושלים להשופט מגיד-אלדין-אלחנבלי אשר חי לפני ד' מאות שנה ויותר והועתק מאת הח' דוד ילין בהמאסף הפרדס צד קנ"ז אדעסא תרנ"ד.

האחד שבבחינת זעיר אנפין אפשר לכנותו בשם „מקום קבוץ גליות" כי בהימים הקבועים לתפלה מלא המבוא הזה מבני ובנות כל העדות והמפלגות השונות שבעיה"ק והבאים לבקרה.

בתחתית הכותל מעל הרצפה הנוכחית קבועים תשעה נדבכים של אבנים גדולות, והאבנים של חמשת הנדבכים התחתונים מפוצלות בקציהן, (קשוט הנהוג בכל הבנינים שבימי הבית השני). וארבעה העליונים חלקים, אך אין ספק שגם הם מימי הבית השני, ולמצער מימי הורדוס, מוצאם.

ארך כל אבן של תשעת הנדבכים התחתונים בערך 1,50 מתר וגבהן כמתר ויותר, ושתים מהנה—האחת בקצהו הצפוני והשניה בקצהו הדרומי—ארכן מארבעה עד חמשה מתר. מעל לתשעת הנדבכים האלו מסודרים ארבעה נדבכים אשר אורך כל אבן מהם רק כחצי מתר וגובה של כל הארבעה נדבכים יחד רק 2,20 מתר. והחלק הזה איננו עוד מימי הבית השני כי אם מימי אדריינוס. וכל האבנים האלו מונחות בלי כל חבור של טיט והומר ביניהן ובכל זאת מחוברות הן אשה אל רעותה באופן נפלא, ועל גבי ארבעה הנדבכים האלה מסודרים עוד אחד עשר נדבכים מאבנים רגילות אשר גובה כולם יחד רק 4 מתר. והחלק הזה הוא בלי ספק מימי ממשלת הערבים. ולפ"ז עולה גובה של הכותל כולו מעל הקרקע הנכחית שמנה עשר מתר שהוא כשתים עשר קומות איש. ומראהו מעורר בלב כל איש מאחינו המתבונן עליו—וביחוד בפעם הראשונה רגשי כבוד ועוז תוגה ותקוה גם יחד.

חלק הכותל שמתחת להקרקע הנכחית.

בהשתדלות החברה האנגלית לחקירת א"י (Palestine exploration Fund) נודע לנו גם מהות חלק הכותל הקבור מתחת להקרקע הנכחית שהנהו גדול פי שנים מהחלק העתיק שמעל הקרקע.

בשנת תרכ"ז שלחה החברה הנז' את המהנדס מר וארן להתחקות על עתיקות העיר וביחוד על מקום המקדש והוא הפר ארבע הפירות במקומות שונים בקרבת הכותל ועי"ז נגלה שמתחת להקרקע נמצאים עוד תשעה עשר נדבכי אבן הגדולות כאבני תשעת הנדבכים התחתונים שמעל להקרקע, והנדבך התחתון קבוע בתוך הסלע של עמק הטירופיון שהגביל את הר המוריה והפריד בינו ובין הר ציון; רק שבמשך הזמן הוצבר פה דומן ועפר בגובה של 42 רגל.

חלק הכותל שמחוץ למקום התפילה.

כאשר אמרנו נמשך כותל המערבי להלאה ממקום „התפלה" עד קצהו הדרומי. מקצת מההלק הזה מוקף בחצרות של המושלימים, והלקו היותר דרומי הנהו גלוי לאמר שאין לפניו שום בנין. ונבאר את הדברים המציינים את החלק הזה.

שער הנביא.[1]) (בפי התרים בשם שער ברקלאי).

באחת החצרות הנשענות להכותל נראה בהחומה בגובה 1 מתר מעל פני הקרקע משקוף משער ישן.

1) בשם זה או בשם שער ברק יקראו לו המושלימים ע"ש ברק סוסו של מחמד שלפי ההגדה עלה ממנו בהמקום הזה השמימה. והשם ברקלאי הוא ע"ש התייר האמריקני ד"ר ברקלאי שגלה אותו לראשונה עוד בשנת תר"ה.

הערה

שתי התמונות האלו נעתקו בהעתקה פוטוגרפית מהתכנית שהעריך מר וארן בשם החברה להקירת א״י שבבריטניא, עפ״י החפירות שחפר במקומית שונים סמוך להכותל. ולפי זה על הקורא לדעת כי הרצועה של הכותל היורדת מתחת להקרקע העיכחית, הנה חלק מהכותל שנגלתה ע״י החפירה וכמובן יורד הכותל כלו לכל ארכו בעומק כזה, ונבנה על סלע ההר הגבוה 2320 רגל מעל פני הים.

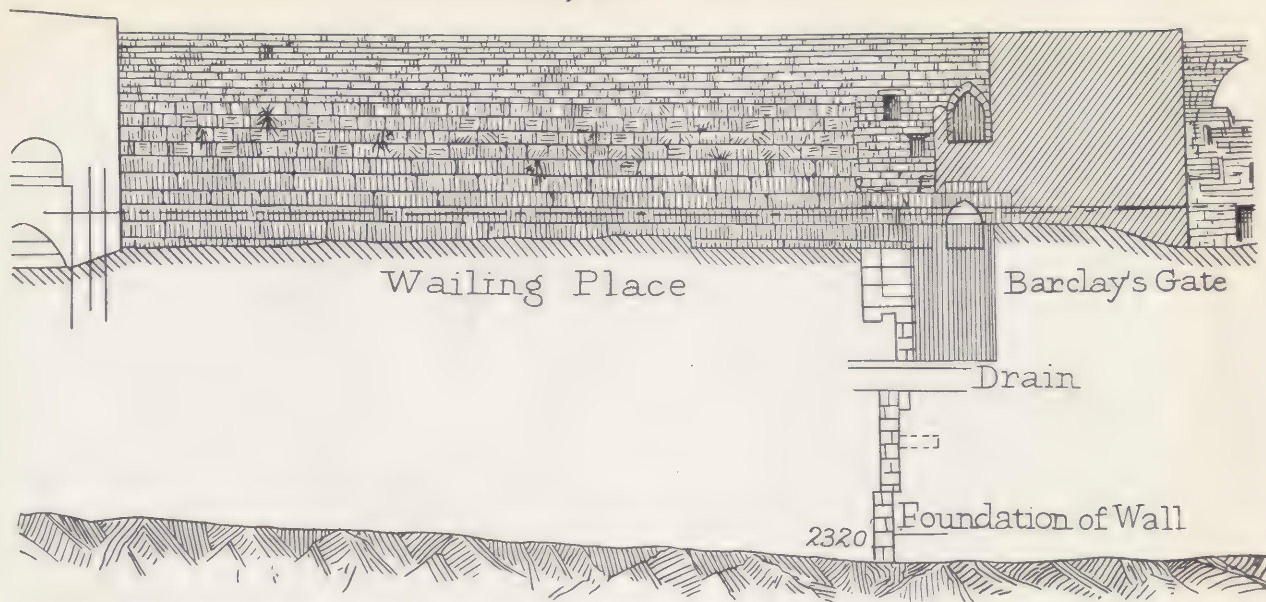
תמינה א. תראה לנו את כותל המערבי שהתרים יקראו לו בשם מקום הבכי (**Wailing Place**) המתחיל מבנין המחכמה עד להלאה משער המערבים (בַּאבּ אִיל מַאגַארְבַּא) שבחומת הר הבית.

תמינה ב. תראה לנו את חלק הדרומי של הכותל מחוץ למקום התפילה, הסגור בבתי המושלמים. ובה נראים יותר עתיקותיו.

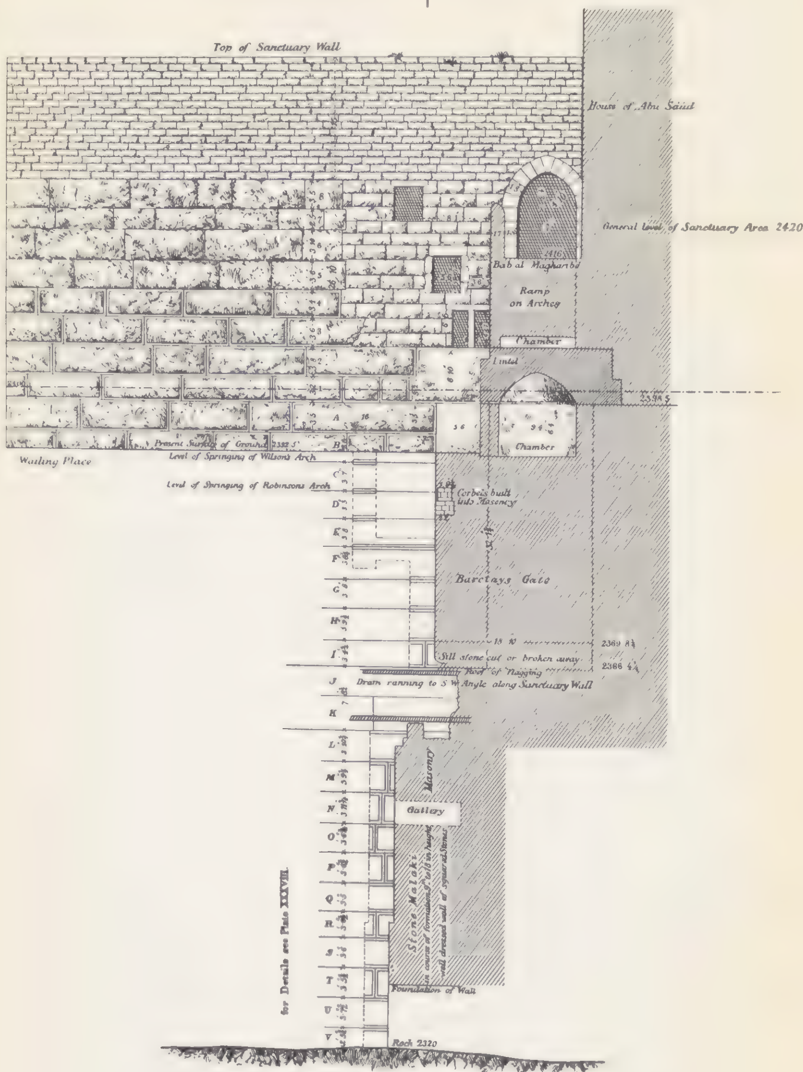
תרגום המלים:

ראש הכותל הנוכחי של מקום המקדש	**Top of Sanctuary wall**
בית של אַבּוּ סַאִיד	**House of Abu Said**
הגובה הכללי של הר הבית	**General level of Sanctuary**
2420 רגל.	**Area 2420**
שער המערבים	**Bab al Magharibe**
אצטבא בנויה על קשתות	**Ramp on Arches**
חדר	**Chamber**
שקוף	**Lintel**
חדר	**Chamber**
גובה הנוכחי של הקרקע (במקום הזה)	**Present Surface of Ground**
2392.5 רגל.	**2392.5**
שער ברקלאי	**Barclays Gate**
ציור של שיפכין ההולך למקצוע דרים	**Drain Running to S. W. Angle**
יסוד הכותל	**Foundation of Wall.**
סלע ההר 2320 רגל מעל פני הים	**Rock 2320**

א. כותל המערבי

ב. חלק הדרומי של הכותל

המשקוף הזה מתפשט על פני גובה של שני נדבכים, גבהו 2 מ. וארכו 7,60 מ.רוחב הפתח שמתחתיתו הוא 5,70 מ. וגבהו 8,80 מ.(כאשר נתגלה ע"פ החפירות), המפתן איננו עוד פה אך מקום הנחתו היה בגבה של 2370 רגל מעל פני הים ולפי"ז היה נמוך 3 מתר ממפתני השערים שבחומת הדרום ודרך השער הזה נכנסו מתחת להקרקע הנכחית של הר הבית במרחק 20 מתר. ואח"כ פנו לצד דרום בשביל ארוך 17 מ. ורחב 2,40 מ. ומשם עלו במדרגות להר הבית.

באב אלמגארבא (שער המערבים, סתום).

השער הזה קטן ופשוט רחבו רק 2,20 מתר וגבהו 3,80. פתחו ענול מלמעלה כקשת, ולפניו אין כל אולם ופרוזדור לא מבפנים ולא מבחוץ, ומדרגה מובילה מרובע המערבים הנמוך—להשער הזה, ובמקום האולם הפנימי עומד בצד ימין כותל ההולך לצד מזרח.

משער המערבים שהזכרנו והלאה לפאת דרום במרחק 36 מתר אי אפשר לראות את הכותל כי בנינים נשענים לו, אך כאשר חפרו האנגלים מתחת לקרקע הבנינים הנזכרים מצאו כי גם פה ידמה הכותל בתכונת בנינו ובגודל אבניו וסתותן להחלק של „כותל המערבי", והנדבכים הולכים תמיד במדה אחת וקצב אחד.

שריד הגשר [1]) שחבר את הר ציון עם הר הבית.

הגשר הזה התחיל במרחק 12 מתר ממקצוע מערבית דרומית החומה ורחבו היה 15,43 מ. בערך

1) כפי התרים יכונה בשם ק:צת רובינזאהן ע"ש התייר רובינזאהן שגלהו לראשונה.

וכהיום נראים אבני ענק יוצאים ובולטים מארבעה נדבכי החומה אשר שנים התחתונים מהם לבד גבוהים 3,66 מ. וכל רואיהם יכירום כי הם נשאו קשת חזקה מאד, והנדבך אשר בו החלו לקבוע אבני הקשת יוצא 0,34 מ. משורת החומה למען העמיד עליו את סמוכות הקשת וגם להיות לנוי. מסלע העמק עד הנדבך שבו התחלת הקשת — שהוא הראשון מעל הקרקע הנכחית — קבועים בחומה 18 נדבכי אבן גדולים אשר גבהם 20 מ. ונטית הקשת לאמר ארכה ממזרה למערב היה (כפי שנודע מערך כפיפת האבנים היוצא מהחומה) 12,80 מתר ובקציה היתה נשענת על עמוד מרובע שעביו 3,80 מ. וארכו כרוחב הקשת 15,52 (ובתחתיתו היה מעט יותר רחב וארוך מאשר בחלקו העליון) שנבנה על יסוד סלע ההר ברגל הר ציון[1]) הגבוה 2345 רגל מעל פני הים, והגשר הענקי הזה היה מחובר לגשר עין (שהיה קצר הרבה מגשר האבן) אשר דרכו הלכו להעיר העליונה.

והנה החפירות השונות הראו לדעת כי פה במקצ״ע מערבית דרומית החומה נבנו שתי פעמים קשתות או גשרים אשר נכחם עלו מעיר העליונה להר הבית, הראשון היותר עתיק נבנה מאת המלך שלמה והוא הי׳ בנוי נמוך 11 מתר מהגשר המאוחר הנזכר. וממנו לא נשאר לנו כל

1) בשנת תרכ״ו נסה המהנדס ווארען למצא את העמוד הזה ויחפור בעמק של (12,8 מ. לרגלי הר ציון אך לא מצא מאומה ואז עלה על לב אחדים לאמר כי מלאכת הגשר הזה לא נגמרה מעולם ואבני הקשת היוצאות מהחומה הוכנו לגשר שחשבו לבנות, אולם אחרי שנים מספר חפר החוקר ווילסאן בהמקום הזה רק עמוק יותר הרבה ויגלה את העמוד המחופש.

שריד בחומת הר הבית, ורק שרידים אחדים מאבני תקרתו נמצאו תקועים בתקרת הצנור הקדום העובר מתחת להקרקע. הנבחית, רחבו נוכל להגיד רק בדרך השערה כי היה שוה לרוחב הגשר המאוחר והוא נקרא בכתבי הקדש בשם „עלה" או „עליה" [1]) ובימי הבית השני בנה המלך הורדוס על מקומו רק גבוה יותר 11 מטר (מאשר כי במשך הזמן נמלא המקום הזה באבק ועפר) גשר או עליה אחרת לחבר את העיר העליונה עם הר הבית וממנה נשאר לנו השריד הזה.

קדושת מקום המקדש (גם אחרי חרבנו).

חז"ל בהפצם להשריש בלב עמנו את האמונה בביאת הגואל ובנין בית המקדש הבליטו בדרשות ומאמרים שונים כי הר הבית מקום ביהמ"ק נשאר בקדושתו גם אחרי חרבנו וגם אחרי שבאו בו גוים ויטמאוהו. ואת ההלכה הזאת סמכו על הכתוב והשימותי את מקדשיכם קדושתן אף כשהן שוממין (מגילה כ"ח א') [2]) ור' אליעזר בן פדת דורש על הכתוב והיו עיני ולבי שם כל הימים בית המקדש בין חרב בין אינו חרב לא זזה שכינה ממקומו, ור' אחא אמר (מיד אח"ז) אין השכינה זזה מכותל המערבי של ביהמ"ק שנאמר הנה זה עומד אחר

---

1) במלכים א' י' ה' כתוב „ועלתו אשר יעלה בית ה'" ובדהי"ב ט' ד' כתוב „ועליתו אשר יעלה בית ה'" ותרגומו ומזקתיה דסליק לבית מקדשא.

2) וביבמות ו' ע"ב איתא ואת שבתותי תשמורו ומקדשי תיראו מה שמירה האמורה בשבת לעולם אף מורא האמורה במקדש לעולם.

כתלנו (יל"ש מ"א ר' קצ"ה) [1] והמאמר הזה מובא גם במדרש שוחר טוב י"א על פסוק ה' בהיכל קדשו ושם נוסף וכן הוא אומר ויענני מהר קדשו סלה אעפ"י שהוא חרב בקדושתו הוא עומד, א"ר אלעזר ראה מה כתיב כי עתה תצאי מקריה ושכנת בשדה (מיכה ד') ושכנתי כתיב שאף על פי שחרב שכינתי עומדת שם, ועל יסוד הדרשות האלה פסק הרמב"ם ז"ל בה' בית הבחירה פ"ז שגם בזה"ז שכלנו טמאי מתים מפני הסרון אפר פרה אסור לנו לכנוס בעזרה, וגם הראב"ד שם פ"ו אינו משיג עליו בעיקר האיסור בזה רק שלדעתו אין בזה איסור כרת.

המקורים הראשונים לכותל המערבי.

דברי ר' אחא שהבאנו לעיל ראוים יותר להתפרש על כותל המערבי של ביהמ"ק שבו היה קה"ק מקום השראת השכינה לא על כותל המערבי שלנו שהוא מחומת הר הבית כמו שבארנו. אבל לעומת זה דרשת רז"ל על הפסוק הזה בעצמו במדרש שיר השירים שאע"פ שדומה בעיקרו לדרשתו של ר' אחא הנ"ל בכל זאת בהכרח מכוון הוא על כותל המערבי של הר הבית (הקיים עד היום) וז"ל: „הנה זה עומד אחר כתלנו אחר כותל המערבי של בית המקדש למה שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם, ושער הכהן ושער הולדה לא הרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה", ומובא גם (בשינוים קטנים) בבמדב"ר (פי"א ס"ג) הנה זה עומד אחר כתלנו זה כותל מערבי של ביהמ"ק שאינו חרב

1) ביל"ש מובא זה בשם תנחומא, ובקצת שינים מובא המאמר הזה בשמ"ר פ"ב סי' ב'.

לעולם למה שהשכינה במערב. והנה אע"פ שבשניהם כתוב ג"כ של ב י ה מ"ק, בכל זאת המציאות תוכיח שאי אפשר לנו לפרשן על כותל המערבי של ביהמ"ק שהרי אדריינוס החריב את ביהמ"ק כלו עד היסוד בו ובנה על מקומו היכל לאליל יופיטר, ובוודאי שכונתם היתה על כותל המערבי של הומת הר הבית שבאמת נשאר קיים, זאת ועוד אחרת ששני המקומות הנזכרים בשהש"ר שם שג"כ לא נחרבו והם ש ע ר ה כ ה ן ו ש ע ר ח ו ל ד ה הם בלי ספק מ ח ו מ ת הר הבית, האחרון נזכר במדות פ"א מ"ג בזה"ל חמשה שערים היו להר הבית שני שערי חולדה מן הדרום כו' ועד היום רואים אנו בעינינו שחלק גדול מכותל הדרום של חומת הר הבית נשאר קיים ובו שני שערים סתומים באבנים שלדעת כל החוקרים הם שערי חולדה הנו', וכמו כן אין ספק שבשם שער הכהן כיון הדורש לשער המזרחי „עליו שושן הבירה צורה" ובעל המדרש קראהו בשם ש ע ר ה כ ה ן [1] „שבו כהן גדול השורף את הפרה ופרה וכל מסעדיה יוצאין להר המשחה". (מדות שם). וגם השער הזה קיים עד היום רק שפתחיו סתומים באבנים והוא נקרא כפי המסרה בשם שערי רחמים שכן נקרא אצל המושלימים המקום שאצלו בפנים הר הבית, ואצל הנוצרים בשם שער הזהב.

אבל אם היה הרשות להיהודים שנמצאו בירושלם בהמאות הראשונות אחר החרבן ואם נהגו ללכת להתפלל

---

1) וברור שנוסחת שהש"ר היא הנכונה ורק בבמד"ר שם נשמטו המלות שער הכהן ושער חולדה בשגגת המעתיקים שלא ידעו מקומם וקיומם.

אצל הכותלים האלה מבחוץ, זה לוטה בצעיף הנשיה.
התייר מבורדו שבקר את ארץ ישראל בהמאה הרביעית
ימספרם כותב בספרו (שכתב ברומית) ע"ד תבונת הר
הבית בזה הלשון: „והיהודים ימואו פעם בשנה [בלי ספק
כוונתו על תשעה באב] להמקום הזה ויבכו ויקוננו אצל
אבן אחת שנשארה מבית מקדשם ואותה ימשחו בשמן",
[אולי כיון להאבן שנקראת כהיום בשם אבן השתיה]. והנה
ספורו הראשון שהיהודים היו באים לתוך מקום המקדש
לבכות ולקונן אפשר לקבל ולהתאימו גם עם ההלכה
שהבאנו לעיל מפני שאפשר לאמר שהנכנסים טהרו את
עצמם באפר פרה שהיה עוד מצוי בימי האמוראים
וכמאמרם ז"ל הבריא מדכן בגלילא [1] (נדה ו' ע"ב) אבל חלק
השני של סיפורו שהיהודים הבאים שם לקונן מישחים את
האבן בשמן, תמוה ומוזר מאד, ולא מצאנו דוגמתו ואף זכר
לזה בשום מקום, אולם אין זכר בסיפורי התייר הזה (אף
שהוא מזכיר את כל עניני היהודים בעיה"ק) שהתפללו
אצל כותל הר הבית מבחוץ.

העלם השם כותל המערבי באלף שנה הבאות.

מקורות היהודים בא"י בהתקופה הגדולה הזאת, לאמר
מראשית הרבע השני של האלף החמישי עד תום הרבע
הראשון של האלף הששי נשארו לנו רק זכרונות
קלים וקלושים, ובהם לא נזכר כלל מהכותל הזה וגם
המעט שנשאר לנו ממחציתו השניה של האלף הזה, כן מדברי

---

[1] עיין בתוצאתנו בירושלמי ברכות דף נ"ו ע"ב שהרש"ס גירס במקים לבי חניותא למי חטתא, ובהערה שם.

גדולי הרבנים וכן מחכמי הקראים שהתישבו אז בירושלם לא נזכר כלל השם כותל המערבי ולעומת זה מזכירים הם שהתפללו ברגלי הר הזתים אצל קבר זכריה הנביא ועל ראשו מול מקום המקדש וגם בהר ציון בהמקום שרואים את ביהמ״ק ומזה מוכח שבהתקופה הארוכה הזאת לא ידעו יושבי ירושלים ממקום כותל המערבי שלפנינו [1] ונביא פה את דבריהם כלשונם ולפי סדר זמניהם.

המאה השמינית לאלף החמישי.

הקראי סהל בן מצליח שישב בירושלים כותב בהקדמתו לס׳ המצות (שנדפס ע״י דר׳ הרכבי במאסף נדחים סי׳ צ״ז) על דבר תפילותיהם לאמר: „ובתורת ה׳ דבקו [הקראים „שעלו להתישב בירושלים] ועל דלתותיו שקדו ושמרו ואל „הר הזתים עולים וצועקים... ועוד אליכם אחינו „לבוא ולגור בארץ ה׳ ולעמוד שעריו ולעלות אל הר הזתים נגד „שער הקדים״. [2] ובאגרת התוכחה שלו שנתפרסם בס׳ לקוטי קדמוניות (ע׳ 25 והלאה) מזכיר שהעמידו משמרות להתפלל לפני אולם ההיכל, ודבריו אלה סתומים, אפשר לומר שכיון להתפלה בהר הזתים שעמדו פניהם למערב מול מקום המקדש והיו מכוונים לפני אולם ההיכל ואפשר ג״כ שהיו

---

1) שנים מהם והם הר״ב מטודילא מהמאה האחרונה של האלף החמשי והר״ע מברטנורה משנת רמ״ח והאלמוני משנת רנ״ח. להאלף הנוכחי מזכירים אמנם את השם כותל המערבי אך כאשר נבאר להלן בהברח שכונו על חלקו הדרומי לא על מקום התפלה.

2) גם בהמאה שלפני זה נהגו ללכת להתפלל על הר הזתים כמו שמוכית להלן הדר׳ ש׳ פאזנאנסקי במאמרו ע״ד התפשטות הקראים בא״י.

להם משמרות שיתפללו לפני שער השלשלת שהנחו במקום שער הקיפונוס בקירוב וזה אפשר לבנות לפני אולם ההיכל.

המאה התשיעית.

מהמאה הזאת נודע לנו כי גם הרבנים נהגו ללכת להתפלל בהר הזתים, וביחוד בחג הסכות שאז הלכו שם בהמון הוגג, כמו שנראה מדברי הראב״ד בספר הקבלה (ע׳ 79) שכותב בזה״ל: „וכשהיו ישראל הוגגים את חג „הסכות בהר הזתים היו חונים בהר מחנות מול מחנות „אוהבים אלו את אלו ומברכין אלו את אלו, והמינים חונים „נגדם כשני חשיפי עזים, והיו הרבנים מוציאין ספר תורה „ומחרימין שמות המינים בפניהם והיו שותקים כמו כלבים „אלמים לא יכלו לנבוח״ וכו׳.

המאה העשירית.

הנוסע ר׳ בנימין מטודילא שעלה לעיה״ק בשנת ד״א תתק״ל הנהו הראשון שמזכיר את כותל המערבי וז״ל: „ולפני הכפה שעל מקום המקדש כותל המערבי „אחד מהכותלים שהיו במקדש בקדש הקדשים [1]) וקורין

---

1) בהטעות הזאת ששריד כותל המערבי הוא מהעזרה טעו עוד רבים מהנוסעים כמו שנראה להלן בדבריהם אך במח״כ אין הדבר כן וכותל המערבי ככותלי הדרום והמזרח הם כולם מהר הבית כמו שמביא הרב אישתורי הפ״חי בספרו כפתור ופרח ובמ״ש להלן, והראיה היותר חזקה לדברנו היא המדירות האחרונות של הר הבית שעל פיהם רחבו כעת (בחשבון מתמצע) 303 מתר וכל מתר הוא שתי אמות (בקירוב) מאמות הנזכרות בהמשנה ולפ״ז יהיה רחבו יותר מת״ר אמה שהוא במאה אמה יזהו מהמדה ששנו חז״ל (מדות פ״ב מ״א) ואיך אפשר לומר

„אותו שער הרחמים ולשם באים כל היהודים להתפלל לפני הכותל בעזרה". והנה דבריו נלקו בחסר ובשיבוש שהרי הוא אומר וקורין אותו [את הכותל שהזכיר לפני זה] שערי רחמים וכל מי שהיה רק פעם בעיה"ק או הבקי בתבונת עי"ק ירושלם, ומקום המקדש יודע כי השערים הסגורים הנקראים שערי רחמים הם במזרח (כאשר כבר כתבנו לעיל) ולכן אפשר לומר שבהמלים „וכותל המערבי" ביון להלק הדרומי של כותל המערב מהוין למבוא התפלה, והמאמר „ולשם באים כל היהודים להתפלל לפני הכותל בעזרה" יהיה נמשך על המאמר שלפני זה לאמר על הכותל שאצל שערי רחמים כמו שמובא להלן בדברי הרב אשתורי הפרחי שהיו מתפללים לפני הכותל שאצל שערי רחמים, ולפ"ז לא נגלה גם בזמנו כותל המערבי שלנו.

המסבב ר' פתחיה מרעגינשבורג שבקר את עיה"ק בעשר

שהכותלים המקיפים אותו יהיו עוד מחומת העזרה? ולכן הדבר ברור בלי שום צל של ספק שכותל המערבי וכותל הדרום והמזרח הם מחומת הר הבית ומותר לנו לגשת אליו כמו שכתבנו לעיל בראש המאמר.

ואת גדולתו בעת על מדת ת"ק אמה בארנו במאמרנו מקום מקדשנו (ירושלם כרך ה' צד ה') שחז"ל כללו במדתו רק את המקום הפנוי שבו לאמר לבד עובי כותל החומה המקפת אותו והאולמים הסמוכים להם, ולפ"ז תתאים המציאות עם הקבלה, כי לפי המסופר מאת יוסף בן מתתי' הכהן (מלחמות היהודים ה' ה' ב) עמדו בכל ארבע .רוחות החומה מבפנים אולמים ברוחב שלשים אמה ואם נחשוב את רוחב האולמים שבפאת מערב ומזרח שהוא ששים אמה והמרחק שבינם להחומה בצירוף עובי החומה מצד זה ומצד זה יגיע רחבו לשש מאות אמה ועוד שהוא 302 מתר בערך. ואת ההשערה הזאת חזקנו שם בהוכחה ממדות הבית הראשון יעו"ש.

שנים אחריו מספר שראה [במקום המקדש] „המצבה רצפה גבוה שלשה ועשרים אמות ורחבה כמוהו"... ואת כותל המערבי אינו מזכיר.

הרב שמואל ב"ר שמשון שעלה לעיה"ק בשנת תתק"ע כותב במכתבו [1] לאמר: „באנו „אל ירושלים ממערבת של עיר וראינוה וקרענו בגדנו כראוי „לנו ובכינו בכיה גדולה אני והכהן הגדול מלוניל [הוא הרב „יונתן הכהן מלוניל] ונכנסנו בשער עד לפני מגדל דוד ונבא „להשטתח עד לפני העזרה ונפול על פנינו לפני שער „שבנגדו מבחוץ מרוה לעין עיטם [2]..." ושמה שער שכנגדו „בכותל המערבי [מוכח שלא על כותל המערבי שלנו כיון, כי אם על חלק קטן של הכתל המתחיל אצל שער השלשלת ונמשך עד מקום המחכמה]. „ומיסוד ההיכל בעין אולם גדול אחד אשר ביסיד ההיכל.... „והלכנו משם להר הזתים מקום שריפת הפרה ושם התפללנו „פעמים בעשרה ועלינו על ההר ויום שבת התפללנו בשעת „המנחה שם...."

המשורר ר' יהודא אלחריזי שבקר את עיה"ק בשנת תתקע"ו כותב בספרו התחכמוני שער כ"ה לאמר:...... „וככלותי לערוך ניב הבכי לפני מלכי קמתי „מכרוע על ברכי לשוטט בעיר ואש האנחות צלעי תבעיר „ויקוד היגונות מלהט הצלעות, ועיני מגולגלות בדמעות „ואשא עיני וארא מקום המקדש ועזרה אשר הסירו עונינו „משם המנורה הטהורה והבעירו תחתיו אש זרה"......

1) נדפס בס' אוצר טוב תוצאת החי' ד"ר א' ברלינר.

2) שלשת המלים האחרונים אין להם כל ביאור ואפשר לשער שבוין בזה על צינור המים שנשפך להברכה שבבנין המחכמה שאצל השער בדרים המקבל את מימיו מעין עיטם וראה בספרנו מורה דרך בא"י צד קע"ו).

האלף הששי

המאה הראשונה

בס׳ אלה המסעות הנדפס ביחד עם ספר אלה סימני הקברים מר׳ יעקב שליח של ר׳ יחיאל מפאריש שעלה לאה״ק בשנה הי״ח להמאה הא׳ כתוב לאמר: „ומשם „[מכפר עברתא] עולים לירושלם דרך גבעת בנימין וכיון „שמגיעים לצופים רואים משם ירושלים וקורעין עליה קריעה „אחת כיון שמגיעים לירושלים עולים לאחת מחרבותיה משם „רואין הר הבית וחומת העזרה עזרת הנשים ועזרת ישראל „מקום המזבח ומקום המקדש, ההיכל והדביר וקורעין קריעה „שניה על ב״ה... ומשם עולים להר הזיתים... עד שמגיעים „נגד האצטבא אשר בהר הזיתים מקום אשר היו שוחטים „שם פרה אדומה ועולים בהר עד האצטבא והיא מכוונת „נכח פתח ההיכל, ומשם רואים הר הבית וכל הבנין אשר „עליו, ועל כן מתפללים שם כנגד בית „המקדש״.

רבינו משה בן נחמן גיראנדי (הרמב״ן) (מיסד הישוב האחרון מאחינו בעיה״ק) שעלה לעיה״ק בשנת כ״ז להמאה הזאת מתאר במכתביו שנשארו בידינו לפלטה את גודל החרבן והשממון של עי״ק וז״ל במכתבו הראשון (הנדפס בסוף פירושו על התורה שאותו כתב כנראה מיד בבואו לעיה״ק) : „ובבואי כנגד הבית הגדול „והקדוש קראנו בבכיה רבה בית קדשנו ותפארתנו וגו׳ „היה להרבה וקרענו קריעה שניה בתאניה ואניה וקראנו „במקום מזמור קינה לאמור אלקים באו גוים בנחלתך עד „סופו״. ובמכתבו השני (ששלה לבנו הנדפס בסוף ספר

שער הגמול) כותב לאמר: „והנה הציבו בהכ"נ [בחצר „שהחזיק] ושם יתפללו, כי רבים באים לירושלים תדיר „אנשים ונשים מדמשק וצובה וכל גלילות הארץ לראות „בהמ"ק ולבכות עליו"... ואחרי חתימתו מוסיף: „ותקרא „לו לשלום בני ותלמידי ר' משה ב"ר שלמה אחי אמך, „הנני מגיד לו כי עליתי על הר הזתים המכוון „כנגד הר הבית והסמוך לו אין ביניהם זולתי עמק „יהושפט ושם כנגד בית המקדש קראתי הרווזותיו בבכיה „רבה כאשר נבא".

הראשון בחוקרי ארה"ק הרב אישתורי הפרחי שעלה לאה"ק בשנת פ"ב כותב לאמר: „מה שאנו „רואים בזמננו זה מהכותלים העומדים האלה שהם כותלים „מחומת הר הבית, עד היום ניכר שער שושן למזרח והוא „סגור אבני גזית ואם תחלק זה הכותל לשלשה חלקים „היה זה הפתח בחלק הראשון צד קרן מזרחי דרומי וכן „נכרים שני שערי חולדה לדרום [כמו שהוא נראה עד היום „וכמ"ש לעיל] וכן ניכר שער הקיפונוס למערבו" [הוא השער הנקרא כהיום שער השלשלת] ולהלן בפ"ז הוא מוסיף לאמר: „וא"כ היום שאנחנו בחטאינו מבהוין נוכל להתקרב לענין „תפלה והשתחואה עד אותם הכותלים [לאמר „שערי רחמים שבצד מזרח] וכן עמא דבר באים עד „אותם הכותלים ומתפללים לאל ית' לפני אלו השני שערים שהזכרנו".

המאה השניה.

מהמאה הזאת לא נשאר לנו רק מכתב אחד מגדולי עמנו הוא הר"ר אליהו מפירארו שעלה לעיה"ק

ובחן בה בכהונת הרבנות וגם הוא אינו מזכיר את כותל המערבי ובמכתבו האחד משנת קצ"ד (שנדפס בס' דברי חכמים להר"א אשכנזי, מיין תר"ט) אומר: „והנה תחינתי אל ה' ית' מול בית קדשו להפרות אתכם...

המאה השלישית.

המאה הזאת מצטיינת בזה שהנוסעים עד שנת השמונים שייכים להתקופה שאינם מזכירים את כותל המערבי, ובעשרים שנה האחרונות משנת ר"פ מתחלת תקופה הדשה וכל הנוסעים מזכירים את כותל המערבי שאצלו מתפללים היהודים, ואין ספק שבעת ההיא בא שינוי גדול בענין כותל המערבי שמהותו נשאר לנו רק בספר אחד כאשר נבאר.

הראשון מהנוסעים בהמאה הזאת הוא הר' משולם ב"ר מנחם מוואלטורא שבקר את ארה"ק בשנת רמ"א והוא העלה את כל פרטי מסעותיו בתור ספר יומי [1], מעה"ק ירושלם מתאר רק את צורת ביהמ"ק בזה"ל: „בית המקדש יובב"א עדיין הוא מוקף חומה, ולצד מזרח „שערי רחמים והם מברזל טבועים בארץ כמו ב' אמות „והמותר למעלה מהקרקע והם מסוגרים" ולהלן מזה כותב „וכל אלו (היינו החכמים שהזכיר לפני זה) הולכים „בכל שנה ושנה וכל הקהל אחריהם על הר ציון ביום „ט' באב לקונן ולבכות ומשם יורדים בעמק יהושפט והולכים „על הר הזתים אשר משם רואים כל ביהמ"ק ומקוננים על חרבן הבית ההוא".

1) נדפס בהירושלים כרך א'.

הר' יוסף מנטבייא שעלה גם הוא לעיה"ק בשנה ההיא מזכיר במכתב מסעו (שנתפרסם בהירושלים כרך ז') כל מקומות הקדושים שראה בעיה"ק וגם שערי רחמים ואינו מזכיר כלל את כותל המערבי.

הר"ר עובדיה מברטנורה שעלה לירושלים בשנת רמ"ח מזכיר אמנם במכתבו את כותל המערבי, וז"ל: „וכותל מערבי אשר הוא קיים עדיין" ר"ל חלק ממנו [אבניו] הם אבנים גדולות ועבות לא ראיתי כגודל האבנים ההם בשום בנין קדמון לא ברומי ולא בשאר ארצות (דרכי ציון צד ט"ז קאלאמעא תרמ"ו) אבל כל מבין, יראה כי לא על כותל המערבי שלפני מבוא התפלה שעליו אנו דנים) רק על חלק הדרומי של הכותל כיון (כאשר העירונו לעיל עמוד 13), וזה האות שאינו מזכיר כלל שמתפללים אצלו. זאת ועוד אחרת כי גם:

הנוסע האלמוני (שלדעת קצת היה תלמיד הרע"ב) שהיה כשבע שנים אחריו בעיה"ק אינו מזכיר כלל במכתבו את השם כותל המערבי, ובזמנו החלו היהודים להתפלל סמוך להלק הדרומי של הכותל שהיה גם אז מגולה ונראה לעין, כמו שנראה מדבריו וז"ל:... „בתוך „העיר סמוך לבה"מ [לבית המקדש] יש מקום פנוי וריקם „ילכו כל הקהל אחר התפלה להתפלל נוכח בית המקדש „כי משם ראו המקום הקדוש והנורא וסמוך אליו יש מדרש „שלמה המלך ע"ה" (שם דף כ"ד) וכל מעיין יראה כי גם הוא כיון על חלק הדרומי של הכותל שאצל שער המערבים שבכל המקום שם הנהו עד היום מקום פנוי למזרע כרוב וגדול הצ'בר, והוא הנהו המקום האחד בתוך העיר

שממנו רואים את המסגד הנקרא בפי המסרה בשם „מדרש שלמה".

והנה מזה שבמשך התקופה הגדולה הזאת לא נזכר בשום מקום כותל המערבי יש האפשרות לתת אומן דברי האגדה המסופרת מהרב ר' משה חאגיז ז"ל בספרו פרשת אלה מסעי שכותל המערבי שלנו לאמר החלק מהכותל שאצלו אנו מתפללים נגלה רק ע"י השולטן שלים הא'. ואעפ"י שיש בההגדה הזאת הרבה הפרזות וגוזמאות בכל את לא נמנע מלתת אותה ככתבה וכלשונה, וכל מבין ישים את מגמתו רק אל העיקר ולא אל התפל, וז"ל: [1]

..."וזה עוד סמן מובהק [שהוא] שרש מהבנין הישן [2] כי הוא מפואר מאוד בנין מלכים ממש שכפי הנשמע בין הישמעאלים ששם היה מלכות הקיסר שלים כשכבש העיר ומחמתו בא לידי גילוי בית המקדש [לאמר כותל המערבי של חומת הר הבית] שהיה שם וכך היא השמועה ששמעתי מפי המלומדים שבהן והבקיאים בדברי הימים של מלכות עוטמאן שהם הטורקן שהיה תוכן גדול ביניהם כשלש מאות שנים קודם שכבש הקיסר שלים את העיר כתב בספרו זה לשונו כעין הידה „בשתתהבר ותכנים את ה ש י ן ב ש י ן ותתגבר ה ש י ן ותבנים תוך ה ש י ן כפולה". ואחר שהיה מעשה אמרו שהבינו את ההידה דהיינו כשהמלך אשר יקרא באות ש י ן והוא ש ל י ם ימלוך בשנת שלש מאות[3]) שהוא ש י ן אהרת תתגבר ה ש י ן שהוא המלך

1) פרשת ואלה מסעי דפוס ירושלם צד י"ב.

2) כוונתו להבנין שאצל שער השלשלת ששם הוא בית המשפט של הקאדי הנקרא מחכמה.

3) ר"ל שלש פעמים ש' דהיינו תשע מאות להגירא.

ותכנים תוך השין כפולה דהיינו דמשק וירושלם שכבש אותם בשנת ש״ין והם המספרים דכשכבש המקום ובחר לו לבית מושב אותה לשכה שאמרנו שהוא היום בית ועד משפטם. יום אחד ראה דרך חלון אשה גויה זקנה יותר מתשעים שנה שהיתה מביאה שק או קופה של זבל ומשלכת שם במקום סמוך ונראה ללשכה שלו, ועל זה חרה אפו כי אף על פי שהיה רואה תחלה שהיה מקום אשפה לא שם לבו כי אמר אין להקשות על זה למה כאן ולא במקום אחר דגם במקום אחר היתה נופלת שאלתו ואם כן אין לדבר סוף אבל הואיל והוא היה שם סמוך ונראה חצר מלכותו חרה אפו איך ימלאם לבם להוצפה כזאת להוסיף על האשפה ולכן שלח לאחד מעבדיו להביא את האשה ההיא עם השק שלה וכשבאה שאל אותה מאיזה עם היא, והיא השיבה שהיא מהרומיים, עוד שאל לה באיזה מקום היא דרה, השיבה לו רחוק מכאן שני ימים לפיכך היא עייפה ויגעה שהייתה מחוייבת כפי הנימוס שהטילו ראשי ההמון הרומיים להביא שק או קופה של זבל עכ״פ פעם אחד ביום אותם הדרים סביבות העיר ואחת לשלשים יום לכל הדרים ברחוק ג׳ ימים ולהשליך במקום ההוא לפי שהיה שם בית אלקי ישראל, וכאשר לא היו יכולין להחריבו עד היסוד גזרו בחרם שלהם ושלא יהיה להם תשועת נפשם אם לא יקיימו סדר זה כדי שישתקע שמו ולא יזכר שם ישראל עוד עליו. ובכן אל יחר בעיני אדוני המלך אם באתי בשק של זבל נגד חצר מלכות שלך כי לא להמרות עיני מלכותך עשיתי הלילה רק מצד חיוב האמונה שלי. המלך שמע בנחת כל דבריה ואמר לעבדיו לעכב אותה עד ידרוש ויחקור אם

כדבריה כן הוא, וצוה לאיזה מן העבדים שילכו ויעמדו מרחוק ולכל מי שיראו שמביא זבל לאותו מקום יקחוהו לתפיסה ויביאהו לפניו, והנה גם הוא מציין מן החרכים ומשגיח מן החלונות אם היו באים, וכיון שראה והביאו לו עבדיו כמה וכמה מאותן המביאין ושאל את פיהם ומצא דבריהם מכוונין אל דברי האשה צוה להניחם בתפיסה, ופתח אוצרות כספו וזהבו ולקח לו כמה כיסים מלאים מטבעות יעוד נטל סל ומגריפה ותלה לו מאחוריו והוציא כרוז כל מי שאוהב למלך ורוצה לעשות לו נחת רוח, ממנו יראה וכן יעשה, והלך על האשפה ופיזר שם כים מעות כדי שיהיו העניים קופצים עליה ומחיבת הממון יקחו מהזבל שבאשפה והוא עומד על גביהן ומזרז אותם ע"י פיזור ממון ולשרים שלו כדי להייבם בסל ומגריפה שבידו היה עומד ומתעסק עם דלת העם לפנות אותה האשפה כמוהם. ומי רואה הסל והמגריפה שביד המלך והם לא יעשו כמוהו באופן שכל אותו היום עמד שם והוציא כרוז בכל יום על האופן האמור והיה מפזר על גבי האשפה בכל יום כים מעות ועמדו כפי דבריהם בשלשים יום יותר מעשרת אלפים איש שהיו מפנים באותה האשפה עד שגלה את כותל המערבי והיסודות הנראין לעין כל ובכל אלו הימים כל אותן הרמיים שהיו מביאין זבל מהם היו בורחין והוזרין לאחוריהם, ומהם היו נתפסים ומכל התפוסים הפילו גורלות עליהם ויצא שלשים איש ושמונה נשים שצוה המלך לנתח אותם לנתחים ולקבעם במסמרות סביב לעיר, ועל הכפרים הסמוכים בכרוז המור על כל איש ואשה תינוק ותינוקת שימלאנו לבו [אף] לרוק על גבי אותו מקום כי קדוש הוא לאלקינו.

אחר כך קרא לקצת יהודים דלים שהיו שם ודבר על לבם באמור להם הנה מאת ה' היתה זאת ושמא גרם להחזיר עטרת הבית ליושנה כמו שהיה כאשר בנה המלך שלמה ששמו בקרבי, ואתם יש לכם דין קדימה הרי היסודות לפניכם בנו אותה על הוצאות שלי ואל תשגיחו בהוצאה. היהודים נשבר לבם בקרבם וגעו בבכיה ולא ענו דבר, אמר להם המלך למה אתם בוכים במקום שהיה לכם להיות שמחים כי למחיה שלחני אלקים, לכונן בית מקדשו אשר החריבו אותו הרומיים שהם ערלי לב וערלי בשר ולא ידעו בערך קדושת מקום זה וסגולתו, אם על ממון אתם דואגים כבר אמרתי לכם כי על ההוצאות שלי תהיו בונים אותו, ענה זקן אחד שבהם בבכיה רבה יהי אדוננו המלך ויאריך ימים על מלכותו אנו עבדיך מחויבים לברך את ה' אשר ייעצך ולהחזיק לך טובה על חסדך זה האחרון מן הראשון שאתה מתנדב הוצאות הבית אמנם כפי אמונתנו אין בידינו לבנות הבית לפי שאנו מאמינים ומקוים שהבית הזה יהיה לנו בנוי מאת ה' מן השמים כשיהיה ברצונו יתב' ולא זולתו. אמר המלך אם כן אני ידעתי כי שלמה המלך התפלל גם אל הנכרי הבא מארץ רחוקה למען שמו והתפלל אל הבית הזה שתהיה תפלתו נשמעת ובכן אני אבנה אותו ואקההו לבית תפלה שלי ופטרם לשלום ונתן להם חירות דירה וכל מלאכה שיהיו יכולים להתעסק בה ככל אחד מבני עמו וחזר וביקש מהם שיתנו לו תבנית המקומות שהיו במקדש וכפי הנראה תבנית האורך ורוחב ממה שהיה בבית ראשון ובית שני לא נתנו לו ודאי, אמנם מה שנתנו לו היה על גבי כותל המערבי

ולפנים ולשליש ולרביע עשו לו עזרת אנשים ועזרת נשים עזרת כהנים ובעין כיפה שקורין בית קה"ק ומדרש שלמה..."

והנה כאשר העירונו לעיל נטפל על הספור העקרי הזה הגדות שונות, ומהן שהשולטאן שלים הפר בעצמו בהתל וכו' והגדה כזאת יספרו המושלימים על הכליף עמר; אך זה ברור שהשולטאן שלים הא' אחרי לכדו את ארם צובה ודמשק בא עם חילו לעזה ושם החליט לעלות עם מספר קטן מאנשיו ל ס י י ר את עיר הקדש הברון וירושלם (כפי שמסופר בתאריך סוריא של י. דיבס בירות). וזה היה בשנת 924 להג'רא מתאים עם שנת ה' אלפים רע"ה, [1]) ולכן אפשר לפרש את הסיפור הנז' בשני אופנים: אם שבהימים האחדים ששהה השולטאןשלים בירושלם התאכסן באולם המחכמה שחלונותיו פונים להמבוא שלפני כותל המערבי, ומשם ראה שפיכת הזבלים במקום הזה, ובעצמו נתן צו לבלי יהין איש להשליך שם עפר ודמן, ויתר חלקי הסיפור הם רק הפרזות וקישוטים של האגדה; או שהפחה שהפקיד במקומו בירושלם ראה את הדבר הזה והוא הקר על סיבת הדבר ויצו לפנות את המקום הזה, ולענוש קשה את כל מי שיעיז מעתה להשליך במקום הזה עפר ודמן, ואח"כ הרשה להיהודים להתפלל במקום הזה בכל אות נפשם בלי מפריע, והם השתמשו

1) גם הר"י שווארץ בחלק שני מספרו תבואות הארץ (תוצאותינו צד תל"ט) מביא גם כן כי השולטאן שלים, אחרי לכדו את כל ארץ סוריא בא אל ארץ יהודה ויעל ירושלימה וילך אל מקדש ה' ההרוס וישתחוה שם.

מיד בהרשיום הזה. ולכן כל הנוסעים וכותבי מכתבים מירושלם שהיו משנת רע"ה והלאה הזכירו בספריהם ומכתביהם השם כותל המערבי ותפילותיהם אצלו כאשר נזכיר; והמון העם יחס את הדבר הזה להשולטאן שלים בעצמו. אך בין כך ובין כך נוסף לנו דף חדש בדברי ימי הרדיפות שנרדפנו מאת הנוצרים ברוח ובכבוד. -- אך מי היה העריץ שהוציא את הפקודה הרעה והנמבזה הזאת נעלם מאתנו, רק זאת נוכל לשער כי גם לפני צאת הפקודה היה השטח הקטן הזה של המבוא הנזכר מקום תפלה להיהודים שישבו בירושלם, ולכן רק על החלק הזה יצאה הגזרה לכסותו בזבל ועפר למען לא יודע מקומו איו ויאבד זכרו, והכותל שבשני צדדיו היה מגולה וגם השטח שלפניו היה פנוי מעפר ודמן. ועל הלק ממנו בנה השולטאן אלפצל נור אלדין את השכונה הזאת שהקדשה להמערבים. שנקראה אבו מידין (ע"ש השיך המערבי אבו מידין הקבור בהשכונה הזאת).

צמיחת השם כותל המערבי
סוף המאה השלישית.

משנת ר"פ והלאה לא נמנעו כל הנוסעים שבקרו את עיה"ק ויושביה, מלהזכיר במכתביהם את השם כותל המערבי, ותפילותיהם אצלו, ובמשך הזמן הוברו ע"ז תפלות ולימודים ופזמונים (האחרונים מעדת הקראים כאשר נבאר להלן בפרק התפלות). ולא נמנע מלהביא את דברי כולם עד זמננו זה ואת רגשות נפשם בעמדם במקום הקדוש הזה.

הר"ר ישראל מירושלים במכתבו לה"ר אברהם בפירושא משנת ר"פ (בערך) (נדפס בהירושלים

כרך ג' צד צ"ה) כותב בזה"ל: „וכפי אפרש לרום „שמים נגד כותל המערבי וכל או"א בשמו אזכיר"...

הנוסע האלמוני משנת רפ"ב (הנדפס בסוף ספר שבחי ירושלים) כותב: „וכותל המערבי שנשאר „אינו כל רוח מערבי רק התיכה א' ארכה מ' או נ' אמות „ועד הצי גבהו מימי שלמה שהאבנים נכרות בגדלן ובישנן „ומתחתיו ומעלה [ר"ל מהאבנים התהתונות האלה ומעלה] „הוא בנין חדש"...

המאה הרביעית.

הרב שמשון ב"ק במכתבו משנת שמ"ד (נדפס בהירושלים כ"ב צד קמ"ג) כותב לאמר: „... אם באתי „לכתוב שבח העיר הקדושה הזאת אפילו בחרבנה וכותל „המערבי של בית המקדש וכו'..."

חכם אלמוני מחשובי ירושלים כותב באחד ממכתביו ששלה לקרפי בשנת שפ"ה (נדפס בהירושלים כרך ה' צד 70) בזה"ל: ... „ואין רשות ליהודים להיכנס „בתוכו [בפנים הר הבית] ורק הוצה לו סמוך לכותל „המערבי להם רשות להקרב וזה בשעת שלום כי „עתה שהוא עת מנגד[1]) גזרו הק"ק שלא תהיה בו דריסת „הרגל וכבר השבוע הראשונה שהגעתי קודם הגזירה הלכתי „עד היסוד בה ושם אמרתי תפלות מסורות".

1) כוונתו להרדיפות הנוראות של מושל העיר איבן פרוך, כמו שהזכרנו במאמרנו היהודים בארץ הצבי, ירושלים שנה ג'.

הרב גרשון במה"ר אליעזר סג"ל בספרו אגרת הקדש (אמשטרדם שצ"ה) אומר בזה"ל:... „ובית המקדש חרב בעו"ה וכותל המערבי עדיין עומד מהבנין הישן".

במכתב הרבות ירושלים שנדפס בויניציאה בשנת שצ"ו נאמר:... „ששית [מהטעמים שבשבילם לא רצו לעזוב את עיה"ק למרות הרדיפות הגדולות של מושל העיר איבן פרוך] כי הנה אלהינו זה קוינו לו עומד אחר כתלנו לא זזה שכינה מכותל המערבי". ובסוף המכתב נאמר:... „ואנחנו לא נחשה מהעתיר לאלהינו הנה זה עומד אחר כתלנו..."

במכתב מהו"ר ירושלים להגולה להודיעם מהצרות שסבלו מהמושל איבן פרוך שנכתב ג"כ בסוף המאה הרביעית (נתפרסם בהירושלים כרך ו') כתוב ג"כ בזה הלשון: „ואנחנו לא נחשה מהעתיר אל אלהינו זה עומד אחר כתלנו משגיח"...

המאה החמישית.

מהמאה הזאת נשאר בידינו מכתבי מסע רק משלשה נוסעים קראים (שמכתבי מסעיהם נתפרסמו בס' „גנזי ישראל בס"ט פעטערבורג" ליק תרכ"ו) שכולם מזכירים את כותל המערבי ואת תפלתם אצלו. ובראשונה נביא זכרונות משנים מגדולי ירושלים בהמאה הזאת, ואח"כ נביא את דברי הנוסעים הקראים בכתבם ובלשונם.

מהרב הגאון ר' משה גאלאנטי שנפטר

בשנת תמ"ט יסופר[1] „שאע"פ שחלונותיו היו „פתוחים ומכונים נגד כותל המערבי בכל זאת לא נמנע „מללכת להתפלל אצל כותל המערבי כדי להרויח „שכר פסיעות".

הרב הגאון ר' משה האגיז כותב בספרו פרשת ואלה מסעי שבשבת ויו"ט אחר מנחה היו הולכים [מלבד מה שהיו הולכים בבקר אחר התפלה להכתים שרואים משם את הכותל] אצל כותל מערבי להתפלל ואין מוחה בידם.

הראשון משלשת הנוסעים הקראים הוא כ"ר שמואל ב"ר דוד משנת הת"א כותב במסעותיו לאמר: „וביום „ראשון קמנו והלכנו וראינו סביבות העזרה ואת כותל „המערבי שהוא נשאר מהבנין שלמה המע"ה והבנין „של הכותל גבוה מאד מאבנים גדולות".

השני כ"ר משה ירושלמי שבקר עיה"ק כארבע עשרה שנה אחריו כותב לאמר: .. „וכותל המערבי „של בית המקדש עדיין עומד הוא שבנה שלמה המלך ע"ה „והוא יראה מעל גגות בתי ההקדשות שלנו ועלינו על „הגגות וראינוהו וכן הלכנו אצלו ועשינו השתהויה, ורצינו „את אבניה ואת עפרה התחבקנו"...

השלישי כ"ר בנימין ירושלמי ב"ר אלי' שבקר את עי"ק בשנת תמ"ה כותב בזה"ל: ... „ואח"כ הלכנו „לכותל המערבי להתפלל שם והוא תוך ירושלים „אצל בתי גוים והוא מזמן שלמה המע"ה ובנוי הוא מאבנים

1) הדברים האלו מובאים מנכדו הר"מ האגיז בס' פרשת ואלה מסעי דף ס"ו ע"ב.

„גדולות ארוכות כמו י' זרתות ורחבם כמו ח' זרתות והתפללנו „שם ואם ירצה אדם ללכת בכל יום לכותל מערבי מניחים „אותו הישמעאלים ללכת להתפלל על כן הרבה פעמים היינו הולכים לכותל המערבי להתפלל אבל הישמעאלים „אינם מניחים שם שום נכרי ללכת קרוב לרחובות „הקרובים לכותל המערבי לראות אותו. . . . ."

המאה הששית.

גם מהמאה הזאת לא נשאר לנו כל מכתב מסע אבל זכר כותל המערבי והתפלות שהתפללו אצלו נזכרים בהמכתבים שיצאו מראשי העדות בעיה"ק לאחינו שבגולה.

שלשה מהם נשלחו מראשי קהלת האשכנזים הקטנה לראשי עדת מיץ (נתפרסמו בהירושלים כרך ב').

בהמכתב הראשון נאמר: „מראש מקדמי אר"ש ארשת „שפתינו רחשי מרהשן צלותן ובעותן נוכח הדביר והאולם „לאל אלדים זה היושב בשמים ומעונתו בציון הנה זה „עומד אחר כתלנו כותל המערבי..."

בהמכתב השני כתוב הנה זה עומד אחר כתלנו כותל המערבי אשר מעולם לא זזה משם שבינה".

במכתב השלישי משנת תקכ"ה מובא בזה"ל: ואנחנו על משמרתנו נעמודה לשוכן אחר כתלנו כותל המערבי אשר לא זזה שכינה ממנו אעפ"י שהיא הרבה לא זז מחבבה".

במכתב השליחות שמסרו חו"ר עדת הספרדים בידי השד"ר הרב רפאל יוסף בן רבי בשנת תקמ"ב נִדפס בירושלים כרך ו' צד 44) כתוב: ... תכון תפלתנו

את פני האדון הנה זה עומד א ח ר כ ת ל נ ו כותל המערבי למען יאריכו ימים.

במכתב פרטי משנת תקע"ז מהר"ר מ נ ח ם מ ע נ ד י ל תלמיד הגר"א זצ"ל ומייסד היישוב האחרון של עדת אשכנזים בירושלים (נדפס בהירושלים כרך ד') כתוב בזה"ל: „וגם אנכי הלילה לי מחדול להתפלל בעדכם „אצל כותל המערבי ושאר מקה"ק שאנחנו הולכים ומתפללים „שם תמיד ב כ ל ע ר"ח ו ש א ר י מ י ת ח נ ו נ י ם...".

במכתב מראשי עדת אשכנזים להגביר כמ"ר יוסף רוזעת משנת תקע"ז. (שם) כתוב:... „ומוכנים אנחנו בעז"ה „להתפלל אצל כ ו ת ל מ ע ר ב י... ועלינו עם חבורתנו „אשכנזים מוטל עלינו להתפלל בתמידות אצל כ ו ת ל „ה מ ע ר ב י..."

ה ר א ש ו ן מ מ ל ו מ ד י ע מ נ ו (שהיה אח"כ מזכירו ומתורגמנו של השר מונטיפיורי ז"ל) הה' ד ר' א ל י ע ז ר ה ל ו י, שבקר את ארה"ק בשנת תקצ"ד כותב באחד ממכתביו (שתורגם מאת רמא"ג בהדביר ח"א) אודות כותל המערבי בדברים האלה:... „ביום השלישי בקרתי הדבר „המפורסם בכל הגולה את ה כ ו ת ל ה מ ע ר ב י.—זכרון לימי „קדם, שמה ראיתי עוד תשעה טורי אבן מחומת היסוד, האבנים „גדולים מאד, מקצתם בני שתים עשרה אמה ארכם, ורחבם „בקומת איש והפחותים בהם בני שתי אמות באורך ורבע „אמה ברוחב וכולם הצובים בשטחם על ארבע קצותם עד „כי החלק האמצעי בולט ויוצא, אף המה בלתי מחוברים „זה לזה בסיד ובדבק ובכל זאת יתלכדו איש באחיו עד „כי אין להכנים מחט ביניהם. אל מקום המקודש הזה יתאספו

„היהודים בערבי שבתות לשפוך שיחם אל השם בעד
„שלום אחיהם היושבים על אדמת נכר, ואת אנשי חסדם
„יזכירו איש איש בשמו ויתפללו בעדו ביחוד"...

המאה הנכחית.

המליץ ל. א. פראנקיל שבקר את עיה"ק בשנת תרט"ז מתאר בספרו ירושלימה את מעלת כותל המערבי במליצה נשגבה מאד.

הסופר והמתרגם המצוין מר ק' שולמאן כותב בספרו אריאל (עפ"י מה שתרגם מספרי מסע שונים, ווילנא תרט"ז) צד 79 לאמר :.. „והחומתה המערבית [של מקום המקדש] היא החומה הנודעת בכל הארץ בשם כותל מערבי. גבה הכותל הקדוש הזה הוא ששים רגל ועד היום יראו בו חמשה ועשרים טורי אבנים, תשעה הטורים הראשונים הם מאבנים גדולות ארך כל אבן שלש עד חמש רגל. אמתים רחבם ואמתים קומתן, לפי מראה עינים נבנו הטורים העליונים אחר הריסות בית המקדש שנים רבות ואולי בנה אותם הכליף אמאר, וההחומה המערבית הזאת נקראת בשם חומת האבל יען כי שם יתאבלו אחינו בני ישראל על שממות מקדשם וארץ הריסותם וכבודם כי גלה מהם. תשתוחח נפש כל אדם לראות איך ישחו אלפי ישראל את ראשיהם לרגלי החומה הקדושה הזאת איך ישאו מרוב עיניהם היורדות כנחל דמעה וביללת נהי תמרורים יהום לבם הנשבר ואל אל ישועו ויאמרו: עד מתי ה'!! עד אן לא תרחם ציון ותבנה חומות ירושלים. מכל ארצות תבל ומכל גויי הארצות ינהרו המונים אל החומה הקדושה והעתיקה הזאת

ולא אחד בהם אשר יעצור כה לעצור בעינות עיניו ולהבליג עלי אנחת לבבו במקום פלאות הזה, אך יתר הרבה מאד תהמינה שם נפשות אחינו בני ישראל, שם מול שערי שמים, שם ישפוך ישראל כמים לבו נוכח פני ה׳, שם יקרע בגדיו ולבבו יחד, וכל אנחותיו הלוחצות נפשו ורוחו שנים רבות, תסערנה שם ותעופינה שמים עד כס יה!—שם תפקחנה עיני איש יהודי לראות ברוחו את הדר גאון ישראל בימי קדם, את יקר תפארת גדולתו לפנים ואת הוד יפעת קדשו בשנים קדמוניות בעוד שדי עמדו ותרועת מלך בו, בעוד מקדשו על מכונו וכבוד ה׳ שכן בתוכו, בעת אשר הופיעו נביאיו וכהניו על אדמת קדשו ורוח ה׳ נוססה בלבות משורריו ומליציו הקדושים— הה! שמה ידע ישראל מי היה הוא לפנים, ומי הוא עתה— יזכור את אשר היה אז ופלגי מים ירדו עיניו! יראה את אשר הוא עתה—וישים על דמעות עיניו נוספות! יזכור... ויוסיף עוד לבכות עד כי לא יהיה עוד בו כח לבכות!״

השר משה מונטיפיורו כותב במסעו השביעית משנת תרל״ה (עפ״י תרגומו של אמישעוויין) לאמר „ביום הששי י״ב אב הלכתי לכותל המערבי להתפלל שם התפלה הנהוגה, הדרך המוביל אל המקום הקדוש הזה והבתים אשר מסביב הם עוד במצב שמם נעזב ונהרס ובין איש ובין סוס יכשל בו ע״י שברי אבנים הנפזרים שם עוד מימי אבותינו. כשעמדנו במקום הקדוש הזה הנשאר לנו לפליטה מבית קדשנו לא שכחנו להתפלל בעבור אוהבינו היקרים״.

תוצאה.

מכל מה שהבאנו נוכל להחליט ולקבל את ההגדה המסופרת מהר"מ חגיז שהבאנו לעיל עמוד 19 לעובדה היסתורית שמשך זמן רב היה חלק של כותל מערבי מחומת הר הבית, שאצלו מתפללים אנו כעת, מכוסה בעפר ודומן ברשעת כהני הנוצרים שהטילו להובה על בני עדתם לשפך תמיד במקום הזה עפר ודומן למען הכחיד את שארית הפלטה שאצלה היו תמיד היהודים שופכים שיחם לאל ששיכן את שמו במקום הזה, ורק בצדקת השולטאן שלים הא' או בא כחו הושבה לנו השארית החמודה הזאת המנחמת אותנו בהוה ונותנת תקוה לעתיד.

עתות התפלה.

בימינו שעי"ק נתרחבה ונתגדלה אין לך כמעט יום ושעה בכל ימות השנה שלא ימצאו אנשים מספר שופכים שיחם אצל כותל מערבי, אך העתות הקבועים לתפלה הם:

א: בערבי שבתות וביחוד בע"ש שמברכין החדש, ואז מלאה המבוא שלפני הכותל מאנשים נשים וטף מחצות היום ואילך ושם יתפללו תפלת מנחה בצבור (במנינים שונים זה אצל זה, וזה אחרי זה) ואת התפלה הקבועה, ומהאנשים יש ששוהים שם עד לפנות הערב ויקבלו שם את השבת ומתפללים תפלת ערבית.

ב: ערב ראש חדש בו ילכו סמוך לתפלת המנחה הרבה מאלה שאין להם מלאכה ומשלח יד.

ג: ערב חג הפסח מאחרי הצהרים ואילך מלא כמעט רק מאנשים ועל התפלות הנהוגות יוסיפו סדר קרבן פסח.

ד. בשלש רגלים, בכל ימי החג. וביחוד ביום הראשון והאחרון (של חג) מרבה העם לבוא. מהם מתפללים שם תפלת מוסף במנינים שונים ואלה שבאים אחר התפילה אומרים תפלת ומפני חטאינו וכו'.

ה. מי"ז בתמוז עד ט"ב, בהימים האלה ילכו הרבה מבני האשכנזים לומר תיקון חצות, אך ביום התשיעי באב יום שבו נחרב הבית מלא המקום הזה מהתחלת הלילה עד למחרתו המון אנשים ונשים הפורשים כפיהם כיונים [א]) אל ארובותיהם ובוכים ומיללים בקול מהריד, ושופכים דמעות כנחל על חרבן הבית וגלות האומה.

ו. חצות ליל תשעה באב יבואו המון רב מבני האשכנזים וישבו לארץ ובקול פולח כליות ולב יאמרו תקון חצות ותקון שלש משמורות לאור הפנסים הקטנים שמעמידים אצלם, והמחזה הזה הוא היותר מעציב ומעורר תוגה.

ז. ביום התשיעי באב בבקר מלא החלק היותר גדול מהמבוא מנשים מקוננות, ואנשים יבואו רק מעט לומר קינות ביחיד. ויש שבאים בבנופיא לומר את הציונים.

א) בהיותי בחו"ל שאלוני אם אמת הדבר, אשר שמעה אזנם מיהודי ארצי ישראלי כי בכל ערב תשעה באב לעת ערב תעמוד יונה אחת בפנת כותל המערבי תקונן תהגה עד העת ההיא למחרתו? ותהי תשובתי כי הגדה בדויה היא ואין לה מקור במציאות, רק ברוח המשל והמליצה עפ"י דברי רז"ל כנסת ישראל ליונה נמשלה.

ח. בראש השנה מחצות היום ואילך, וביחוד מרבים אז הנשים לבוא.

ט. בהזמן האחרון החלו מספר מעדת האשכנזים חסידים ללכת בכל יום להתפלל תפלת מנחה וערבית [א]) וחברת תהלים שולחת בכל יום הרביעי מנין אנשים לומר כל ספר התהלים בנעימה.

י. מלבד העתות הקבועות האלו ילכו יושבי עיה״ק לשפוך שיחם במקום הזה על כל צרה של״ת, אם בהמון על צרת הרבים כמו עצירת גשמים, ארבה, מגפה, גזירות קשות (ויש שתוקעין גם בשופר לפני י״ג מדות). או יחידים על צרת נפשם או קרוביהם ומיודעיהם שבחו״ל, ומשיגים שם תמיד מנין אנשים להתפלל בעד שכר מועט.

התפלות והלימודים והשתלשלותם.

במכתב [ב]) שנשלח מירושלם בהמאה הרביעית לאלף הנוכחי מוצאים אנו שהתפללו אצל הכתל תפלות מסודרות, אך, לדאבוננו לא נשאר לנו כל זכר מהם. והתפלות והלמודים שנשארו לזכרון (שלא נתקבלו למנהג קבוע) הם מהמאה החמשית.

הראשון ממסדרי הלימודים הגאון ר״מ גאלאנטי

א) בס׳ משכנות לאביר יעקב שנזכיר להלן מובא: שהרב הגאון הצדיק מוהר״ר משה יהודה ליב (לפנים אב״ד בקוטנא) בעמ״ח ספר זית רענן, היה שוכר מנין שיתפללו אצל כותל המערבי בכל יום שחרית מנחה וערבית וזה היה ברשות הממשלה ואין מוחה, ואחרי פטירתו (בשנת תרכ״ה) נתבטל הדבר.

ב) הוא המכתב שנשלח מירושלים לקרפי שפרסמנו „כהירושלים״.

(שנפטר בשנת תמ"ט) שלפי המסופר מנכדו הר"מ האגיז בס' פרשת ואלה מסעי „היה מוסיף על התפלה שהיה מתפלל, תפלת דניאל פ"ט עד סופו, ותפלת עזרא (עזרא פ"ט, מפסיק ו' עד סופו), והמאמר פתח ר' יצחק ואמר דומה דודי לצבי וגו' (בזוהר חלק ג' דף קי"ד ע"ב) ולבסוף תפלת עלינו לשבח וכו', ובערבי פסחים ויוהכ"פ נהג ללמוד גם המסכת של סדר היום".

נכדו הר"מ האגיז נהג לומר מזמורים ופסוקים אחרים והם: „ואני ברוב חסדך וגו', מזמור פ"ד מה ידידות, קכ"ב שמחתי באומרים לי, פרשת התמיד ומוסף היום (ביום שיש בו מוסף), פטום הקטורת ברוך אלקינו שבראנו וכו' אין באלקינו ועלינו".

התפלות הקבועות הראשונות חוברו בסוף המאה החמשית בשנת תצ"א מאחד מחכמי ירושלים, הרב המקובל ר' רפאל טריוויש שבספרו „צח ואדום" [א] יחד פרק מיוחד לכותל המערבי בשם „פליטת אריאל" וכו: א. תפלה לשבתות ויו"ט, ב. תפלות לאומרם בכל יום ולפניהן פ' אשת חיל ופ"א ממס' חגיגה ופ' ואני ברוב חסדך ואחריהן אנא בכח כו' ופ"א ממס' חגיגה וכ"ז מלבד הלמודים המיוחדים— שקבע בעד העולים לארה"ק לאומרם בכל יום בזמנים שונים.—אך מפני כמותם הרבה ומפני שיש בהם הרבה מאמרים סתומים הבנוים עפ"י הקבלה, לא נתפשטו התפלות האלו לא בין תושבי ירושלים ולא בין העולים אליה.

א) קושטאנדינא ת"ק קווארטא ע"ז דפים ובכללו מכיל הוא תפילות ולימודים בעד העולים לרגל לאה"ק מקובלים מתנ"ך משנה וזוהר והתפילות מחוברים עפ"י קבלה.

וזה נוסח התפלה לימי החול.

לשם יחוד קוב"ה ושכינתיה לחבר צדיק בצדק בעטרה שעטרה לו אמו ביום חתונתו וביום שמחת לבו אפריון עשה לו המלך שלמה מעצי הלבנון מכון לשבתך פעלת ה' מקדש אדני כוננו ידיך בשלימותא דכולא ליחדא שם י"ה בו"ה ביחודא שלים בשם כל ישראל. אלקינו ואלקי אבותינו בושת פנינו כסתנו לראות עין מול גדולתך על כל מה שגרמו עונותנו למנוע הטוב ממנו והנה הכרמל מדבר שמם מקדשנו וכל מחמדינו היה לחרבה כבושת גנב כי ימצא כן בושנו כלנו מלשמוע את קול בת ציון תתיפח תפרש כפיה אוי נא לי כי פתאום שדדו אהלי רגע יריעתי נשכבה בבשתנו ותכסנו כלמתנו כי לה' אלקינו חטאנו הלה' גמלנו זאת על כל טוב אשר גמלנו כרוב רחמיו וכרוב חסדיו ולא כגמולינו גמל עלינו והותיר לנו שריד לשארית הנמצא ולבית חיינו פליטת אריאל כותל מערבי הקדוש עדות לישראל כי לא מאסתנו ולא געלתנו וישיב את שביתנו בתחילה וארמון על משפטו ישב כבתחילה, אנא אלקינו מהרה חושה אל תעמוד ויהמו נא רחמיך עלינו כי שחה לעפר נפשנו דבקה לארץ בטנינו הלא אתה תשוב תחיינו ועמך ישמחו בך הראינו ה' חסדך וישעך תתן לנו קנאת ביתך אכלתנו וחרפות חורפך נפלו עלינו אנא אלקינו אל חי תעשה עמנו אות לטובה לכבודך שאתה שוכן בכותל הזה ולכבוד שכינתך השורה עמך גם צפור מצאה בית והיא העלתם הגגה ולא מצאה היונה מנוח לכף רגלה כי כל ביתה לבש שנים האדם הזה פרא אדם לאהבת בעל נעוריה יפה תואר ויפה מראה ובכן יהי רצון מלפניך יאו"א שיהמו נא רחמיך עלינו על זאת הבושה והכלימה אשר אנו עומדים מנגד או בדרך נגד צרינו בלתי אל האבנים עינינו ללעג וקלס ואף גם זאת כגנב הנמצא במחתרת על זאת לכפר לנו על שפנינו אליך עורף ולא פנים שבה לכל חטאתינו תשורי מראש אמנה הרמוז בכותל הקדוש הזה לזכיר לנו זכות האמנה כאמור וצדיק באמונתו יחיה ואם בזמן ישעיה הנביא בשרתנו בזאת הישועה אנו העומדים באמונתך בכל כך השנים הרעות האלו בגלות והרגו ממנו מהם בנגידה מהם בד' מתות ב"ד לאלפים ולרבבות ושארית הפלטה הנמצא שבענו חרפה ובוז ולא הפרנו בריתך ולא שקרנו באמונתך אינו דין

שתגלה מלכותך עלינו מהרה לראות מהרה בתפארת עוזך להעביר גלולים מן הארץ ממכון שבתך מן השמים ה' בהיכל קדשו כי לישועתך קויני ה' לתקן עולם במלכות שדי מלך ביופיו שי"ן דל"ת יו"ד בכ' כוללים מי זא"ת עולה בש"ע נהורין כמנין כות"ל מערב"י ופניהם איש אל אחיו בנהירו דאנפין בשלמותא דכלא עשרה עשרה הכף בשקל הקדש בשביל השבועה שנשבעת לאברהם אבינו בזמן עקדת אבינו יצחק בנו שאין בה שום תנאי לכבוש רחמיך את כעסך ושיגלו רחמיך על מדותיך כי חלק אבינו אברהם אני מבקשים כאשר כבש רחמיו לעשות רצונך בלבב שלם ולא לנו ה' לא לנו כי לשמך תן כבוד לעמך תהלה ליראך ותקוה טובה לדורשיך ופתחון פה למיחלים לך לעלות זכרונינו לפניך וזכרון ירושלם עירך וזכרון ציון משכן כבודך בזכות הרוגים ושרופים על יחוד כבוד שמך לקיים בנו מקרא שכתוב פרח תפרח ותגל אף גילת ורנן כבוד הלבנון נתן לה הדר הכרמל והשרון המה יראו כבוד ה' הדר אלקינו יהיו לרצון אמרי פי כו'.

נוסח התפלה

לשבתות וימים טובים

לשם יחוד קוב"ה ושכינתיה לחבר צדיק בצדק בעטרה שעטרה לו אמי ביום חתונתו וביום שמחת לבו אפריון עשה לו המלך שלמה מעצי הלבנון מכון לשבת עולמים פעלת ה' מקדש אדני כוננו ידיך. ויהי רצון מלפניך שבזכותו ובזכות היום הקדוש הזה בזכות אברהם ויצחק וישראל עבדיך קרב צדק מאליך ותיחד שמך הגדול בשם כל ישראל בשלמותא דכלא י"ה בו"ה לרחם עלינו ועל מקדשך ברחמיך הרבים ותבנהו מהרה ותגדל כבודו על כל טוב אשר גמלנו כרוב רחמיו וכרוב חסדיו והותיר לנו שריד כמעט לשארית הנמצא ולבית היינו פלטת אריאל כותל מערבי הקדוש הזה עדות לישראל להודות לשם ה' כי לא מאסתנו ולא געלתנו ויסוב את שבותנו מבין הגוים ונפוצותינו כנס מארבע כנפות הארץ והביאנו לציון עירך ברנה ובירושלם עיר קדשך בשמחת עולם. אנא אלקינו חושה לעזרתינו ויהמו נא רחמיך עלינו הלוא

אתה תשוב תחיינו ועמך ישמחו בך הראנו ה' חסדך וישעך תתן לנו
אנא אל חי תעשה עמנו אות לטובה אות לתשועה לכבוד הכותל הקדוש
הזה שאתה שוכן בה אשר היא ראש אמנה לכל באי עולם תזכור
לנו זכות האמנה כאמור וצדיק באמונתו יחיה ואם בזמן ישעיה הנביא
בשרתנו בישועה שזאת לנו העומדים באמונתך ולא - הפרנו בריתך לא
שקרנו באלהותך בשך השנים האלו, על אחת כמה וכמה שתשוב ותחיינו
ותחננו ובשמך נקרא בזכות האמנה לראות מהרה בתפארת עוזך להעביר
גלולים מן הארץ ממכון שבתך מן השמים תברך את עמך את ישראל לקדש
שמך עלינו · לתקן עולם במלכות שדי מי זאת עולה בש"ע נהורין כמנין
כות"ל מערב"י בנהירא דאנפין בשלמותא דכלא עשרה הכף בשקל
והקודש בזכות השמעת קול והקרבת האיל ועקידת יצחק אבינו ואת הברית
ואת החסד ואת השבועה שנשבעת לאברהם אבינו בהר המוריה בעד
שכרו שאין בה שום תנאי ואנו בניו נחלת אבינו אנו מבקשים שכאשר כבש
רחמיו לעשות רצונך בלבב שלם כן יכבשו רחמיך את כעסך ויגולו רחמיך
על מדותיך ותתנהג עמנו ה' אלקינו במדת החסד והרחמים ותכנס לנו
לפנים משורת הדין ובטובך הגדול ישוב חרון אפך מעמך מעירך מארצך
ומנחלתך כי שמך נקרא על עירך ועל עמך. ובכן תן כבוד לעמך תהלה
ליראיך ותקוה טובה לדורשיך ופתחון פה למיחלים לך ועולתה תקפץ פיה
שמחה לארצך ששון לעירך צמיחת קרן לדוד עבדך ועריכת נר לבן ישי
משיחך במהרה בימינו בקבוץ גליה בתוכה בשמחה לקיים כמו מקרא
שכתוב כה אמר ה' צבאות הנני מושיע את עמי מארץ מזרח ומארץ
מבוא השמש והבאתי אתם ושכנו בתוך ירושלם והיו לי לעם, ואני אהיה
להם לאלקים באמת ובצדקה והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה
ה' אחד ושמו אחד.

בשנתים אחרי הדפסת הספר הנז' (תק"ג) נדפס בקושטנדינה
ע"י כה"ר יהודה פולייאשטרו ספר קטן בשם זכרון בירושלם;
שהנהו בעקרו העתק מהספר אגרת מספרת יחוסתא דצדיקייא
וכו' שנדפס בשמנים שנה ויותר לפניו (ממחבר בלתי נודע)
ומוציאו לאור מוסיף בו (כמו שאומר בעצמו בשער הספר)

תפלות ובקשות וצורת כותל המערבי אך התפלות הנמצאות בו נועדו לאומרם רק לפני העליה לארה"ק,ובהכנסם אליה ובראות בית המקדש, ותפלה על קברי הצדיקים. אך אין בו שום זכר מתפלה אצל כותל המערבי א). וזה לנו לעד כי תפלותיו של הרב בעל צח ואדום ז"ל לא נתקבלו כל עיקר.

להקראים יש סדר אחר של מזמורים וגם תפלה וקינה מיוחדת מִמחבר בלתי נודע. ולא נמנע מלהביא גם אותם וזה נוסחתה כפי שאנו מוצאים בסדור הקראים חלק ד' דפוס ויען תרי"ד.

(כשתעמוד כנגד כותל מערבי תקונן)

זכור ה' מה היה לנו הביטה וראה את חרפתנו:

מזמור אלהים באו גוים בנחלתך כל המזמור ואחריו תתפלל זאת התפלה במקום בית המקדש:

מודים אנחנו לך ה' אלקינו ואלקי אבותינו שהחיתנו וקימתנו וזכיתנו לביתך שבחרת ואהבת מכל משכנות יעקב ועיניך ולבך בהר הזה ובבנינו כאשר הראיתנו ככה כן תזכנו לראות עם כנוס גליות וקבוץ נפוצות ועולי רגלים ועורכי זבחים ומביאי בכורים להר זה קנתה ימינך מקדש ה' כוננו ידיך מכון לשבתך עולמים אשר הוא מכוון כנגד כסא כבודך שבשמים החקוק על בנך ומיסד נגד עיניך ופניו לפניך. יהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו שתבנה ירושלם עיר קדשך ותכונן ציון משכן כבודך ושכלל אשיותיה עם ספירים ותיסד חומותיה באבני פוך ותרביץ שמשותיה בכדכוד ותבנה שעריה באבני אקדח

א) בהתוצאה השניה של הספר הזה שי"ל בירושלם מאת הרי"ם סאלאמן ז"ל הובאו תפלות אצל הכותל המערבי הסו"ל האחרון שלקחח מספר ערי דמעה שנזכיר להלן זה הוא תוספות כמבואר בשער הספר.

תקומם חרבותיה באבני חפץ תבנה ותקבוץ פזוריה ותכנס נדחיה ותעורר ישניה ותחיה את מתיה ותקים הדומיה ותקיץ ישני עפרותיה ותשיש כהניה ותשמח משרתיה ותפתח שעריה ותציל המתאבלים עליה אבליה תנחם בניה תרחם דורשיה אל תזנחם: ברוך אתה ה' שומע תפלה:

ואחריו תאמר אלו הפסוקים:

מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל: מה ידידות משכנותיך כל המזמור ותאמר: אחת שאלתי מאת ה' אותה אבקש שבתי בבית ה' כל ימי חיי לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו: ותאמר מזמור תפלה לעני כי יעטוף סימן ק"ב המזמור כלו כי יש בו פסוקים נאותים כגון אתה תקום תרחם ציון: כי רצו עבדיך את אבניה כי בנה ה' ציון: כי זה המזמור יכשר לאמרו בכל מקום שתמצא באדמת הקדש: ותאמר משכיל לאסף למה אלקים זנחת לנלה כל המזמור ואחריו תאמר פלטים מחרב הלכו אל תעמודו זכרו מרחוק את ה' וירושלם תעלה על לבבכם: בושנו כי שמענו חרפה כסתה כלמה פנינו כי באו זרים על מקדשי בית ה' להן מן די הרגיזו אבהתנא לאלה שמיא יהב המו ביד נבוכדנצר מלך בבל כסדאה וביתה דנא סתרה ועמה הגלי לבבל כלה ה' את חמתו שפך הרון אפו ויצת אש בציון ותאכל יסדותיה. ותאמר אלך אשובה אל מקומי עד אשר יאשמו ובקשו פני בצר להם ישחרנני: עזבתי את בתי נטשתי את נחלתי נתתי את ידידות נפשי בכף איביה: ויאמר ה' אלי אם יעמוד משה ושמואל לפני אין נפשי אל העם הזה שלח מעל פני ויצאו: כל רעתם בגלגל כי שם שנאתים על רוע מעלליהם מביתי אגרשם לא אוסף אהבתם כל שריהם סוררים: והסבותי פני מהם וחללו את צפוני ובאו בה פריצים וחללוה.

קִינָה (עפ״י סדר א״ב)

ותקונן ותאמר

עַל אַרְמוֹן אֲשֶׁר נִטַּשׁ נֵשֵׁב בָּדָד וְנִבְכֶּה
עַל בַּיִת כִּי נֶהֱרַס נֵבְ״וְ
עַל גְּדֵרוֹת כִּי נִפְרָצוּ נֵבְ״וְ
עַל דְּבִירִי כִּי נִשְׂרַף נֵבְ״וְ
עַל הֲדוּרִים כִּי נִכְחָדוּ נֵבְ״וְ
עַל וָוִים כִּי הוּבְקָעוּ נֵבְ״וְ
עַל זֵדִים כִּי נִגְבָּרוּ נֵבְ״וְ
עַל חֶרְפָּה כִּי נִגְדָּלָה נֵבְ״וְ
עַל טוּרֵי אֶבֶן כִּי נִשְׂרָפוּ נֵבְ״וְ
עַל יְדִידִים כִּי נִפְזָרוּ נֵבְ״וְ
עַל כֹּהֲנִים כִּי כָשָׁלוּ נֵבְ״וְ
עַל לִמּוּדִים כִּי נִמְנָעוּ נֵבְ״וְ
עַל מְלָכִים כִּי מוּאָסוּ נֵבְ״וְ
עַל שָׂרִים כִּי סוֹרָרוּ נֵבְ״וְ
עַל עֲנָוִים כִּי הוּבִישׁוּ נֵבְ״וְ
עַל פְּדוּיִם כִּי סוֹרָרוּ נֵבְ״וְ
עַל צְמוּדִים כִּי נִפְזָרוּ נֵבְ״וְ
עַל קְדוֹשִׁים כִּי נְגוֹאָלוּ נֵבְ״וְ
עַל רְבִיבִים כִּי נִמְחוּ נֵבְ״וְ
עַל שְׁלָמִים כִּי בָּטֵלוּ נֵבְ״וְ
עַל תְּמִידִים כִּי בָּטֵלוּ נֵבְ״וְ

משכנותי חצרותי הציתו קרח ויעלם. עד תמה ואם תרצה תאמר גם זו הקינה או איזה שתרצה משניהם אקונן מר ואוי אצעק ואקב עד תמה ותאמר סליחה אני אהובה הייתי. ותחנון כפופי ראש שבעי רוש. ובקשה אנא אלהינו ואלהי אבותינו אב הרחמים ואלוה הסליחות. כפור דף כ"ב וכלו יחד עם ויחל משה ותאמר ברגז רחם תזכור. כפור דף קס"ט ותאמר

אלהינו ואלהי אבותינו מלך רחמן רחם עלינו טוב ומטיב הדרש לנו שובה עלינו בהמון רחמיך בגלל אבות שעשו רצונך בנה ביתך כבתחלה כונן בית מקדשך על מכונו. הראנו בבנינו שמחנו בתקונו. והשב שכינתך לתוכו והשב כהנים לעבודתם ולוים לשירם ולזמרם. והשב ישראל לנויהם ושם נעלה ונראה ונשתחוה לפניך בשלש פעמים בכל שנה ושנה ככתוב בתורתך שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני יי אלקיך במקום אשר יבחר בחג המצות ובחג השבועות ובחג הסכות ולא יראה את פני יי ריקם. איש כמתנת ידו כברכת יי אלקיך אשר נתן לך. ועתה בעונותינו הרבים שבתה העבודה במקדש ולא נשאר לנו רק דבר שפתינו. ככתוב קחו עמכם דברים :

ותאמר פרשת הקרבנות. בחול פרשת התמיד. ובר"ח החדש מוסף החדש ובשבת מוסף השבת. ובמועדים מוספי המועדים כפי יומו :

ואחר זה תאמר יהיו לרצון אמרי פי והגיון לבי לפניך יי צורי וגאלי עם מזמור אמרי האזינה ותחתם ואני תפלתי לך יי עת רצון. ברוך יי:

ואם תרצה תאמר גם זה

מלך רחמן פדנו כאשר פדיתנו. ועשה באיבינו נקמות כאשר עשו עמנו. לא לנו יי לא לנו כי לשמך תן כבוד

שדי בנה בית קדשך ותפארתך. ושם יקריבו הכהנים קרבנותיך. וידברו הלוים בשירי משרתיך. למען יזמרך כבוד החיינו והקימנו אל מלך נעלם: וזכנו לראות בנין דביר ואולם ונאמר שאו שערים ראשיכם והנשאו פתחי עולם ויבוא מלך הכבוד. אמן כן יהי רצון:

התפלה שנתקבלה לתפלה קבועה (ביחוד אצל האשכנזים) חוברה רק בעשיריה השניה של המאה הנוכחית מהרב הגאון ר' שמואל מרלהינוב ז"ל בלשון פשוט וקל א)והיא מיוסדת על מעלת המקום הזה וקדושתו אף בחרבנו ועל הבטחת ה' לשלמה המע"ה לשמע כל תפלה ותחנה שיתפלל איש במקום הזה ואח"כ בקשה להצלחה רוחנית וחומרית, בעדו ובעד ביתו ומשפחתו ובעד שלום אחינו שבגולה התומכים בכספם את הישוב באה"ק. ותפלה מיוחדת להבאים בפעם הראשונה. ואת התפלות האלו ביחד עם עוד תפלות על

א) מלבד התפלה מגיה גם הוא לומר פסוקים מזמורי תהלים ואני ברוב חסדך.

בבואו לכותל מערבי יחלוץ מנעליו וינשק אבני הכותל וישתחוה ויאמר ה' אהבתי מעון ביתך ומקום משכן כבודך ואני ברוב חסדך אבוא ביתך אשתחוה אל היכל קדשך ביראתך, ויאמר היהי רצון שקודם תהלים ואח"כ אם יהיה לו פנאי לאמר כל הס' תהלים יאמר היהי רצון שאחר כל ספר כמו שנדפס ובמנין יאמר ג"כ ובזכות שלש עשרה כו' וקדים ואם אין פנאי יאמר עכ"פ הל' קאפי' אלו וביהי רצון שאחר תהלים לא יזכיר ספר אלא יאמר בזכות המזמורים אלו שקראנו וכו' ואלו הן כ' ק"ב פ"ג ע"ד ע"ט ע"ז ע"ג כ"ב ו' י"א י"ב י"ג ל"ת מ"ב מ"ג מ"ד מ"ה ס"ה ס"ו פ"ד פ"ז פ"ח נ"א קכ"ט ק"ל קל"ב קל"ג קל"ד קכ"ב קכ"ח (והסימן יהיה קודם) אח"כ יאמר הרבש"ע ואם עומד על הדרך ונחוץ לדרכו וכיוצא בו יאמר עכ"פ אלו הפסוקים הולך ופורט מספר פסוקים מס' תהלים המדברים בשבח המקום הזה ומעלתו.

קברי הצדיקים והדפים בקונטרס מיוחד בשם „שערי דמעה" [א]) והקונטרס הזה יצא כבר לאור בכמה מהדורות והוספות ועם תרגום לשפת יהודית המדוברת. ובשבת וטועד אומרים תהלים ולומדים משנה וזוהר ובאחרון גם תפלת ומפני חטאינו וכו' ותפלת או"א מלך רחמן וכו' ובערב פסח בסדר קרבן פסח (נדפס ג"כ בקונטרס מיוחד) כמו שבארנו לעיל.

מנהגים נכוחים וטפלים נהוגים ונשכחים.

במאה החמישית נהגו נשים צדקניות לכבד בכל ערב שבת את המבוא שלפני כותל המערבי ואין דובר דבר מצד הישמעאלים [פרשת אלה מסעי]. חבל שהנשים צדקניות שבימינו לא ימלאו אחרי המנהג החשוב הזה.

יש שנוהגין לנשק את אבני הכותל, ויש (וביחוד מחכמי הספרדים), שחולצים את נעליהם בגשתם אצל הכותל.

לפני ארבעים שנה בערך נהגו להדליק שם ש"ז קבועות בעששיות בכל עש"ק והמנהג הזה האריך כל"ב שנה עד קיץ תרע"ג, נאסר הדבר מצד הממשלה המקומית כפי שנזכיר להלן.

הרבה מהעולים לארה"ק נוהגין לכתוב את שמותיהם בדיו או בצבע על אבני הכותל לזכרון ולסגולה אבל ראוי ונכון לבטל המנהג הזה המשחיר את יופי האבנים והדורן.

א) וזה נוסח השער: ספר שערי דמעה בו יבואר תפלות ובקשות אצל כותל המערבי ועל קברי הצדיקים ובכל מקומות הקדושים ומחובר לה קונטרס הלכות גילוי המשקים ותו"ם ועוד פרטי דיני הכרחים לפי העת והזמן וכו' מאתי המחבר והמלקט באמרים וכו' דברי זעירא דמן חבורתא קדישתא די בארעא דישראל, בירושלים קרתא קדישא שמואל הקטן בעהמ"ח ס' „מנחת שמואל" אב"ד דק"ק דאלהינאוו ואילייא ואנפיה

יש מתושבי ירושלים שנוהגין לקבוע „לפני צאתם לחו"ל" מסמרים בין האבנים שיש ביניהם סדק קטן עפ"י אמונת הבל שזה יועיל שישובו לביתם בשלום, עד שבעת מלאים הסדקים שבין אבן לאבן במקומות שונים במסמרים, והמנהג הזה אין לו כל מקור ויסוד.

בהזמן האחרון נהגו ההמונים לכתוב שמותיהם ובקשתם על פסת ניר ולתתם בהסדקים שבין אבן לאבן. וראוי כי הרבנים והבד"ין של כל העדות יאסרו באסור חמור את המנהגים הטפלים ולהכריז בכל בתי כנסיות את חומר האסור שבזה חוטאים הטא גדול לקדושת המקום, ולצוות גם על השמש שידליק את השמן דוקא בפנס ושיזהיר את הבאים להתפלל על זה.

זכיותינו החקיות לכותל והשתלשלות שייכותינו אליו.

מעולם לא היה בידי ראשי העדה מאמר מלך או רשיון מיוחד להתפלל במקום הזה. ואין להתפלא על הדבר כי לא הוצרכו לזה, שמעולם אין עין המושלימים צרה בהמתפללים וביחוד לאל השמים האל היחיד והמיוחד שגם הם מאמינים בו, ולכן לא הניאו אותנו מלעמוד ולהתפלל במקום הזה כאות נפשנו, ובמכתבי מסע וספרים מיושבי ירושלים מוצאים אנו שהיו הולכים להתפלל במקום הזה אפילו בחצות הלילה כאשר יעידו שלשה מגדולינו שהיו בתקופות שונות, והם:

הר"ר משה האגיז כותב בספרו פרשת ואלה מסעי: „ואפילו אם שועל קטן יוצא מבית קה"ק ואומר לשם גנאי י ה ו ד י, יש מהגדולים שנוערים בו בנזיפה" . . .

הרב המקובל ר׳ שלום שרעבי ז״ל (מייסד ישיבת בית אל) היה נוהג ללכת בכל חצות לילה יחידי עם פנס קטן בידו לכותל המערבי לומר תקון חצות ואיש מיושבי השכונה לא נגע מעולם בו לרעה [מפי השמועה מזקני ירושלם].

הרב ר׳ מנחם מענדיל תלמיד הגר״א ז״ל מייסד הישוב האחרון של האשכנזים כותב באחד ממכתביו (נדפס „בהירושלים״ כרך ד׳) שהיו הולכים להתפלל תמיד בכל ער״ח ושאר ימי תחנונים אצל כותל המערבי.

ולפ״ז יש לנו הזכיות האלה: א. התעודה ההיסתורית שאי אפשר לשום איש לערער עליה שהכותל הזה הוא שריד החומה שהקיפה את בית אלהינו. ב. חזקה קדומה (שלהיש ערך גדול בחוקי הארץ) מארבע מאות שנה ויותר שבמשך התקופה הארוכה הזאת התפללו אבותינו במקום הזה מבלי כל מונע ומערער לא מצד הממשלה ואף לא מצד תושבי הרובע הזה.

גם בהמאה הנוכחית כאשר רבו אחינו מכל תפוצות הגולה לעלות ולהתישב בעיה״ק ויש שהמבוא שלפני הכותל מלא מאנשים נשים וטף מאפס מקום שזה הפריע את יושבי החצרות שבשתי קצות המבוא, בכל זאת לא רעמו תושבי החצרות על זה ולא התאוננו לפני הממשלה, מפני שידעו שיש חזקה קדומה להיהודים להתפלל במקום הזה.

בשנת תרכ״ו כאשר עלה השר משה מונטיפיורי בפעם הששית לעיה״ק, בקש מאת פחת העיר רשיון „להכין מחסה מזרם ומטר לכל הבאים להתפלל שם, והוא הבטיח למלאות את שאלתו, והשר התקשר מיד עם בעלי מלאכה להוציא את מחשבתו לפועל״ (משה וירושלים ליק תרכ״ו צד 12 — 10)

אבל מיד אה"ז נחם הפחה על מחשבתו לתת הרשיון, אם מפני שלא שאל תחלה את פי הממשלה הראשית, או שיד נעלמה משונאינו ומנדינו היתה בזה, ויחזור מהבטחתו והרשיון נתבטל כמו שמספר חשר בעצמו בספר מסעו השביעי בשנת תרל"ה.

קרוב לזמן ההוא בקש איש אחד מאחינו, שעלה לבקר את עיה"ק, רשיון לבנות ספסלים לאורך הכותל שבמערב המבוא להיות למושב להמתפללים, אך בקשתו הושבה ריקם, ולעומת זה נתן לו רשיון לקבוע אצל החומה הנז' מספר אבנים גדולות וגבוהות, וגם הדבר הזה היה תקון קטן כי למצער היה להזקנים ותשי כח מקום לנוח מעט, „אך לא ארכו ימי קביעותן, בראשונה נעלם אחד מהם ואח"כ השני עד שנעלמו כולם" (משה וירושלים ממסעו השביעי).

המחשבה היותר רצויה ונעלה בהידור המקום הזה עלתה על לב הבאראן עדמונד די רוטשילד, בבקרו את המקום הזה ובהתבוננו על הבתים הדלים והרעועים המקיפים את הכותל הקדוש הזה, והדרכים העקלקלים והמקולקלים המלאים תמיד אשפה ודמן המובילים אליו. ויאמר לקנות את כל בתי השכונה הגובלים את המקום הזה שהם הקדש למושלימי המערב ולהרסם עד היסוד ולעשות במקומם מישור ישר ונחמד ולהקיפו בגדר של ברזל שיהיה הקדש לעדת היהודים. ומאשר שלפי חוקי הארץ אין הקדש נמכר, הציע בא כחו לפני פחת העיר לקנותם בחליפין לאמר שהבאראן יקנה קרקע במקום שפקידות ההקדשות תבחר ולבנות מספר בתים טובים והשובים מאלה כמספר הבתים הנמצאים בהשכונה הזאת. (כפי ששמענו העריכו את סכום הבנינים

והקרקע לסך 740000 פראנק). א) והפחה שהבין והכיר את הטובה הגדולה שיביא הדבר הזה למצב הבריאות בכלל ולתושבי הרובע הזה בפרט נתן את הסכמתו עליה, ויאמר לבקש על זה הסכמת השיך־איל־אישלאם ולהשיג מאמר מלכותי בחוק. אך פתאום חזר ממחשבתו ויהליט את ההליפין לדבר שאי אפשר. ב) הסיבה שבגללה חזר הפחה ממחשבתו לא נודעה בבירור ויש בה מסורות ונוסהאות שונות אך תהי הסיבה מה שהיתה, לדאבוננו מחשבתו הטובה והנעלה של הנדיב הנודע לא יצאה לפעולות.

א) לפי חוקי ההקדשות מותר להוציא הקדש בחליפין רק באופן שיעריכו את ההקדש יותר משוויו בכדי שלא יוכל שום איש לטעון שהגיע איזה אונאה להקדש, ולצאת מהחשש הזה העריכו את כל אחת מהשבע ושלושים חצרות הנמצאות בהשכונה הזאת לסכום של 20000 פר'.

ב) בשם הרב הגאון כמו"ה יעקב שאול אלישר זצ"ל שהיה אז חכם באשי, שמעתי שסיבת ביטול הדבר באה עי"ז כי בהודע להאפטרופוס של ההקדש זה סייד בשיר בן עבד אלסלאם אלחוסיני שהוחלט לעשות החליפין בלי ידיעתו חפש ומצא כתב מאת סייד אבו מדין אל ג'וס שלשמו ולזכרו נבנתה והוקדשה השכונה הזאת — חמטיל חרם בקללות נמרצות על כל איש שיהין להוציא את השכונה הזאת מידי המושלמים—אפילו בחליפין על שכונה יותר טובה ממנה כחוק—ולהכניסה לידי הכופרים. ויחד עם אחד מגדולי המושלמים שאלו בתלגרף להשיך איל אישלאם את חוות דעתו אם גם הקדש חמור כזה יוכל לצאת בחליפין והאחרון השיב שיש לחוש לחרם של איש קדוש כמוהו. ותשובתו הביאה מורך בלב הפחה ויבקש תאנה לאמר שהחליפין יוכל להיות רק להרוס את בתי השכונה, והמקום יהיה שייך לכל יושבי העיר ולא יהיה להיהודים כל רשות להקיפו ועי"ז לא אבה הנדיב הנודע להסכים. (את זה שמעתי מהרה"מ מיכלין שהיה אז מזכירו הפרטי של הרב ששמע זה מפיו).

בשנת תרל״א עלה על לב הרב החסיד הלל משה מעשיל געלבשטיין—שעלה לפ״ז מעט לעיה״ק, וייסד בימד״ר להסידיו—שמהראוי להתפלל לפני כותל המערבי לפחות מנחה וערבית בכל יום, וכמו כן להדליק מנורות של שמן זית וביחוד בערבי שבתות בעת שרבו המתפללים שם בקל וחומר מבית הכנסת. [א]) ומבלי שאלת פי חו״ר העדה היה מוליך בכל עש״ק שלחן קטן ועליו העמיד פנס גדול ובו כעשר מנורות שמן זית והוא וחסידיו היו מתפללים שם תפלת מנחה וקבלת שבת, וערבית בהתלהבות נוראה. ואחר כלות התפלה היה אחד מהגוים הדרים שם מחזיר את הפנס לביתו של הרב הנז׳ (במובן בעד מתת קל). והמנהג הזה האריך כארבעים שנה, כי לפני מותו צוה לבנו שיחזיק במנהג הזה והוא קים את צואת אביו לכל פרטיה, ורק בשנת תרע״ב באשר אסרה הממשלה להעמיד שם ספסלים, כסאות ועוד (כאשר נזכיר להלן) נאסר גם עמידת השלחן עם המנורות, אך דבר התפלות נשאר בקבעות בימי החול ובשבתות. וערך עשרים שנה רצופות, משנת תרמ״ג עד שנת תרס״ג, נהג הרב הנז׳ ללכת עם חסידיו להתפלל שם כל התפלות של ראש השנה ויום הכפורים באופן שבערב יוה״כ היו מותחים כעין אהל על חלק קטן של המבוא (גם כן בעד מתנה קטנה) [ב])

א) בהקונטרסים שפרסם אדות קדושת כותל המערבי מוכיח בראיות את מעלת הדלקת הנרות והתפלה הקבועה במקום הזה.

ב) בנו של הר׳ זצ״ל ספר לי שפעם אחת קרע אחד המושלמים את האהל בעקב איזה סכסוך שנפל בינו ובין אחד המתפללים. לשנה הבאה בקש מאת ראש הרבנים (חכם באשי) הרה״ג מוהרי״ש אלישר זצ״ל לתקן הדבר. והח״ב התאונן ע״ז אצל שר המשטרה, והאחרון שלח מיד שוטר שיש גיח שיוכלו היהודים למתוח את האהל ועמד שם כל יוה״כ לבלי תאונה להם כל רע ועלבון מצד השכנים.

זכו התפללו כל התפלות וגם קראו בתורה והמנהג הזה נתבטל רק כאשר נפל הרב. החסיד הזה למשכבו ומאז נהגו להתפלל שם בראש השנה ויום הכפורים רק תפלת שחרית. ומלבד שעסק ביסוד מנין קבוע והארת המקום בשמן זית, עוד שם את לבו לקדושת המקום, ומיד אחרי בואו התחיל לפרסם קונטרסים בענין קדושת המקום ובהם באר בראיות מש"ס ופוסקים את שלשה הדברים האלו:

א) כי גם בזמה"ז חל דין שמירת הר הבית מבחוץ כנז' במס' תמיד, פ' א' מ"א (כמובן במקומות שנוכל לגשת שם).

ב) שלטמאים שאסור להם לבוא בפנים הר הבית. אסור להושיט את ראשם ידיהם או רגליהם בחורים, הסדקים והפרצות שבין אבן לאבן מטעם ביאה במקצת שמה ביאה.

ג) שאסור להשתמש ע"ג אבני הכותל אפילו לצורך מצוה כמו להניח ספרים או נרות. ואת קונטרסיו אלה שלח לרבנים וגאונים בעי"ק ובחו"ל, אך על הראשון, לא הודו לו, ועל השנים האחרונים נמצאו גאונים רבים שהסכימו אתו. ובשנת תרמ"ז—תרנ"ד הו"ל את כל קונטרסיו בצירוף מכתבי הרבנים והסכמותיהם בספר מיוחד בשני חלקים שקראו בשם „משכנות לאביר יעקב" ומהמסכימים הם: הר' הגאון רמי"ל דיסקין והר' הגאון האדר"ת זצ"ל. (ראב"ד לעדת אשכנזים פעיה"ק).

ממה שהבאנו לעיל וממה שנביא, יוכח כי הוו"ר העדה לא שמו לבם לכל הנעשה אצל המקום הקדוש הזה, וכל החפץ להתגדר עשה תקונים ככל העולה על רוחו, והדבר

הזה גרם לבסוף צער ועלבון ליושבי ירושלם בפרט ולעם ישראל כלו בכלל כאשר נבאר.

בשנת תר"מ העמיד א"ע ספרדי אחד לשמש במקום הזה, אך לא להשגיח על טהרת המקום ונקיונו כ"א לתת ספרי תהלים ושערי דמעה להבאים להתפלל ולעורר̈ם להדליק שמן זית במנורה פתוחה שהעמיד באחד החורים שבכותל ומלבד השכר שקבל בעד השרות הזאת עוד שלח מכתבי בקשה לנדיבי חו"ל בתור שמש כותל המערבי, ושרותו הסבה: א) ע"י ההדלקה הושחרו ונתלכלכו מקצת האבנים. ב) שעניים אחרים קנאו בו ויחלו לבוא בהמון להטריח את המתפללים בתביעותיהם מיד בעמדם לשפוך צקון להשם ולהפריע את רגשותיהם, ושרבים מרגישים בזה כעין צער רוחני. שנים אחדות אחר כך נמצא איש שהחל להביא כפסלים ובסאות קטנים, ואח"כ בא אחד והעמיד מחיצה מתקפלת להבדיל בין מקום עמדת האנשים והנשים, ואת כל זה עשו מבלי שאול פי הממשלה, ואף לא את האפיטרופים של ההקדש הזה,[א] וזה גרם שהשכנים התחילו להתרעם ויסיתו את ילדיהם להלעיב ולבזות את המתפללים וגם להשליך אבנים. מ"מ החה"ב פנה מיד לשר המשטרה בנידון זה והוא שלח אמנם שוטר על יום או יומים. אחרי זמן קטן הגיש אפטרופוס ההקדש הנז' קובלנה לפני הקאדי ע"ד עמידת כסאות וספסלים במקום הזה

א) ובהיות פה הר' הגביר וכו' כמר זעליג פערשיץ ממאסקאווע הציעו לפניו העסקנים הנ"ז לקבוע במבוא שלפני הכותל שתי מנורות לוקס והוא נעתר לבקשתם ויקדיש לזה את הסכום הנחוץ. אך הדבר הזה פועל לחזק את תרעמות של אפטרופוס ההקדש ובנתים הגישה הקובלנה הנזכרת להלן אך בכלל אין מהראוי לתקן במקום הזה תקונים חדשים ואדרבה מצבו כמו שהוא זהו כבודו.

שהנהו רשות היחיד ואפשר שבעתיד יעשו מזה חזקה. הקאדי שאיננו תושב ירושלם שאל בנידון זה את המופתי והוא חוה דעתו שאסור ליהודים להעמיד ספסלים, כסאות וכל דבר המועל לזכות חזקה. פסק הדין הזה נתאשר אח"כ ממג'לש האדרה והפחה, והאחרון הוסיף כי גם להמושלמים יושבי השכונה אין רשות להעמיד ספסלים וכדומה במקום הזה. והפקודה נשלחה לראש המשטרה להזהיר את היהודים ע"ז.

הפקודה הזאת שלא חכו עליה מעולם החרידה את רוח בני עמנו בפחדם כי היא רק התחלה להצר צעדינו במקום הקדוש הזה. הרב הח"ב פנה בקובלנה להפחה על פסק הדין הזה שהופסק מבלי היותו נוכח בעת בירור הדין בשם העדה הישראלית, אך זה לא הועיל מאומה מפני שכבר נתאשר מאת הפחה. ומיד אחר זה נבחר ועד משתי העדות להשתדל בביטול הפקודה והועד פנה לראש הרבנים בקושטא. אך בנתים פרצה המלחמה עם איטליא והזמן לא היה מוכשר לזה ונקוה כי עתה כאשר המלחמה שקטה ישתדל ראש הרבנים בתורקיה לבצע את אשר החל להשיג מאמר רשמי על זכותנו במקום הזה.

והננו נותנים פה את פרטי המשפט והעתק של כל המכתבים והתעודות בנידן זה.

א. נוסח הקובלנה.

לכבוד ראש הדת שבירושלים.

כידוע שישנם להעדה היהודית בירושלם הרבה בתי כנסיות שהם מתמידים להתפלל בהם באין מפריע וישנם

אחדים מהעדה הנ"ל שנהגו לבא לבקר את כותל המערבי בשכונת המערבים באופן עראי להתפלל והם עומדים. והשכונה הנ"ל היא הקדש אבו—מדין אל־ג'וס ותחת האפוטרופסות שלי. והנה עתה הם באים לכותל המערבי בדרך שהוא דרך יחיד ואיזה מקומות של ההקדש הנ"ל ונותנים שמה כסאות וקרשים יושבים ומתפללים. ויען כי הדבר הזה הוא מתנגד לזכיות ההקדש ומפחד פן יחזיקו בכך ושוב יטענו כי ישנו להם הזכות לעשות כדברים הללו, הנני מבקש להפריע אותם כדת.

נכתב ביום 10 לחדש שוואל שנת 329, 20 לחדש אלול שנת 327 א)
אפוטרופוס הקדש אדוננו אבו מדין.

אלסייד בשיר בן עבד אלסלם אלחוסיני

ב. תשובת הקאדי

ההרצאה שהוגשה מהאפוטרופוס של הקדש אבו מדין וההרצאה שהוגשה במו כן מהאג' אחמד דפ'אש בשם קהל המערבים, וכן ההרצאה שהוגשה מטעם החכם בשי ב) בצרוף ההשקפות שבכתב הנתונות ממשרדי ההקדשות. והפולים, בנוגע להדרך של יחיד שבתוך שכונת הקדש המערבים בתוך החומה, השייכה להקדשו של אבו—מדין, מוסרים אנהנו לכבוד המופתי הירושלמי מחמד כאמל אפנדי, בכדי לבאר את פסק הדין כדת מה לעשות

27 שוואל 329

בית דין הדת בירושלם.

רושד

א) התאריך הא'. הוא לחשבון הממשלה, והב' לחשבון הדתי והתאריך הזה מתאים לי' תשרי תרע"ב.

ב) כנראה כונתו על מכתב הקובלנא שהגיש מ"מ הח"ב שהזכרנו לעיל צד 52.

ג. פסק הדין של המופתי

לפי ההשקפות הנתונים ממשרד בי"ד הדת וההקדשות וההרצאה המוגשה מהאג' בשיר אפנדי אפוטרופוס של ההקדש אבו מדין אלג'וס, נראה כי הדרך שבתוך בניני ההקדש הנ"ל הדבוקה לצד מערבו של בית המקדש, היא שיכת להקדש הנ"ל ואסור לפי הדת לתת או לעשות שם כסאות, ספסלים ומסכים וכדומה מהדברים המועילים לחזקה ולקנין מלבד כי בלאו הכי אין זכות לשום יחיד לתת או לעשות כדבר הזה אצל חומת בית המקדש. ולכן ובכדי לפקד לעשות את הסימנים הדרושים, הריני מחזיר את הנירות הללו לכבוד ראש בית דין הדת בירושלים.

14 זי איל-קעדה 329

מופתי ירושלם

מחמד כאמל אלחוסיני.

ד.

הנירות הללו נמסרו כבר להמופתי הירושלמי ומפני כי פסק ההלכה כבר כתוב למעלה ובכדי לחזק את הפס"ד הנ"ל בהחלטה מועד האדארא הריני מוסר הנירות כלם לסעדת הפחה הירושלמי.

1 תשרין תאני 327

בי"ד הדת בירושלם

רושד.

ה. החלטת ועד האדארא

נו. 1529

אחר העיון בהנ"ל החלט, יען שאסור הן בהקדש

הנ"ל והן בכותל ביהמ"ק להשתמש בהם בדברים שמועילים לחזקה ולקנין לכן אסור לותר לשום אדם לעשות כדברים הנ"ל אלא שעם זה צריך אמנם לשמור את המנהג הישן [א] וכבדי לקים את החלטה ז: הרינו מחזירים את הנירות הללו לכבוד הפחה.

2 תשרין תאני 327

מג'לס אדרה.

ו. אשור ההחלטה ומסירתה להמשטרה

יהי כן.

ג'ודת פחה

לפי כל הכתוב לעיל אין לדבר כל מאום לאלו היהודים שיבואו להתפלל כנהוג מלפנים אבל בכדי לאסר עליהם וכמו כן על המערבים שבשכונה לתת כסאות ספסלים ואהלים וכדומה במקומות הנ"ל הננו מוסרים את זה להקומיסיר הראשי.

15 תשרין תאני 327

ז. מכתב החכם בשי להפחה

29 תשרין תאני 327

במקום הזה היה מנהג קדום מכמה מאות שנה לכללות ישראל להתפלל שמה ועתה ע"י מהאת המוטואלי [ב] בבית המשפט בלי כל משפט ובלי הודיע הדבר רשמי לעדת היהודים החליט המג'לס אדרה לבלתי תת לשים

א) ר"ל שלא יניאו את היהודים להתפלל שם בכל עת וזמן שירצו.

ב) ר"ל אפטרופוס של הקדש.

שמה ספסלים וכסאות, בעת שידוע לכבודו כי רוב הבאים לירושלם המה זקנים הבאים לבלות פה שארית ימיהם, וביחוד חולים וחלשים שלא יוכלו להתפלל כלל כ״א בהיות להם שמה מקום לשבת, וכפי דין תוה״ק לאנשים כאלה מותר להתפלל כשהם יושבים וכבר נהוג המנהג הזה יותר מן 300 שנה ולעכב עתה להניח ספסלים מביא עלי תלונות רבות מהקהל כי איך יתכן לבטל מנהג קדום זה וכפי דעתי וכפי האנושיות אנכי מוצא כי צדקו המתלוננים על החלטת האידרא ובטח גם כפי רגש אנשיותך איננו נכון לא להניח אנשים כאלה להתפלל שמה. ועוד כשנתבונן אל יסוד הדבר הנה הענין הזה למנוע שימת ספסלים וכדומה. הוא ענין הנוגע להקדשות וצריך שהמוטואלי והמשתדלים בזה יגישו משפטם למחכמה שריעה [א] ואנכי בתור בא כח האומה הישראלית הרשמי הייתי צריך להיות מזומן לפני המשפט לטעון טענותינו כי הדין והטבע מחייב שצריך לשמוע טענות שני הצדדים. על כן אבקש להרשות לשים הספסלים במקודם למען השקיט הרוחות הסוערות שבלב היהודים עד אשר יצא הדין מהמחכמה שריעה.

משה יהודא פרנקו

חכם באשי

ח. תשובת הפחה לחכם בשי

נו. 139 קאנון תאני 327

בתשובה על מכתבכם נו: 7 בנוגע לכותל המערבי, כי המקום הוא מקום יחיד ולא דרך רבים והוא דמבוא

א) בית משפט הדת.

השייך להקדש, ובכן לא בהקדש הזה ולא אצל כותל המערבי אי אפשר לתת בו דבר המועיל לחזקה ואין רשות לשום אדם להשתמש במקום הזה ובכל תוך המבוא הזה במקום הנקרא בורק (כותל המערבי) מן הנמנע לתת בו כסאות ושאר דברים. וזה אנכי כותב ע"פ החלטת המחכמה שריעה ומג'לש אידארא. והמכתבים אשר שלחתם אלי מסרתים כבר למחכמה שריעה ועוד לא פנה שמה שום איש בזה וע"פ ההלטת המחכמה הנכם רשאים לפנות אל המחכמה ולדון שמה.

הפחה

ג'ודת.

ט. מכתב שני מהחכם באשי להפחה

26 קאנון תאני 337

ביחס אל מכתבי נומר 7 שמעתי כי הועבר הענין למחכמה שריעה אך אנכי עוד לא קבלתי עדין שום דבר. רבים מקהלות ישראל דופקים על דלתי יום יום בהתמרמרות על כל זה. בבקשה להשיבני דבר.

משה יהודא פרנקו

חכם בשי.

מהאמור יראו הקוראים לדעת כי בעקב המלחמה, אי אפשר היה לפעול בקושטא בתקון הדבר. ולכן מחראוי כי כאשר ישוב השלום, על מכונו ישימו חו"ר עדתנו את לבם לתיקון המקום הקדוש הזה ולהוציא לאור את שלשה אלה: א. לעורר שנית את ראש רבני תוגרמא הרה"ג וכו' מו"ה חיים נחום לתבוע את ביטול הפסק דין הנז'

(על פי טענת הח"ב במכתביו המובאים לעיל). ואולי יעלה בידו להשיג מאמר מלכותי או פקודה רשמית על זכותנו במקום הזה. ב. להשתדל לגאול את שכונת הקדש המערבים הגובלת במקום הזה, ע"י חליפין כחק, והדבר הזה אפשי מאד אם ימסר לידים אמונות והרוצות, והעיקר שכל הענין יעשה מבלי רעש ופרסום. ג. (וזה צריך לעשית מיד) הח"ב יפקיד איש אחד (שיהיה מקיים גם מהממשלה) שישגיח על הנקיון והסדר, ושכל מבקריו ינהגו בו מנהג קדושה ולא יתן לעניים לתבוע צדקה שם. ולעומת זה יקבע אצל מקום מושבו שופר של צדקה חתום. ומהנאסף יהיה לנקיון המבוא ולתמיכת העניים שהחזיקו ישיבתם שם.

ובזה יתנו כבוד ליושבי עיר הקודש ולעם ישראל כלו.

משניות חיצונות ומדרשי תנאים

בתלמוד ירושלמי

מאת בנימין זאב בכר

א.

בעלי אגדה אשר בארץ ישראל נהגו להזכיר שלש משניות גדולות שלמדו אותן בבתי מדרשות ומתוכן שאבו הלכות התנאים שלא נסדרו במשנתו של ר' יהודה הנשיא. ר' לוי הגדול שבבעלי אגדה בין תלמידי ר' יוחנן בדרשו דברי קהלת (ו' ב') איש אשר יתן לו האלהים וגו' אמר (ירושלמי), סוף הוריות: ואיננו חסר לנפשו מכל אשר יתאוה, אלו משניות גדולות משנתו של רבי חייא (כן צ"ל תחת ר' הונה) ומשנתו של רבי הושעיה ומשנתו של בר קפרא. והמאמר נמצא גם בקהלת רבה, רק שנוסף שם זכר משנתו של רבי עקיבא. בעל אגדה אחר שלא נזכר שמו (פסיקתא דר"כ פס' איכה דף קכ"ג ע"א) דרש על הפסוק בישעיה א' כ"ג מלאתי משפט כגון משנתו של ר' חייא ומשנתו של רבי הושעיה ומשנתו של בר קפרא. ור' חייא בר נחמיה מאמוראי א"י האחרונים דרש בקהלת ב' ה' (קה"ר על פסוק זה) עשיתי לי גנות ופרדסים אלו משניות גדולות כגון משנתו של רבי חייא ומשנתו של ר' הושעיה ומשנתו של בר קפרא. ובקה"ר על פסוק י"ב ב' (ונשנה באיכה רבתי פתיחתא כ"ג) נאמר:

הטוהנות אלו משניות גדולות כגון משנתו של ר׳ חייא ומשנתו של ר׳ הושעיה ומשנתו של בר קפרא [א]) ועוד דכמו במדרש שיר השירים ה׳ ב׳ אשקך מיין הרקח אלו משניות גדולות כגון משנתו של רבי חייא רבה ומשנתו של רבי הושעיה ומשנתו של בר קפרא. וכאן נוסף בסוף משנתו של רבי עקיבא כמו שנוסף בקהלת רבה י״ב ב׳ בתחלה. ובלי ספק בכל מאמרי אגדה אלה רק שלש משניות גדולות נזכרו בעיקר הדברים, ומשנת ר׳ עקיבא שאינו ברור מה טיבה נתוספה באחרונה.

והנה שלש משניות גדולות אלה הן הן המובאות הרבה פעמים בתלמוד ירושלמי בביאור המשנה ובמשאם ומתנם של אמוראי ארץ ישראל, מפוזרים הם המאמרים היוצאים משלשתם על כל פני הירושלמי, ואנכי באתי לקבעם ולעשותם אגודות אגודות למען יודע מקומם ואופן זבירתם, (סימן ג, ד, ה,). ועוד שמתי עיוני על סדרי הלכות אחרים שנקראו בתלמוד ירושלמי על שם השונה אותם כגון מה ששנה שמואל ומה ששנה ר׳ הלפתא בן שאול ואחרים (סימן ו, ז, ח,).

וכאשר קבצתי קבוצות המשניות ההיצונות אשר בירושלמי כן לקטתי מדרשי התנאים הנקראים בירושלמי על שם השונה אותם כגון ר׳ ישמעאל ור׳ שמעון בן יוחי ור׳ חייא וחזקיה (סימן ט, י, יא, יב,) למען גלות את המקורות אשר מהם הוציאו חכמי

א) בקה״ר נוסף קודם משנתו של רבי חייא, משנתו של ר׳ עקיבא ובאיכה רבתי הסר זכר משנתו של רבי חייא.

תלמוד ארץ ישראל דברי התנאים. והשלמתי לקוטי בקצת הערות על זכר המשניות החצונות ומדרשי תנאים בספרי מדרשי אגדה אשר גם הם בארץ ישראל מקורם ועם הירושלמי יסובבו שרשיהם.

ב.

בפסחים פרק י' ה"א (37 c 27) נמצאו שלש המשניות הגדולות נזכרות יחד: תני ר' הושעיה יוצאין ביין של שביעית ... מן מה דתני בר קפרא .... מן מה דתני ר' הייא... פעמים נזכר מה ששנה ר' חייא וכנגדו מה ששנה ר' הושעיה, ותמיד בראשונה תניי ר' הייא ע' נזיר פ"ו ה"ג (23 c 25) סוכה פ"ג ה"א [א]) (19 c 35) נזיר פ"ד ה"ב (67 a 53) [ב]) ופעמים מובא מה ששנה רבי הייא יחד עם מה ששנה בר קפרא. עיין עירובין פ"א ה"א (23 b 18) [ג]) הגיגה פ"ג ה"ב (63 d 79) בבא קמא סוף פ"י (40 d 7).

ג.

כמו מאה ושבעים פעמים נמצא בירושלמי תני רבי הייא אך יש בין הברייתות האלה מדרשי מקרא שיבוא זכרם לבדם (לקמן סימן י"א) אבל רובן הלכות הן ונשתמשו בהן לברר ההלכה ולבאר דבר משנתנו. יש שמביא הירושלמי מה ששנה ר' הייא והוא נוטה ממה שנשנה במשנתנו ואז דרך הירושלמי לומר א נ ן ת נ י נ ן

א) וכן ביבמות י"ב ב' (69 c 12).

ב) וקודם (שורה 63) נאמר דר' חייה רובה ודר' הושעיה רובה.

ג) וכן סוכה ב' א' (59 c 51).

תני ר' חייא עיין ברכות ראש פ"א, פסחים ראש פ"ט, מועד קטן ראש פ"ב יבמות ראש פ"י, ובבא קמא ראש פ"א, סנהדרין פ"ד ה"ט (22 b 47), עבודה זרה פ"א ה"ה (37 a 39). ויש שמובא מה ששנה ר' חייא לקיים או לבאר דברי משנתנו (ותני ר' חייא כן), עיין יבמות א' ב' (36 c 2), קידושין ראש פ"א, סנהדרין פ"ד ה"ז (22 b 20) [א]. — וראוי להזכיר מה שאמר ר' יוסי הוא חבירו של ר' יונה, בכל שעה הוה ר' הילא רבי אמר לי תני מתניתא יורשה ומטמא לה ותני ר' חייא כן מטמא הוא אדם לאשתו כשרה ואינו מטמא לאשתו פסולה כתובות י"א ה"ז (34 c 61).— בין ההלכות שמביאם הירושלמי ממשנת ר' חייא רק מעטים הם אשר נאמרו בשם אומרן עיין שביעית פ"ט ה"ז (33 a 39) תני ר' חייא בשם רבן שמעון בן גמליאל [ב]. מגילה א' ו' (70 d 16) אשכח תני ר' חייא בשם ר' מאיר [ג].

בשבת פ"ז ה"ז (9 c 5) הביאו משנת ר' חייא להוכיח כי בניו בהוציאם מכל אב מלאכה שני תולדות הלכו בשיטת אביהן (בנוי דר' חייא רובה הווי בשיטת אבוהון דתני ר' חייא) ועל הזקיה בנוי של ר' חייא נאמר בתרומות פ"ד ה"ה (42 d .67) שסבר כהדא דתני ר' חייא.— בסוף בבא בתרא (74 c 17) אמר ר' ירמיה על מאמר אחד של רב אשר משנת ר' חייא חולקת עליו אילו שמע רב מתנניה לא הוה מימר הדא מלתא.—אך גם במקומות אחרים נמצא שחולק רב במאמריו על משנתו של ר' חייא, ופעמים נאמר בהדיא ותני ר' חייא ופליג. עיין שביעית פ"י ה"א (60 b 39), [ד]) גיטין פ"ח

א) וכן כלה פ"ה ה"ב (63 c 61) כתובות פ"א ה"א (24 d 74).

ב) בתענית א' ג' (64 b 25) ר' אחא ותני לה בשם ר' שמעון בן גמליאל.

ג') וכן יבמות ד' י"א (6 b 2).

ד) בבבלי גיטין י"ח ע"א במחליקת רב ושמואל רב אומר מה ששנה ר' חייא בירושלמי ושמואל אומר מה שאמר רב בירושלמי.

ה"א (49 b 54) [א]) בבא קמא פ"ב ה"ד (3 c 29), בבא בתרא פ"ז ה"ח (17 d 2). ועיין עוד כתובות פ"א ה"ב (25 b 41). ובע"ז פ"ד ה"א (43 d 33) מובא דבר הלכה בשם רב ואחריו משנת ר' חייא מסכמת לו.

על ר' אלעזר בן פדת תלמידו של רב אמרו ביבמות פ"ב ה"א (3 d 17) דבכל אתר ר' לעזר סמך לר' חייא רבה דתני ר' חייא... [ב])

ומשנתו של ר' חייא הביאו דברים חולקים על דברי האמוראים הקדמונים ר' יונתן דמאי פ"ת ה"ב (c 34 24). ר' יהושע בן לוי מועד קטן פ"א ה"ו (d 34 80). ר' יוחנן עבודה זרה סוף פ"ה (45 b 51 [ג]) ר' יוסי בן חנינא מכות פ"ב ה"ד (31 c 69 [ד]).

מה ששנה ר' חייא מובא לקיים מה שאמר ר' הילא בשם ר' ינאי כתובות פ"ט ה"ד, [ה]) וכן לקיים מה שאמר ר' יוסי סתם ר' יונה בשם ר' יוחנן חלה פ"א ה"א (57 b 39). ולקיים מה שאמר רב הונא בשם רב תרומות פ"ב ה"ג (41 c 45 [ו]).

ואלה אמוראי ארץ ישראל המביאים ממה ששנה ר' חייא ראיה לדבריהם או תשובה על דברי חבריהם: ר'

א) וכן בקידושין פ"א ה"ה (60 d 33);

ב) וכן אמר ר' יונה בעירובין פ"ב ה"ג (20 b 7).

ג) צריך למחוק מלת אומר אחר תני ר' חייא.

ד) תני ר' חייא נאמר שתי פעמים ובפעם הראשונה נכתב בטעות ר' חנינא במקום ר' חייא.

ה) משנה בקידושין פ"א ה"ד (60 b 53).

ו) וכן שבת פ"ב ה"א (5 d 19).

א ב א, דמאי פ"ד ה"ו (24 a 33) א). גיטין פ"ב ה"ו (44 c 3).—ר' י א ש י ה שבת ראש פרק ה' (11 a 21). שם ראש פרק י"ח (16 c 17) ר' י ו ס י, מגילה פ"ד ה"ד (75 a 75) הוריות סוף פ"א (46 b 40) סוטה פ"ג ה"ג (18 d 35) כתובות פ"ג (ה"א 28 b 28) ר' מ נ א פסחים פ"ג ה"א (b 56 37) ר' ח נ י נ ה ב). סוטה פ"ג ה"ז (19 b 27). ר' י ו ס י ב ר א ב י ן יומא פ"ב ה"ב (39 b 2), יבמות פ"ב ה"ה (a 35 4) ג). ועיין עוד ברכות פ"ד ה"א (7 c 27).—ר' י ו נ ה אמר בהלה פ"ג ה"ב (59 a 49) תרתין מלין תני ר' חייא רובה ואינון פליגין הדא על הדא.

ד.

משנתו של ר ב י ה ו ש ע י ה נזכרת בירושלמי כמו ששים פעמים בשבת סוף פרק (10 d 49) מבאר ר' ה י ל א בשם ר' יוחנן מה ששנה ר' הושעיה, ובבבא מציעא פ"ב ה"ח מזכיר ר' הילא מה שהקשה ר' ש מ ע ו ן ב ן ל ק י ש על משנת ר' הושעיה. משנתו של רבי הושעיה מובאת לחלוק על דברי האמוראים ר' ח נ י נ א שביעית פ"ט ה"ז (39 a 36). ובבא בתרא פ"ט ה"ב (16 d 73). ו ר' י ו ח נ ן ו ר"ש ב ן ל ק י ש בבא קמא פ"ב ה"ג (a 17 3). הדברים שהובאו בסוכה סוף פ"א (52 c 41). ממשנת ר' הושעיה (מפני שהיא נראית כדופן עקומה) נאמרו עוד שם מפי האמוראים ח ז ק י ה ור' אבא ור' חייא בשם ר'

א) וכן גיטין פ"ו ה"ט (47 c 20) וע"ז פ"א ה"ג (39 c 62).

ב) כן צ"ל במקום ר' חנינא והוא בן פלוגתא של ר' מנא.

ג) תחת ר' יסוי בר בא צ"ל ר' יוסי בר ר' בון.

יוחנן ור׳ זעירה ר׳ י ס א בשם כ ה נ א.

ואלה הם אמוראי ארץ ישראל המביאים הלכות אלה ממשנת ר׳ הושעיה: ר׳ א ס י תרומות סוף פרק י״א (27 b 48 [א]) בבא קמא פ״א ה״ב (4 c 50) אמר ר׳ אסי הלכה אמר בשם ר׳ יוחנן ועוד אמר שעצם ההלכה ההיא ששמע מר׳ יוחנן הוציאה ממה ששנה ר׳ הושעיה (ואנא דאייתיתה מהדא דתני ר״ה), ר׳ ז ע י ר א ברכות סוף פרק ד׳ (65 c 8) וכן בראש השנה סוף המסכת אמר ר״ז מזה שנאמר במשנה ראש השנה בסופה רבן גמליאל אומר שליח צבור מוציא את הרבים ידי חובתן ר׳ הושעיה שנה אותו בשם חכמים (כל תניי תני לה בשם ר״ג, ורבי הושעיה תני לה בשם חכמים). שבת פ״ג ה״ד (3 c 6) שם פי״ה ה״ב (57 c 16), קדושין א א (46 b 59).—ר׳ י ו נ ה חגיגה א ב (28 b 76).—ר׳ י ו ס י תרומות ה ג (38 c 43), יבמות ד ה (35 d 5). [ב]) נדה א ה (50 b 42).—ר׳ אבין תרומות ה ד (2 d 43).

בתוך הדברים המובאים בירושלמי ממשנתו של רבי הושעיה יש גם מ ד ר ש י מ ק ר א ו ת בהלכה ובאגדה מ ד ר ש י ה ל כ ה: על פסוק בשמות כ״ג ט״ו חגיגה א׳ ב׳ (28 b 76). על פסוק בדברים י״ט ט״ז מכות א׳ י״ג (19 b 31). מ ד ר ש י א ג ד ה: על בראשית י״ז ט״ו סנהדרין ב (50 c 20), תהלים מט לב, שבת ב ג (62 d 4), ושם ז ג (59 c 10).— ומה שנמצא בברכות ט ג (51 b 13) תני רבי הושעיה [ג]) והיו לאותות ולמועדים ולימים ולשנים הסר המדרש וצריך

[א]) נשנה בשבת פ״ב ה״א (17 d 4).

[ב]) נשנה בכתובות פ״ח ה״ט (34 c 32).

[ג]) בתוספת גיטין דף פ״ו ע״ב איתא רב הושעיה וכן בהפירוש שם וצ״ל רבי.

להשלימו מתוך בראשית רבה פ״ו סימן א והיו לאותות אלו שבתות, ולמועדים אלו ג רגלים ולימים אלו ראשי חדשים, ולשנים זה קדוש שנים.

ראוי לדעת כי מאמרים ממשנת ר׳ הושעיה (תני ר׳ הושעיה) נמצאים בשלשה ספרי מדרש אגדה הקדמונים ויקרא רבה פרשה ל״ד סימן ה על רות ב יט (ותחת ר׳ יהושע צ״ל ר׳ הושעיה).— פסיקתא דרב כהנא דף נ״ג ע״ב (ועיין פסיקתא רבתי דף ע״ז ע״א ומדרש תהלים במקומו) על תהלים פ״א ה; דף צה ע״ב על איוב לא מ.—קהלת רבה א ט, על תהלים סט לב; שם ה׳ ה׳ (תחת ר׳ יהושע צ״ל ר׳ הושעיה) והוא המשל שנאמר בבבלי מגלה יה אמרי במערבא; שם ז א׳ על שמות כה יב.

ה.

יותר מחמשים בריתות יש בירושלמי שנאמר בראשן תני בר קפרא ויש שנאמר בהן רב הושעיה אייתי מתניתא דבר קפרא ותני (שביעית ה ג 63 d 35 יומא א א 31 d 38 מגלה א יב 5 72 b ביצה ג ג 41 62 a) וכבר החליט מורי ז״ל בעל מבוא הירושלמי (דף ע״ג ע״א) שרב הושעיה זה המביא משנתו של בר קפרא מדרום איננו תלמיד רבי הושעיה אב המשנה כי אם אמורא מאוחר וממה שנקרא תמיד רב ה׳ ולא רבי ה׳ הראינו לדעת כי אמורא בבל׳ הוא שהי בארץ ישראל והוא שאמר ביבמות ה ג (9 d 6) בנין דאנן לויים נפסיד ועליו נאמר בעבודה זרה ג א (12 42 c) כד דמך רב הושעיה נפל קלון דטבריא ואין כאן מקום להאריך בזה; ואלה הם האמוראים הקדמונים שעל דבריהם מובא מה ששנה בר קפרא, ר׳ יהושע בן לוי

קדושין ג יד (64 d 53).— ר׳ יוחנן ראש השנה ג ה (32 58 a) בבא בתרא א א (13 a 1).—ר׳ שמעון בן לקיש ערלה סוף פ״ב (62 a 51), נדה ב ו (50 a 68) תני בר קפרא מסייע לר״ש בן לקיש.— ר׳ יוסי בן חנינא, פאה סוף פרק ג (18 a 1) גיטין ה א (46 d 4).—בפסחים א א (27 b 69), רב חונא בשם רב קולפו כמין גם תני בר קפרא קולפו כמין שני גמין.— בנדרים ז א (40 b 61) השיבו על שאלת ר׳ יונה ור׳ יוסי ממשנת בר קפרא ועיין עוד כלאים סוף פרק שני (28 b 24) על מאמר ר׳ יונה ונזיר ז ב (56 b 59) על מאמר רבי יוסי.— מעשר שני ד׳ ה (55 b 20) הורי ר׳ יודן בי רבי שלום כהדא דתני בר קפרא.— בדמאי ד׳ ג (24 a 34) מזכיר ר׳ שמואל בריה דר׳ יוסי בר אבין מה ששנה בר קפרא [א]).

בנזיר ז ב (58 b 58) נמצא מדרש זה על במדבר יט ט״ז: הבריא אמרין מסרס קרייא או בקבר או ברקב הוא תני (צ״ל דתני) בר קפרא [ב]) או ברקב או בקבר בלי ספק גם במה ששנה בר קפרא צריך לומר או בקבר או ברקב וסמוך לזה (שם שורה 56) נאמר: יש רקב לעצמות כהדא דתני בר קפרא ורקב עצמות קנאה וברור הוא כי זאת הברייתא הזוכרת פסוק מספר משלי (יד ל) אינו אלא ראיה למה שאמר בברייתא האחרת או בקבר או ברקב כלומר יפה מסורסת המלה כי רקב הוא רקב עצמות.

א) ודומה לו נמצא בתוספתא דמאי ראש פרק ה׳.

ב) מלת אומר היא מיותרת וכן בברכות ג׳ א׳ (8 d 46) צריך למחוק מלת אמר אחר תני בר קפרא ולהפך במעשר שני ג׳ ח׳ (48 b 54) צריך למחוק מלת תני קודם בר קפרא אמר עיין שקלים יח׳ ה׳ (15 b 57).

מ ד ר ש י א ג ד ה ממשנת בר קפרא בירושלמי, על בראשית ט כז, מגלה א, (71 b 54) [א]).—שמות יח ד, ברכות ט א (13 a 46).—שם כד י, סוכה ד ג (54 c 18).—דברים ד לב, הגיגה ב א (77 c 39) [ב]).

ב ב ר א ש י ת ר ב ה נזכרה משנת בר קפרא שלש פעמים; פרשה נו סימן ט (והוא המאמר שמביא הירושלמי נדרים א ד 37 a 22 ממשנת ר' חייא).—פרשה ק סימן ז (תני ב"ק כל תקפו של אבל אינו אלא בשלישי).— פ"ר ס"ג סי' י"ד אגדה על בראשית כה לא ושמות ד' כ"ג.

ו.

מלבד שלש המשניות הגדולות של רבי חייא ורבי הושעיה ובר קפרא נזכרות בירושלמי במקומות לא מעט עוד משנתו של שמואל (תני שמואל) ומשנתו של ר' שאול בן חלפתא תני ר"ש בן חלפתא.

תני שמואל לא נמצא אלא בסדר ז ר ע י ם ובסדר מ ו ע ד כמו עשרים פעמים. פעם אחת (שבת ה ד 60 b 11) נמצא מה שאמר שמואל בשם עצמו וסמוך לו מה ששנה והוא עצם מאמרו [ג]).

אלה הם האמוראים שנמצאו דבריהם בירושלמי מתקימים מתוך משנת שמואל: ר' ח נ י נ א ברכות א ג (2 b 35).—רבי ה י ל א, מגלה ג ד (74 b 6).—ר' י ו ס י שבת ט ג (12 a 39).—ר' מ נ א (הראשון) משיב.

א) בבראשית רבה סוף פרשה ל"ו בר קפרא אמר.

ב) עיין מה שכתבתי בחבורי על אגדת אמוראי ארץ ישראל חלק ג' דף 166.

ג) שמואל אמר עפר כדי לכסות בו דם צפור קטנה תני שמואל עפר יאפר כדי לכסות בו דם צפור קטנה. בתוספתא שבת פרק ט היא מאמרו של ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקה.

על שאלת ר׳ אבא ממה ששנה שמואל, שבת י״ז ג (18 b 16). ועוד ר׳ מנא מביא ראיה ממשנת שמואל כנגד סברת רב הונא, מועד קטן א א (62 b 80) ורבי הונא מסלק הקושיא שהקשו ממה ששנה שמואל על מה שאמר ר׳ אבהו בשם ר׳ יוחנן. שבת י״א א (1 a 13).—בפסחים ט׳ו (37 a 46) אמרו שמה ששנה שמואל הוא בשיטתו [א].— בעירובין יד (26 b 51), יש מחלוקת רב ושמואל בלא בירור שם האומר ומתוך משנתו של שמואל הביאו ראיה על שיטת שמואל, ובירור כזה נמצא גם ביצה ב ה (35 c 61).

שני המאמרים הראשונים המובאים בירושלמי ממשנת שמואל (ברכות א א 35 b 2 ועוד 15 d 2) ענינם חכמת הכוכבים [ב]) והשבון העתים [ג]) ונאים המאמרים למי ששנה אותם שמואל ירחינאי הבקי בחכמת השמים ובחשבון העתים.

בראשית רבה פרשה מו סימן יא (על יז יב) מובאת משנתו של שמואל (ותני שמואל כן) ונוסף עליה מדרשו של שמואל על ויקרא יב ו.

בתלמוד בבלי נזכרה ג״ב יותר מעשר פעמים

א) והיא ההלכה שנמצאת בתוספתא פסחים פ״ט בשם ר׳ יוסי בן חלפתא.

ב) ותני שמואל כן אין הלבנה זורחת בשעה שהחמה שוקעת ולא שוקעת בשעה שהחמה זורחת.

ג) תני שמואל הרגע אחד מחמשת רבוא וששה אלפים ושמונה מאות וארבעים ושמונה (1/56844) לשעה. בבבלי ברכות . . . נמצא זה בלי שם אומרו משונה מעט במספרים, במדרש שמואל רבה ראש פרשה ג׳ כמו בירושלמי אך שם איתא אמר שמואל במקום תני שמואל וכמו כן גם באיכה רבתי על פסוק קומי רוני בלילה (ב כז).

משנת שמואל (תנא רבי שמואל) וכל המקומות הם בסדר מועד.

ז

ר' חלפתא בן שאול היה מקדמוני האמוראים אשר בארץ ישראל והברייתות ששנה נמצאות בירושלמי בכמו עשרים מקומות ואפשר שהיה ר' חלפתא בן שאול אחיו של ר' יוסי בן שאול שקיבל מר' יהודה הנשיא ור' יהושע בן לוי קבל ממנו [א]) ויתכן שאחיהם היה ר' יוחנן בן שאול [ב]) בשבת ד ב (10 a 7) אצל משנת ר' חלפתא בן שאול נזכר מה ששנה ר' יוסי בן שאול ושייך לזה מה שנמצא בבבלי שבת קכה: (איתמר ר' יוסי בן שאול אומר . . . ור' יוחנן בן שאול אומר . . .) בשביעית ב ה (34 a 57) נזכרת משנתו אצל משנת ר' חייא (תני ר' חייא אסור תני ר' חלפתא בן שאול מותר). בחגיגה ג ב (79 d 14) אחר משנת ר' חייא ומשנת בר קפרא בברכות פרק ו סוף הלכה א (10 b 57) תני ר' חלפתא בן שאול שהכל נהיה בדברו תני רבי יהושע בורא מיני בשמים. ור' יהושע זה השונה הלכה אפשר שהוא ר' יהושע אונייא [ג]).— בחלה פרק ד ראש הלכה ז (60 a 15) מובאת משנת ר"ה בן שאול כנגד מה שאמר ר' אבהו בשם ר' יוחנן.— ר' זעירא מבאר הרבה פעמים הלכות ששנה ר' חלפתא בן שאול עיין ברכות א ה (3 c 75)

[א]) עיין חבורי על אגדת התנאים חלק ב דף 552, ועל אגדת האמוראי א"י חלק ג דף 598.

[ב]) שם 591.

[ג]) רבי יהושע אונייא (איש אונו) לא נזכר בירושלמי רק כשונה הלכות (תנא ר' יהושע אונייא), עיין ערלה א ג (61 a 15) שבת א ג (3 c 35), פסחים ג א (29 d 71).

פאה א ז (64 a 17) [א]) תרומות סוף פרק יב (2׳ג 47) מעשר שני ראש פרק ה (38 b 55) וכמו כן מבארים משנת ר״ה בן שאול ר׳ א ב א תרומות יא ו (19 a 48). ור׳ מנא שבת ו א (40 d 7) [ב]) במעשרות ד א (9 b 51) משיב ר׳ יונה על שאלה ששאל ר׳ י ו ס י בשם כהנא ממשנת ר״ח בן שאול וכן הביאו מה ששנה ר״ח בן שאול על שאלת ר׳ י ו ס י ב ר א ב י ן חלה ד ג (46 d 59).

רוב המקומות שנמצא בהם זכר משנתו הם בסדר ז ר ע י ם ומיעוטם בסדר מ ו ע ד ושתי פעמים נזכרת בסדר נשים כתובות א ג (58 b 25) וקדושין ד יא (12 c 66).

ב מ ד ר ש ש מ ו א ל פרשה כג סימן יג נמצא תני, ר׳ הלפתא בן שאול אך מקור המקום הזה הוא הירושלמי בכורים ב א (5 d 64).

גם ב ת ל מ ו ד ב ב ל י נמצא הלכות ששנה ר׳ הלפתא בן שאול (מועד קטן דף ע״א מגלה כג פסחים צג) [ג])

ח

בבבא מציעא ד ב (22 d 9) איתא: תני ר׳ לוי האונאה פרוטה ...ובמקום תני ר׳ לוי צריך לומר תני לוי [ד]) כל לוי בן סיסי. ובבבלי בבא מציעא נה. נאמר בהדיא וכן תני לוי במתניתיה המש פרוטות הן האונאה פרוטה וכו׳ ומשנתו של לוי נזכרת עוד בירושלמי בבא בתרא י ו

א) וכן חגיגה סוף פרק א (40 d 76).
ב) וכן כילה סוף פרק א (15 a 61).
ג) עיין הכורי על אגדת התנאים חלק ב דף 552.
ד) או תני דבי לוי.

(70 c 17) אמר ר' עוקבא תנא בכתובות דבי לוי ועוד שם ד ד (44 c 14) אמר רבי יוחנן זנה (בדנא) אייתיתהי דבית לוי. —כנודע נמצא בבבלי זכר משנת לוי בן סיסי הרבי פעמים: תני לוי או תני לוי במתניתיה, ורק פעם אחת (בכורות יד:) תנא דבי לוי וכמו שנזכר בירושלמי כתובות דבי לוי כן נזכר בבבלי קדושין דבי לוי (בבא בתרא כב: וקדושין ע״ו).

בכתובות ב ד (76 c 26) אמר ר' זעירא תני בכתובות דבית רב... ובנדרים ראש פרק ב (37 a 14) תני דבית רב פליג. [א]

עוד יש להזכיר הברייתות שנקרא שם בר דליה עליהן ובר דליה זה לפי השערתי הוא התנא אבא כהן בר דליה (או בר דלא [ב]) ובבבלי זבחים לג: (מכות יד:) הביא ר' יוחנן מדרש הלכה על ויקרא כב ג ממה ששנה ברדלא וגם בירושלמי כלאים א ו (61 c 27) אמר רבי יוחנן אייתיתיה מן דבר דליה [ג]) ואולם רוב ההלכות המובאות בירושלמי ממשנת בר דליה הובאו על ידי ר' יהודה בן פזי (תנא ר' יודן בר פזי דבר דליה) עיין פאה ה, ז (50 d 17) כלאים ח ו (74 c 31) תרומות י ז (47 b 19) שבת סוף פרק ה (7 c 28) [ד]) שקלים ז ה (50 d 34) ביצה ב ח (61 d 6), שם ד ג (71 c 62), מגלה א ח

[א]) עיין מה שכתב ד״ר האפפמאן בספרו זור איינלייטונג דף 16.

[ב]) עיין מה שכתבתי במכה״ע הצרפתי. Revue d .E .I חלק גג דף 278.

[ג]) הדבר נשנה בב״ק סוף פרק ה (55 a 5) ושם נשתבש דבר דליה ונהיה: דבית לוי.

[ד]). במקום רב דליה צ״ל דבר דליה.

(71 a 32) [א]), ועוד הביא משנת בר דילה ר' יעקב בר אביי עיין שביעית ב ו (33 b 64).

ט

מדרשי התנאים הנזכרים בירושלמי בשמם הם ארבעה ואלה שמות התנאים אשר נקראו עליהם: ר' ישמעאל, רבי שמעון בן יוחי, ר' חייא, חזקיה.

מדרשי המקרא המובאים בירושלמי בסימן „תני ר' ישמעאל" [ב]) רובם בדברי הלכה הם ורק מיעוטם באגדה, ואלה הם המקראות שנמצא עליהם מדרש הלכה:

שמות יב ט, פסחים סוף פרק ב (29 c 38). — טז כא, ברכות א א (2 c 14). — כא א, בבא קמא א ג (2 c 66). — כא לד ולו, בבא קמא א א (2 b 31). — כב ג, שם ז א (5 d 42). — כב ה, שבועות ז א (38 b 72). — כב טז, כתובות ג' ג (37 d 2). — ז י, יומא ה ה (42 d 17) [ג]).

ויקרא ה' א סנהדרין ג' יא (21 c 67). — ז יט, חגיגה ג ב (79 b 23). — וכן סוטה ה ד (20 b 53). — יא טז, שבת א, ה (3 d 36). — יא יח, שם ב א (39 c 4). — יד ו, סוטה ב ב (18 a 33). — טז ג, יומא א א (38 b 1). — טז לד, שם ח ג (45 a 55). — יח יז, יבמות יא א (11 d 30). — יח יח, שם א א (2 b 45). — יט ב'

א). במקום דבר דלא נ"ל דבר דליה.

ב). והוא בבבלי תנא דבי ר' ישמעאל.

ג). כפי הערת ר"ד האפפמאן שם דף 18 גם הר"ש מסנה א א (68 a 56) במקום תני במולא נ"ל תני ר' ישמעאל והוא מדרש על שמות י"ט א'.

קידושין א ג (27 a 59). — יט כו, שבת ז א (63 c 9).— סנהדרין ז ד (18 c 24).— כ יד, יבמ׳ות א ח (49 c 2). — כ כא, שבת ז א (8 d 9) וסנהדרין ז ד (40 c 24).— כא ט, תרומות ז ב (50 d 44).— כא יד, יבמות ו א (58 b 7).— כב .י שם ה א (61 c 8).— כז לא, פאה ז ו (58 b 20).

במדבר ה׳ יג, סוטה ו א (2 a 21).—ו ב, נזיר א א (44 a 51). — ט, י, פסחים ט א (47 c 36).— י ו ראש השנה ג ה (54 d 58) . — טו יט, חלה א א (55 a 57).— כא כו, גיטין ח א (34 b 49) . — כז ח, בבא בתרא ה א (76 d 15) . — ל ג, נדרים ב א (45 b 37). — לב כד, סנהדרין ג י (40 c 21).

דברים יד כו, עירובין ג א (71 c 20).— טו ט, שביעית י ב (34 c 39) . — יז יב, סנהדרין יא ד(50 a 30).— כב יז, כתובות ד ד (13 c 28) . — כד יא, בבא מציעא ט יד (17 b 12) . — כה ז יבמות א א (11 c 2).

מדרשי אגדה שמות טו ב, פאה א א(35 b 15) טז כא, ברכות ד א(9 b 7) . — יח יב עירובין ה א (54 b 22) . — ויקרא יח כא, מגלה ד י (30 b 70).— (יט טז, פאה א א (16 a 16) . — דברים י ב, תענית ד ח (11 c 68) . — ל יט, פאה א א (10 c 15).— דברי הימים ב כד כד קידושין א ז(44 a 61).—לח כג, שם (שורה 48). בשקלים סוף פרק ו (53 b 50) איתא(על דברי הימים ב כד יד) : תני דבי רבי ישמעאל נדבה אחת וצריך למחוק מלת דבי.

וגם פרטי הלכה שאינם מדרש מקרא יש בירושלמי

שנאמר בראשם: תני רבי ישמעאל ואלה מקומותם: ברכות ו א(62 10 a) מעשרות ג ו (10 d 50).—בכורים ג א (10 c 65).—פסחים ו א(76 a 33).—שקלים ג ג (37 c 47).—ראש השנה א א (25 a 56) סנהדרין ג י (57 c 21) וכן שבועות ג א (1 c 35).

ועוד מאמרים כוללים ברכות א. ב (58 b 3) דברי תורה יש בהם איסור ויש בהם היתר, יש בהם קולין ויש בהם חומרין אבל דברי סופרים כולן חמורין הם.— קדושין א. ב. (16 d 59) בג' מקומות התורה עוזרת למקרא ובמקום אחד למדרש . . . [א])

ואלה הם האמוראים שנקרא שמם על ברייתות דתני ר' ישמעאל בירושלמי; ר' הילא, סנהדרין יא ד (52 a 30).—תני ר' אייבו בר נגרי קומי ר' לא דרבי ישמעאל, פאה ז ו (58 b 20).—ר' אבון בר חייא שבת ז. א. (63 c 9).--בראש מסכת הלה (55 c 57) וכן פסחים ב, ד, [7 b 29] איתא: ר' יוסי בשם ר' שמעון תני ר' ישמעאל ר' יונה ר' זעירא ר' שמעון בן לקיש בשם ר' ישמעאל אמר רבי מנא אזלית לקיסרין ושמעית ר אחווא בר זעירא אמר ואנא הוה אמר לה בשם ר' ישמעאל [ב]) נאמר לחם בפסח ונאמר לחם בחלה, מה לחם

[א]). עיין בבבלי סוטה טז אמר ר' יוחנן משום ר' ישמעאל.

[ב]). בחלה: „ושמעית ר' אבוהו ור' זעירא ואבא היה אמר לו בשם ר' ישמעאל אמר". ובפסחים הגירסא: ושמעית ר' אחוה דר' זעירא אמר ואנא הוה אמר לה בשם ר' ישמעאל ובפנים תקנתי על פי שני הגרסאות, ועיין ראטנער אהבת ציון וירושלם על תרומות וחלה (דף 98).

שנשאר בפסח דבר שהוא בא לידי מצה והמין. אף לחם שנאמר בחלה דבר שהוא בא לידי מצה והמין למדנו מזה שהמדרש הנזכר על במדבר טו יט (הנמצא בספרי שלנו בצורה אחרת) נתפרסם בבית המדרש של טבריא בשלשה דרכים: ר׳ יוסי אמרו בשם ר׳ שמעון (הוא ר״ש בן לקיש) שהוא ברייתא דר׳ ישמעאל. ר׳ יונה אמר שקיבלו מר׳ זעירא ור׳ זעירא מר״ש בן לקיש שאמרו בשם ר׳ ישמעאל, ר׳ מנא אמר ששמע בקיסרין מבני של ר׳ זעירא שאמר שאביו אמרו בשם ר׳ ישמעאל (בלי זכר ר״ש בן לקיש)

י

מדרשי מקרא המובאים בירושלמי בסימן תני ר׳ שמעון בן יוחי מקצתם מדרשי הלכה על התורה ומקצתם מדרשי אגדה על פסוקי תורה ופסוקי נביאים וכתובים.

מדרשי הלכה שמות כא א, סנהדרין א א (18 a 35). כא ה, קדושין א ב (59 c 55) כב א, סנהדרין א ה, (26 c 19). —

ויקרא יט י פאה ראש פרק ח (20 d 36). —כב׳ יג, יבמות סוף פרק ט (10 b 57). — כג כט, תרומות ז א׳ (44 d 26) וכתובות ג׳ א (27 c 23). — כג מ, סוכה ג ה (53 d 27). —כה י, ראש השנה ב ו (58 a 65) וסנהדרין א א (18 c 26). —כה כט, מגלה א א (70 a 47).

במדבר יא י, תענית א ז (68 d 7). —טו כ, חלה ב ג (58 c 31). — טו ל, שבת סוף פרק יא (13 b 71). — כט ב ראש השנה ד א, (59 b 36).

דברים ב ו שבת א ה (3 c 66) ועבודה זרה ב

ט (41 d 35).—טז ה, שבת ז א (66 b 9).— יז ו, סנהדרין ה א (71 c 22).— כא ד, סוטה ט ה (45 d 23).— כב כט, כתובות ד א (13 b 28) ועוד שם (שורה 36).— כו ה ויא, בכורים א יא (40 b 64).—לא ט, גטין ה ח (47 b 47).

מדרשי אגדה שמות כ יב, פאה א א (3 d 15) א) וקדושין א י (55 b 61).—לב ה, סנהדרין י א (8 b 28).—במדבר יא י, תענית הה (17 d 68).— דברים יז טו, סנהדרין ב ז (48 c 20).— כב כו, מעשרות ב ה (24 a 50). כח י ברכות ה א (48 a 9).— יהשוע ו כג, ברכות דד (46 b 8) וסנהדרין יב (20 c 28).—מלכים א י כא, סנהדרין ב ו (38 e 20).—ירמיה ט יא, חגיגה א ז (28 c 76) תהילים קיט קכו, ברכות סוף פרק ט (3 d 14).—משלי ל יז, פאה א א (23 d 15) וקידושין א ז (74 b 61).— איוב כה ב ראש השנה ב, ה (35 a 58).—לה כא, שם א ג (42 b 57).—אסתר ו א, מגילה ב ג (24 b 73).

מאמרים כוללים באגדה שבת טז א (27 c 15): העוסק במקרא וכו׳, וכן הוריות סוף פרק ג (9 c 48).— סוכה ה׳ א (8 b 55): בג׳ מקומות הוזהרו ישראל שלא לשוב לארץ מצרים . . . . .—תענית א ב (44 a 61): בכל מקום שגלו ישראל גלה שכינה עמהם . . . .

פרטי הלכה, מעשרות א ג (73 d 48).— שבת א ה (51 c 3).— מגלה א א (51 a 70).— סוטה ב א (45 d 17).— שם ד ב (42 c 23).— סנהדרין ראש פרק א (56 c 22).

א) צריך למחוק מלת אומר אחר דתני ר״ש בן יוחי, ובקדושין איננה.

גם מאמרים שמדבר בהם ר׳ שמעון בן יוהאי על נפשו ואומר ר׳ עקיבה רבי מובאים בסימן תני ר״ש בן יוחי עיין תענית א ז (34 c 68) ועוד שם (שורה 59), ושם (68 b 48), א)

ביבמות סוף פרק ט (56 10 b) איתא: תני רבי הייה מסייע לרב . . . תני רבי שמעון בן יוחי מסייע לרבי יוהנן (והיא מהלוקת על ויקרא כב יג).— וכן סנהדרין ח ה (19 c 26) על שמות כב א: תני ר׳ הייא, תני ר״ש בן יוהי.— ובשבת סוף פרק ח (33 c 11): תני ר׳ הייא מסייע לרבי יוהנן תני ר״ש בן יוחי מסייע לרבי שמעון בן לקיש ב).

בשבת א ה (66 c 3): אמרון קומי ר׳ הייא ריבא תני רבי שמעון בן יוהי . . . . התיבון . . . . ונשנה בעבודה זרה ב ז (35 d 41).— מדרשו של ר״ש בן יוחי מובא על ידי ר׳ יוחנן בבורים סוף פרק א (40 64 b) ולסייע דברי ר׳ יהשוע בן לוי שבת סוף פרק יא (21 13 b) ולסייע דברי ר׳ יוהנן יבמות סוף פרק ט (57 10 b).

ר יוחנן היה אומר שיש מהדברים ששנה אותם ר׳ שמעון בן יוחי הוא אומרם בשם עצמו ודעת יחיד הוא ואין לסמוך עליהם עיין סוטה ט ב (40 c 23), תני ר׳ יוסי בי רבי בון בשם ר׳ יוהנן גמצא עומד על מטתו והסכין תקוע בלבו אין עורפין תני ר״ש בן יוחי היו עורפין ההדא דר״ש בן יוחי מן אילין דהכין הכין דאמר ר׳ יוהנן כל אילין דר״ש בן יוחי מן אילין דהכין הכין יהידין אינון ולא סמכין עליהון.

בכל מקומות הירושלמי שהזכרתי נאמר תמיד„ תני ר׳ שמעון בן יוחי בשם המלא של התנא ר׳ שמעון

א) עיין היבורי על אגדת התנאים הלק א (אהדוסא ב) דף 305 ודף 284.

ב) באן הסרים דברי המדרש עיין הערת ראטנער בא״ל.

ולא נאמר תני רבי שמעון" כאשר כתב ר"ד האפפמאן בספרו באשכנז על מדרשי הלכה (דף 47 א) ועוד זאת עשה ד"ר האפפמאנן כי ספח אל הרשימה שעשה ממדרשי ר"ש בן יוחי אשר בירושלמי עם הברייתות שנאמר בראשן „תני בשם רבי שמעון" ואולם סימן זה אינו רומז על מדרש ר"ש בן יוחי כי אם על איזו ברייתא שנאמר בה מאמר בשם ר' שמעון. ואלה הם המקומות בירושלמי שיש בהם תני בשם ר' שמעון: ברכות א א (2 d 74); ביצה סוף פרק א' (61 a 5); מגלה א יג (72 c 29); קידושין ד ו (66 b 5) [ב]); שבועות ג ד (34 c 15).

יא

מדרשי מקרא שבאו בירושלמי בסימן תני ר' חייא לא רבים הם, ורובם על ספר ויקרא ונודע שמדרש התנאים על ספר ויקרא אשר מבית מדרשו של ר' עקיבא יצא והוא הספרא או תורת כהנים שבידנו נזכר בויקרא רבה ושארי ספרי מדרש של ארץ ישראל בסימן תני רבי חייא על ידי ר' חייא נשנה ונגמר ונמצא בירושלמי ששנה ר' חייא גם על שמות ובמדבר ודברים.

שמות כב א סנהדרין ח ח (26 c 18).— ובפסחים י ד (37 d 15) איתא: תני רבי חייה כנגד ד' בנים דברה תורה . . . . וחוא מדרש מקראות על שמות יג יד ונתנו לו מקום בהגדה של פסח.

א) ומה שנאמר תני רב שמעון בתענית ד ב (61 d 59) צריך להשלימו על פי עירובין סוף פרק י (37 c 20) תני ר' שמעון בן אלעזר [אומר] ועל פי פסחים ראש פרק ד (30 c 58) תני ר' שמעון בן אלעזר אומר וכן איתא בתוספתא תענית פרק ג. רבי שמעון בן אלעזר אומר.

ב) בבבלי קדושין עה. יבמות סו: תניא ר' שמעון בן יוחי אומר.

ויקרא ב יד שבת א א (2 d 65) —ד יג הוריות סוף פרק א (46 b 40).—טז ד. יומא ז א (44 b 51).—טז כט, יומא ח ג (45 a 43).—יט כד, ברכות ו א (3 a 10).—כב יג, יבמות סוף פרק ט (10 b 56).—כג מ, סוכה ראש פרק ג (53 a 15).—כד יד כתובות ד ה (28 d 6). — כה מו, שם ד א (28 b 19) א)

במדבר ה טו, סוטה ראש פרק ב (17 d 15) ושם, ג ו (19 b 27).—ו כא נזיר ראש פרק א (51a 6).— יט ז, בבא מציעא סוף פרק ז (11 c 8).

דברים טז יג, סוכה ב ח (52 c 22).— כב יט כתובות ד ג (28 b 53) ועוד שם ד ה (28 c 72).— כב כט, שם, ד א (28 b 28).

בסוטה סוף פרק ה (20 d 12) איתא: תני רבי חייא היה לי בעולמי גוי אחד צדיק ונתתי לו שכרו ופטרתיו מעולמי (הוא איוב).

בפיאה א א (16 a 17) תני ר׳ ישמעאל לא תלך רכיל בעמך זו רכילות לשון הרע תני ר׳ נחמיה שלא תהא כרוכל הזה מטעין דבריו של זה לזה ושל זה לזה ע״כ והפירוש השני נמצא בספרא (ד״מ מט ע״א) בשנוי קצת בלי שם אומרו ואחריו דברי ר׳ נחמיה, ונראה לי שבירושלמי צ״ל תני ר׳ חייא במקום ר׳ נחמיה או צ״ל תני ר׳ נחמיה אומר ב)

יב

מדרשי מקרא לא מעט מובאים בירושלמי בסימן תני חזקיה והוא חזקיה בנו של חייא. הביאו מה ששנה חזקיה לסיוע דברי ר׳ יוחנן ערלה ג א

א) בבבלי כתובות ע״ג. וכן תני רב חיננא (כן היא בכ״י מינכען).

ב) וכן בשבת ה ז א (15 a 22) נאמר תני ר׳ נחמיה צ״ל תני ר׳ נחמיה אומר כי הם דבריו של ר׳ נחמיה בתוספתא שבת פרק יג

(45 d 62) ולחלוק על דברי אבהו בשם ר' אלעזר שם (21 62 b) ולחלוק על דברי ר' יוסי בשם ר' שמעון בן לקיש ביצה א ז (57 d 60) ומובא על ידי ר' מיאשה, ברכות סוף פרק ב (17 d 5), ור' יוסי פסחים ה ג (35 b 32). ור' אבין קידושין ראש פרק א (44 b 58).—בחלה א א (12 c 57) אמר רבי הונא מתניתא דחזקיה פליגא עלוי (על ר' ירמיה בשם ר' חייא).

ואלה הם המקראות שנמצאו עליהם בירושלמי מדרשים בסימן תני חזקיה וכולם בענין הלכה: שמות יב טז, ביצה א ז (57 d 60). כב טז, כתובות ראש פרק ג (53 c 27). כב יט, נזיר ו א (53 c 55).—לד כה, פסחים ה ג (35 b 32).

ויקרא ז כג, ערלה ג א (21 d 62) ופסחים ב א (19 c 28). יג ב, שבועות א א (26 d 32).—כג יד, חלה א א (12 c 57).

במדבר ו ג, נזיר ו ב (30 a 55).

דברים יז ו, סנהדרין א א (32 a 18). [א] טז, תרומות א ו (50 d 40).- כד א, קידושין א א (44 b 58). כה ד, יבמות ה א (3 d 6).

דברי הלכה אחרים, ברכות סוף פרק ב (17 d 5).—יבמות יג א (2 c 13) [ב].—תענית ב, א (60 a 65).

כלל במדרש המקרא ד ג (55 a 35): כל מקום שנאמר בתורה חטא סתם את תופש הזדון בשגגה עד שיודיעך הכתוב שהוא שגגה [ג].

א) במקום תני ר' חזקיה צ"ל תני חזקיה.

ב) כמו בהערה הקודמת

ג) ומה שנאמר בנזיר סוף פרק ו 40 c 55 תני ר' חזקיה כל מה שאסרתי לך במקום אחר התרתי לך כאן צ"ל תני ר' חייא שם בערלה א ד (31 b 61).

לתלמוד ירושלמי נמצא זכר כל מדרשי התנאים אשר מניתי פה, אבל אין זה מקום לפרטים רק בכלל אומר כי מדרש ר׳ ישמעאל (תני ר׳ ישמעאל) נמצא על פסוקים מכל חמשה חומשי תורה בבראשית רבה בויקרא רבה בפסיקתא במדרש חזית. מדרש ר׳ שמעון בן יוחי (תני ר״ש בן יוחי) נמצא על פסוקים מכל התורה וגם מקצת ספרי נביאים וכתובים, בספרי מדרש הנזכרים והם באיכה רבתי בקהלת רבה ברות רבה במדרש שמואל תהילים והפסיקתא רבתי—מדרש ר׳ חייא רבה (תני ר׳ חייא) על ספר ויקרא והוא לרוב הספרא נמצא בויקרא רבה בבראשית רבה בפסיקתא באיכה רבתי, באסתר רבה, בפסיקתא רבתי בתנחומא [א]) ועוד על פסוקי בראשית, בבראשית רבה ובפסיקת׳ ועל פסוקי במדבר בפסיקתא ובתנחומא [ב]) על פסוקי תהילים משלי ואיוב בבראשית רבה ותנחומא, על פסוק שיר השירים במדרש חזית, על איכא ג כ באיכא רבתי, על קהלת ב ה במדרש זוטא.—מדרש חזקיה (תני חזקיה) נמצא בויקרא רבה [ג]) ובבראשית רבה על פסוקי התורה ובפסיקתא רבתי (107 a) על ירמיה ג ט.

א) עיין תנחומא ויקרא סימן ח׳: כך שנה ר׳ חייא הגדול על ויקרא כו ב ואינו נמצא בספרא.

ב) עיין תנחומא נשא לו (וכן במדבר רבה פרק יא סימן ו) שנה ר׳ חייא הגדול, על במדבר ו כ ה.

ג) עיין פרשה ד על ויקרא ד ב (אחר תני ר׳ ישמעאל תאי רבי חייא).

ארץ ישראל לפי אגדות חז"ל.

(חקירה בהשקפות גיאוגרפיות עממיות).

מאת

דר. אברהם יעקב בראוור.

אחד הנושאים הכי שכיחים של אגדת התלמוד והספרות המדרשית היא ארץ ישראל עם מעלותיה הרוחניות והגשמיות. כתבי הקדש מדברים על ארץ כנען, על ציון וירושלים, על חרמון ותבור בחבה יתרה; יש בשבחים הללו הפרזה פיטנית, אבל אינם יוצאים מגדר הטבע. דברה תורה בלשון בני אדם, באמרה: ארץ זבת חלב ודבש. כך מספר אדם על ארץ מולדתו הפוריה, המפרנסת את תושביה ברחבה. לא כן הם דברי האגדה; היא מפרזת להגזים, בעיניה ארץ ישראל יוצאת מגדר הטבע,—בעל האגדה ראה ארץ זבת חלב ודבש ממש.א) סבת ההבדל שבין הבעת החבה לארץ בדורות הראשונים והאחרונים היא פשוטה. בדורות כתבי הקדש ישב העם שאנן על אדמתו ואהבתו למולדת היתה אהבה טבעית־

א) רמי בר יחזקאל איקלע לבני ברק חזינהו להנהו עיזי דקאכלן תותי תאיני וקטיף דובשא מתאיני וחלבא טייף מינייהו ומיערב בהדי הדדי אמר היינו זבת חלב ודבש, כתובות קי"א.

הרבה אגדות דומות יש בתלמוד. ומדרש עין בילקוט ארץ ישראל מאת יהודה ציזלינג, שער פרי הארץ ובילקוט א"י השלם ליעקב גלדמן ח"א פרק י"ב, ראה גם מאמרו של קרויס ב ZDPV. כרך ל"ב דף 151 ע"ד דבש בא"י.

תמימה כאהבת הבן הטוב לאמו; היא רואה אותה אמנם בצורה אידיאלית, אבל אין היא רחוקה מן המציאות. לא כן הם הדורות שנבראה בהם האגדה הארץ־ישראלית; אז ישב כבר רוב מנין ורוב בנין האומה בחו״ל, והם שלא ראו את ארץ האבות מעולם בראו להם הזיונות רחוקים מכל מציאות בעולם על ארץ תשוקתם ותקותם, הם אהבו את הארץ אהבה מסתורית—חולנית, לכן עפו על כנפי הדמיון והתרחקו תכלית ריחוק מההגיון הקר הרואה את המציאות המרה. גם המעטים שנשארו בארץ אחרי גזרות השמד, ביחוד אלו שחיו בתקופת התגברות הנצרות והם הלא רוב מנין של יוצרי האגדה התהלכו על קברות גאון ישראל כחולמים; גם הם ראו את ארץ האבות בעיני ההזיה ולא בעיני השכל, לכן נולדו אגדות מגזימות ע״ד ארץ ישראל בהיה גם בארץ עצמה. מלבד זה יש עוד סבה אחרת להגזמת המעלות של א״י בתקופת האגדה. הנוצרים דרשו הרבה פסוקים שנאמרו בתנ״ך בשבחה של א״י או של ציון וירושלים והרי הקודש על ממלכת השמים, על ציון וירושלים של מעלה.א) ירושלים של מטה והארץ הקדושה וגם כבר מלאו את תפקידן ואין להן עוד שום תקוה בעתיד לפי דעתם; לכן הדגישו בעלי אגדתנו את שבחי א״י בעבר בהוה וביחוד בעתיד בשתבוא הגאולה. אם הנוצרים דרשו „אוהב ה׳ את שערי ציון מכל משכנות יעקב״ על ממלכת השמים, הדגישו חכמי ישראל את מעלת קדושתה של ירושלים.

א) עיין בממלכת האלהים Civitas Dei של אוגוסטין הקדוש הוצאת Migne פריז כרך VII ספר XVIII דף 525, ששם הוא מבאר איך צריך להבין את המאמרים ע״ד ציון וירושלים עפ״י השיטה הנוצרית.

שבזמן הזה, שלא זזה שכינה מכותל המערבי, א) – קדושה לשעתה קדושה לעתיד לבוא.

אבל לא רק את המעלות הרוחניות הדגישו, כי אם גם את הגשמיות, ואלו האחרונות במדה עוד יותר מרובה, כי הנוצרים דרשו על מלכות השמים גם פסוקים המדברים על שפע של קנינים גשמיים, על חלב ודבש, על רוב דגן ותירוש, על בקר וצאן, כגון הפסוק בתהלים ס״ה, ו׳: פקדת הארץ ותשקקה, רבת תעשרנה, פלג אלהים מלא מים, תכין דגנם כי כן תכינה; תלמיה רוה, נחת גדודה, ברביבים תמוגגנה, צמחה תברך. עטרת שנת טובתך ומעגליך ירעפון דשן, ירעפו נאות מדבר וגיל גבעות תחגרנה, ולבשו כרים הצאן, ועמקים יעטפו בר. – כל זה זה נאמר לפי הירונימוס על מלכות השמים, כמו שגם הפסוק „ארץ אשר עיני ה׳ בה מראשית השנה עד אחרית שנה" לא יתכן שנאמר על האדמה ב) לכן יש לשער שבנגוד, במתכון או שלא במתכון, הפליגו והפריזו בעלי האגדה היהודית במעלות הגשמיות של ארץ ישראל שבכל הזמנים וביחוד שבעתיד. משני המקורות

א) שיר השירים רבה על הפסוק הנה זה עומד אחר כתלנו.

ב) עיין בכתביו באגרתו לאגיל דרדנוס שבאלו מה היא הארץ אשר נשבע ד׳ לתת לאברהם (הוצאת Volarsi בורונה 1732, כרך א׳ דף 960 והבאים אחריו). שם הוא מביא ראיה מתהלים מ״ו ה׳: נהר פלגיו ישמחו עיר אלהים... מיחזקאל מ״ז ע״ד הנחל היוצא מן המקדש, ומשלי י״ב י״א: עובד אדמתו ישבע לחם, שזה לא נאמר על העולם הזה ועל ירושלים שעל האדמה, כי הלא נאמר ארור אתה מן האדמה (בראשית ד׳ י״א) ועל א״י נאמרו הקללות בתוכחה וככן לא יתכן שכל אלו הפסוקים נאמרו על ירושלים שלמטה.

הללו, מהאהבה החלנית והתשוקה לא״י והנגוד לנצרות נבעו האגרות ע״ד ארץ ישראל וביהוד האגדות ע״ד גשמיותה, המדברות בשבחה של הארץ בעבר ובהוה.

אם נצרף את כל האגדות ע״ד א״י שנכתבו בספרות התלמודית ונסדרן לפי תוכנן ונבחנן לפי מקורן, אז תצא לנו תמונה שלמה של גיאגרפיה אגדתית בכל ענפי המקצוע הזה, ובכל אחד ואחד: במצבה בעולם, בגבולותיה ושטחה, בעברה ועתידה הגיאולאגי בהריה ועמקיה ובמימיה, באקלימה וצמחיה וחיותיה, במספר תושביה ובסגולותיהם הגופניות והרוחניות נבדלת ארץ ישראל בדמיון העם מכל שאר הארצות שבעולם.

ירושלים באמצע העולם

מן המעלות הגשמיות המרובות שיחסו בעלי האגדה לארץ ישראל הכי חשובה בתולדות הדעות הגיאגרפיות היא ההשקפה שירושלים נמצאת במרכז העולם. את האגדה הזאת שהיתה כמעט כל ימי הבינים כעין יסוד של הגיאגרפיה אנו מוצאים בצורתה המסוימת בפעם הראשונה במדרש תנהומא (סוף פ׳ קדושים): „ארץ ישראל יושבת באמצעיתו של עולם וירושלים באמצעיתו של א״י ובית המקדש באמצע ירושלים וההיכל באמצע בית המקדש והארון באמצע ההיכל ואבן שתיה לפני הארון שממנה נשתת העולם״. מקור הרעיון היא ההשקפה העממית המגשמת את רבון העולם, שהוא קובע את ישיבתו, כביכול, באמצע העולם במקום גבוה „כמלך הקובע כסאו באמצע הגדוד שעם זה השגחתו לכל הסביבות (מדרי תלפיות ענף א״י). מתי נולד הרעיון הזה קשה להחליט.

אפשר שהתהלך זמן רב בין העם קודם שבא בעל האגדה והכניסו לתוך קובצו; אבל אם נשער שבזמן קרוב אחרי התפשטותו נכנס לתוך בהמ"ד, — כי הלא הגבול בין אמת והפרזה לא היה אז כל כך ברור וקבוע כמו בימינו —, אז נוכל להתבונן להתפתחותו ממאמרים דומים לו בתלמוד שקדמוהו בזמן. בתורה אין שום זכר למרכז העולם בירושלים. ואע"פ שחוקרים נוצרים המשתדלים לפי הרוב להכיר ב„קודקסים" וב„מקורות" השונים שבתורת משה השקפות בבליות, מצאוהו גם פה, מבין שנמצא בכתבי היתדות, אי אפשר להסכים להם, כי אינם מביאים רק גזרות שוות בבליות ואין להשערותיהם הרחוקות ערך מדעי. א) הדרוש היהודי המאוחר והנוצרי, ההולך בעקבותיו, המוצא את הדעה הזאת בשני מקומות ביחזקאל איננו נכנס כמובן בחשבון. הפסוק הראשון שנדרש על ירושלים בתור מרכז העולם הוא ביחזקאל ה, ה': כה אמר ה' זאת ירושלים בתוך הגוים שמתיה וסביבותיה ארצות. הפסוק הזה נדרש על מרכז העולם שבירושלים והמפרשים רש"י, רד"ק, ואברבנאל והנמשכים אחריהם ראו בזה פשט הכתוב. הירונימוס קדוש הנוצרים מזכיר את הפירוש הזה כבר בתחלת המאה החמשית ב) אבל התרגום הארמי הקדום, המיוחס ליונתן בן עוזיאל מתרגם: דא ירושלם בגו עממיא שויתיהא וסחור סחור לה

א) ראה בספרו של אלפרד ירמיאס: דאס אלטע טעסטאמענט אים ליכטע דעס אלטען אריענטס, מהדורא ב דף 49, 179, 368, 569.

ב) בפירושו ליחזקאל ראה פלסטינא של הדריאן רילנד עמוד 39 Hadrianus Reland Palaestina exmonümentis veteribus illustrata

מדינתא. וכבן התרגום הזה, שנכתב לא מאוחר מהמאה הרביעית אינו נותן יד לרעיון הזה. וגם בתרגומו על הפסוק השני, שנדרש בתור ראיה למרכז העולם בירושלם לא הושפע על ידי האגדה. בעוד שהמדרש והמפרשים של ימי הבנים דורשים את הפסוק שביחזקאל לה, יב: עושה מקנה לקנין יושבי על ט ב ו ר ה א ר ץ—על היהודים היושבים בארץ ישראל באמצע העולם, מתרגם יונתן בן עוזיאל „יושבי על טבור הארץ״: די יתבון על תוקפא דארעא, היינו חזק או גובה הארץ אבל לא המרכז, ואינו מרמז כלל שעל ישראל נאמר הפסוק. גם בפסוק הזה ידע כבר הירנומוס להשתמש במובן האגדה. חוץ מזה השתמשו הנוצרים, שלדתם היתה תועלת מרובה מהחשקפה, שירושלים באמצע העולם, —כי בשביל זה בא שמה האלהים בצורת אדם, כדי שתתפשט תורתו בכל הארץ, עוד בפסוק אחד בתהלים עד, יד: פועל ישועות בקרב הארץ, ותרגמו בקרב in media (באמצע) ואת ישועות במלה salus היינו גאולה מעונות במובן הנצרות א).—היוצא מכל זה שאין לבקש את מקור הדעה הזאת בתנ״ך, ואם היתה דעה המונית עממית כזאת לא נכנסה לתוך כתבי הקדש. יוסף בן מתתיהו בספרו מלחמת היהודים ב) כותב שקוראים בצדק את ירושלים „טבור ארץ יהודה״, אבל לא מזכיר שהיא מרכז העולם בעיני העם. בכתבי השלוחים ובמכתבי שאול

א) ראה J. Lelewel, Gèographie du moyen âge דף 85 הערה למטה בשם אדמננוס.

ב) פלביוס במלחמת היהודים ספר ג׳ פרק ג׳ סעיף ה מדבר על ארץ יהודה ואומר: μεσαιτάτη δὲ αὐτῆς (היינו ארץ יהודה) πόλις τὰ Ἱεροσόλυμα κεῖται. παρ' ὃ καί τινες οὐκ ἀσκέπτως ὀμφαλὸν τὸ ἄστυ τῆς χώρας ἐκάλεσαν.

התרסי (פולוס) אין זכר לדעה הזאת. הנוצרים לא הרבו אמנם בשבחה של ירושלים לא בדור שלפני החורבן ולא בדורות שלאחריו, כי הלא החורבן היה עדות לאמיתת יראתם; אבל ברעיון שירושלים היא מרכז העולם הלא יכלו להשתמש לתועלתם כאמור לעיל, ומכיון שאינו נמצא אצלם, קרוב לאמת שלא התפשט עוד. —

בקובץ המשניות שיצא מבית המדרש הרשמי של ר׳ יהודה הנשיא, העוסק ברצינות מדעית בהלכה אין מקום לאגדות העם והשקפותיו אף בדברים שבקדושה, אבל בקובץ המקביל לו, בתוספתא, המכילה משניות חיצוניות, מה שמצא ר׳ יהודה לנכון שלא להכניס, נמצא מדרש־מלים עממי על אבן השתיה „שממנה הושתת העולם.״ א) ובכן היה הר הבית ואחריו ירושלים ראשונים ליצירה. ירושלים תופסת אם כן מקום מיוחד במינו בעולם. אמנם לא נזכר עוד שהיא באמצע העולם, אבל בריתא אחת המובאת בתלמוד מדברת כבר על מרכז העולם, אבל אינה קובעת את מקומו : „ר׳ אליעזר אומר עולם מאמציעתו נברא; ר׳ יהושע אומר עולם מן הצדדין נברא. ר׳ יצחק בר נפחא אומר אבן ירה הקב״ה בים ממנו נשתת העולם... וחכמים אומרים מציון נברא שנאמר : מציון מכלל יופי, ממנו מוכלל יפיו של עולם״ ב). — אבן השתיה לא נזכרה פה כלל. ר׳ אליעזר מדבר פה על אמציעתו של העולם סתם כמו שר׳ יצחק מדבר סתם על הצדדין, מבלי לחשוב בכלל, איה הם הצדדים. היוצא מכל

א) תוספתא יומא פ״ב, בבלי יומא נ״ד : .

ב) יומא נ״ד :, תענית ו׳ : .

זה, שבתחלת המאה השלישית היתה אגדתנו על דבר ירושלים במצב ההתהוות בתוך העם, שהזיתו עסקה גם בשאלות הקוסמוגרפיה; כי בעל אגדה לפי הרוב איננו מחדש בודאי, כי אם נוטה לאחת הדעות המתהלכות בעם. במשך המאה הרביעית נתערבו שתי האגדות ע"ד בריאת העולם ואמציעתו ושתיהן נדרשו על הר הבית. „העולם נברא מאמציעתו", והאמצע הוא לא מקום אחר כי אם בהמ"ק. ירושלים שהיתה בעיני בני דורו של יוסף בן מתתיהו „טבורה של יהודה" היתה לטבור העולם. על דבר המרכז בביהמ"ק בעצמו, היו עוד חלוקי דעות במאה החמשית. הדרושים שבתנחומא, בפסיקתא ובבלי על הפסוק „שררך אגן הסהר" — , מושיבין את הסנהדרין בטבורו של בהמ"ק היינו אמצע העולם וגובהו; א)
אבל האגדה שבתנחומא פ' קדושים הנותנת את אבן השתיה באמצע בהמ"ק היא שנצחה ונתקבלה בדורות הבאים והיא ששלטה בספרי המפרשים בימי הבינים.

כדי להשלים את מספר העגולים המקבילים, הכניס בעל האגדה עוד את הדעה, שירושלים באמצע א"י, והר הבית באמצע ירושלם אל תוך היקף הרעיונות, על דרך שנבראה ג"כ האגדה: „א"י גבוהה מכל הארצות, ירושלים גבוה מכל א"י, הר הבית וכו'". כי כן דרך בעל האגדה לברוא שורות שלמות של יחוסים שוים. ברבע הראשון של המאה החמישית היתה הדעה, שירושלים נמצאת במרכז העולם דבר ברור וידוע לכל, וכבר אז פרשו פסוקים בתנ"ך בדרך הפשט על יסוד זה. לכן קבלה הירונימוס מן היהודים

א) תנחומא במדבר ד. פסיקתא דרב כהנא כי תשא, בבלי סנהדרין ל"ז.

והכניסה לתוך פירושו ליחזקאל בתור דבר היוצא מדברי א). הנביא, כמו שקבל עוד הרבה דברים אחרים מחכמי ישראל. מכיון שנכנסה האגדה היהודית הזאת לתוך ספרו של אחד מגדולי אבות הכנסיה, נתקדשה אצל הנוצרים בקדושת הדת, המחיבת גם את המדעים ומכריעה גם בהם; וכל ימי הבינים האמינו חכמי הנוצרים בדעה הזאת, בעוד שאצל חכמי ישראל נשאר־ה רק אגדה, רק מאמר יפה ולא יותר, שאין לו הכ־ע בעניני מדע, ואע"פ שרוב החכמים קבלו את הדעה הזאת נמצאו גם מתנגדים שלא שמו לה לב בכלל. רש"י למשל, ההולך לפי הרוב בעקבות המדרש מודה רק במקצת, באמרו, שירושלים היא אמנם באמצע, העולם —

א) חכמים שונים הוכיחו, שהרבה מאבות הכנסיה למדו תורה מיהודים כמו יוסטין מרטיר, קלמנס האלכסנדריני, אוריגינס אפרים הסורי, וביחוד הירונימוס שבא לא"י ללמוד את השפה בעברית ותרגם פה את התורה ללטינית. בהעתקה הזאת יש הרבה מדעות האגדה שלמד מרבו היהודי בר חנינא. יש איפוא לשער שגם את האגדה על דבר מרכז העולם בירושלים למד ממורו הנ"ל והוא היה הראשון שהכניסה לתוך הספרות הנוצרית וזכה בה את כל ימי הבינים. אוגוסטינוס הקדוש שהי בדורו של הירונימוס לא ידע עוד את האגדה הזאת ולא השתמש בה בדברי בספרו ממלכת האלהים על צורת העולם (Civitas Dei XVI 17) ולא בפסוק „פועל ישועות בקרב הארץ" בתור רמז על יש"ו בפרק שהיא דורש כי כל הפסוקים שנאמרו לפי דעתו על משיחם הנ"ל (Civ. Dei XXII 14-19) ראה בענין זה את הספרים והמאמרים: Mor. Rahmer Die hebr. Traditionen in den Werken des Hieronymus 1861, ומאמרים שונים ב Frankl's Monatschr. 1865 עמוד 216. 460, משנת 1867 עמוד 103, משנת 1868 עמוד 419, L. Ginsberg Die Haggada bei den Kirchenvätern Diss. Heidelberg 1899 ומאמרו של שמואל קרויס באינציקלופדיה היהודית---האנגלית על אבות הכנסיה בכרך VII וב Jew .Quart .Reivew כרך VI עמוד 225,82

לזה לא יכול להתנגד, כי כך הוא פשט שני הפסוקים ביחזקאל לפי דעתו —, אבל מרכז העולם איננו במרכז א"י כי בדרומה של א"י א). ר' אישתורי הפרחי לא פקפק כלל לאמר, שירושלים איננה נמצאת באמצע העולם, כי על כל נקודה שעל הכדור אפשר לומר ככה, ב) בעוד שהנוצרים היו דנים בשרפה מין כזה כמו ששרפו את גליליי. בכלל השתבשו הנוצרים מאד בגיאגרפיה בימי הבינים, כי העמידוה על דברי תורתם והשכיחו את ההכרה, שאליה הגיעו היונים, שהארץ היא כדורי הציור שיש אנשים יושבים מול כפות רגלינו היה לצחוק בעניהם. כמו בימי הומירוס שָבה האדמה בימי הבינים להיות טבלא עגולה שבהקיפה מכים גלי האוקינוס הגדול. אחרים הגיעו לידי דעה, שהאדמה היא מרובעת. כי נראה להם שכך יוצא מכתבי הקדש ג).

בעקבות ההירנמוס יצאו תיאודוריטוס היוני בפירושו. ליחזקאל, הונריוס, אדמנוס,(Admannus)איזידוריוס האיפסלים רבנום מורוס, (במאה הט') ואחריהם כל הנוצרים ד).— במובן שתקנו את ההגדה לפי רוחם, כי לא יכלו להסכים שאמצע העולם היא בבהמ"ק, לכן העתיקוהו לגולגותא

א) ראה פרשת לך ב"ר י"ד ט', בפרש"י על הפסוק הלוך ונסוע הנגבה.

ב) כפתור ופרח הוצאת לונץ ח"א דף ק"ג.

ג) ראה מאמרו של רינהולד ב רהריכט ZDPV. כרך xx דף 85 ; ראה ישעיהו מ' כ"ב, איוב כ"ו, ו', משלי ה' כ"ז, מתי כ"ד ל"א, מזה האחרון יוצא שהארץ היא מרבעת. אחרי השיטה הזאת נמשך קוסמאס אינדיקופליסטס (קרוב ל550).

ד) ראה Reland דף 39. במאמרו של רהריכט הנ"ל ובגיאוגרפיה של ימי הבינים ליהויכין ללול פרולגבנה עמוד XIX בחלק I עמוד 4 ו 85 בהערה.

למקום שבו מת ישו. בימי הבינים היו מראים למבקרים את ירושלים במקום זה עמוד וספרו, שאינו מטיל צל בתקופת תמוז כשהשמש במרום השמים, מה שאי אפשר במובן בירושלים היושבת בקו המקביל 31° 47′ א).

לתוך המפות לא חדרה ההשקפה הגיאגרפית הדתית כל כך מהר כמו לתוך הספרות; כי השפעת המפות הרומיות המאוחרות, שנשענו על קביעת המקומות על פי התכונה ושהשתמשו בידיעת המרחקים של הלגיונות, היתה עוד מרובה בעולם, והקרטוגרפים שברוננה הפיצו עד סוף המאה השמינית מפות רומיות. במפה של ביאוטוס (Beotus). שיצאה בשנת 776 מבית מדרשה של רוננה תופסת כבר א"י בשטחה מקום חשוב בעולם הרבה יותר ממה שהיא גדולה באמת, אבל באמצע הארץ לא נרשמה עוד ב).

אבל השפעתה המדעית של רוננה ירדה סוף סוף. השקפות הכנסיה נדחקו גם לתוך הקרטוגרפיה; לא קביעת מקום תכונתית היתה ליסוד המפה, כי אם פסוקים בכתבי הקדש, שהנוצרים לא ידעום במקורם ולא עמדו על סוף דעתם בהעתקם. מפות של ארצות מיוחדות נתמעטו מאד, במעט שחדלו ומקומן לקחו צורות העולם (Mappae mundi). המפות הללו עגולות הן ולעתים רחוקות גם סגלגלות (eliptisch). המזרח, היינו אסיה, נמצא למעלה, המערב

א) בס אגל ללוני. מענין הדבר בהר"י אמר שבירושלים היום והלילה שוים כי היא באמצע העולם, אעפ"י שבעצמו חי בא"י, סימן לדבר שלא הרגיש בכלל בעניני העולם הזה, כל כך היה שקוע בעילמות הה"ן. בעמ"ה ספר שערי ירושלם מביא את המאמר הזה בדף י"ח ומתרץ שבדברי הר"י יש בודאי סודות נסתרים.

ב) המפה אצל ח"א עמוד 30. Miller Mappae mundi 2

למטה ובו אפריקה בדרום מימין, אירפה בצפון משמאל. בהקיפו של העגול נמצא האוקינוס האין סופי. א) רוב המפות נמשכו אחרי שיטתו של אוגוסטינוס הקדוש, ששאב ידיעותיו מספרו של פומפוניוס מֶלַה ונתנו לגבולת ג׳ היבשות צורת ט לטנית T. לפי פומפוניוס מלה הגביל בין אירופה לאסיה הוא הנהר טנאיס זהו הדון היורד ישר מצפון לדרום ומשתפך לים השחור, באותו האורך הגיאגרפי שהנילוס משתפך אל הים התיכון בדרום, הים השחור והבוספורוס משלימים את הקו, שאליו נוטה הים הגדול בזוית ישרה, נמצא שיש לקוים הראשיים במפה צורת ט לטינית. (T: בתחילה לא היו שמים את ירושלים במקום ששני הקוים המאזן והמאנך נפגשים זה עם זה, כי כונתו של מלה לא היתה ככה, אבל סוף סוף הדרה גם פה ההשפעה הדתית, שירושלים יושבת במרכז העולם על פרשת דרכים של שלש יבשות גדולות, ולא פלא איפוא, שבן האלקים בא הנה להרביץ את תורתו. המפה הראשונה הידועה לנו הרושמת את ירושלים באמצע העולם. היא מסוף המאה התשעית או בתחלת המאה העשירית אבל מן הזמן הזה נמצאות עוד מפות שאינן מדקדקות. בדבר כדי שתהיה ירושלים גם באמצע הארץ היו מוכרחים להאריך את ים הגדול ולקצר את אסיה, בתחלת מסעי הצלב, כאשר היתה א״י המרכז, שאליו פנו הנוצרים מכל אירפה וההשפעה הרומית העתיקה בקרטוגרפיה נשתכחה לגמרי, קבלו כל המפות את א״י למרכז. באמצע

19 אוגוסטינוס Civ' Dei XVI 17 רהריכט רוהרט במאמרו הנ״ל ללול I ,12.

המפות אנו מוצאים לפעמים את השתי והערב, שעליו נתלה ישו"ו וסביב לו ירושלים. וסביב לירושלים ארץ ישראל שתופסת במפות אחדות עד כדי חומש של כל השטח. א) המפות הללו מזכירות את האגדה שבהלכות ד"א זוטא (פ"ט) המיוחסת באי צדק לשמואל הקטן ש„העולם הזה דומה לגלגל עינו של אדם: לבן שבו זה אוקינוס, שמקיף כל העולם, שחור שבו זה העולם, קומט שבשחור זאת ירושלים, פרצוף שבקומט זה בית המקדש, שיבנה במהרה בימינו ובימי כל ישראל אמן". —

המצאת הבוצולה (המחט המגנטית), שהביאה חיים חדשים בגיאגרפיה המעשית לא שנתה כלום בנונע למרכז העולם. מפות החופים ביחוד של הים התיכון המדויקות (Pertulani) שערכו האיטלקים במאה הארבע עשרה והחמש עשרה נשארו נאמנות להכלל הישן לרשום את הארץ בעין עגול עם עיר הקודש באמצע. משהחילו להתעסק בספריו של אבטולמוס או בהעתקותיו הערביות בקשו פשרות בינו ובין השיטה הדתית. ב) מצד היהודים היה אפשר שלא לשום לב בכלל לדברי האגדה, כי על כן רק אגדה ולא הלכה היא, ואלו ששמו לה לב השיבו, שאמנם אין ירושלים נמצאת על קו המשוה, ובכן לא באמצע הארץ, רק באמצע חישוב ה„אוקומֶנה" של אבטולמוס. לפי אבטולמוס משתרע הישוב רק בין קו המשוה ובין קו הציר הצפוני, כי הלאה בדרום החום כל כך גדול לפי דעתו, עד שאין אנשים יכולים לשבת שמה וכן גם מפני הקור בצפון הרחוק. הערביים חלקו את הישוב לפי המספר הקדוש „שבע" לשבעה אקלימים וארץ ישראל, היושבת בין המעלות 31^0—33^0 בקירוב, נכנסה לתוך האקלים הרביעי האמצעי. הגיאוגרפים המדעיים הנוצרים

א) מאלר, II-IV גלגול II 15 וכו'.
ב) גלגול II 74.

שהחזיקו בדעת האגדה העתיקה, הכניסו את ירושלים בדוחק לקו המקביל 33°, כדי שתהיה באמצע ממש, וכן גם לקו הצהרים 45°, כי השבו שהמרחק בין ירושלים ושפת הים באסיה המזרחית שוה להמרחק מירושלים לחופי אספמיה ופורטוגל במערב, ובכן היא נמצאת ממש במרכז רבע הכדור המיושב. צריך עיון רב בכל הספרות הגיאוגרפית של אותה התקופה, כדי להחליט מי הוא בורא הפשרה הזאת בין האגדה והמדע, מה שקשה ביותר מפני שסופרי הימים הללו אינם רגילים לומר דבר בשם אומרו ולרשום מקורות; אבל זה ברור וידוע לנו, שהסופרים המדעיים היהודים רובם לא שמו לב בעניני מדע לדברי האגדה, בעוד שלנוצרים היתה האגדה למוקש בדרך לאמת המדעית. אצל מפרשי התנ"ך היהודים שהושפעו מן החוץ אפשר למצא את הפשרה הזאת אצל הרד"ק והאברבנאל בפירושיהם על יחזקאל ה, ה' ששם הם אומרים, שירושלים נמצאת באמצע הישוב. את הפסוק יחזקאל ל"ה, י"ב מפרשים אמנם בתור ט ב ו ר ה ע ו ל ם, אבל יש לשער, שעולם וישוב היו שמות נרדפים אצלם. בספר הזוהר נזכרים שבעת האקלימים, בתור שבע ארצות, אבל מכיון שהזוהר יודע ומזכיר את צורת הכדור של הארץ איננו מושיב את ירושלים במרכז, כי אם „עלאה מכל ישובא" א) בכלל מדבר הזוהר על צורת הארץ וסבובה בשפה סתומה ומוסיף, שהענין הזה הוא מסודות התורה ונמסר רק למאריהו דחכמתא ולא ל „מפלגי תהומין" היינו הגיאגרפים בלשוננו. מבין הסופרים המדעיים ר' אברהם בר חייא בעל הספר צורת הארץ (במאה הי"ב) מונה את בית המקדש באקלים ב) הג', ובכן אף לא באזור האמצעי ואת שאר ארץ ישראל מצפון לירושלים באקלים ד', את האגדה איננו מזכיר כלל. הרלב"ג בספרו „מלחמת ה'" איננו מזכיר ג"כ שמרכז העולם

א) ספר הזהר ס' ויקרא ד"ה : ואם זבח שלמים קרבנו.
ב) ספר צורת הארץ הוצאת אופנבך 1720 דף ב:.

הוא בירושלים בהפרקים ע"ד התכונה והחכמות המסתעפות ממנה. בעל הכפתור ופרח מזכיר אמנם את האגדה אלא רק כדי לסתרה, באמרו, שירושלים יושבת ב 32° ברוחב —ו67° באורך, ואת האגדה אפשר לדרוש, שכל נקודה על הכדור היא באמצע. רק ר' אברהם בן מרדכי פריצול בספרו „אגרת אורחות עולם" מחזיק עוד בשיטת האגדה אחרי גלוי אמריקה; אבל הוא לא היה כלל וכלל בעל מחשבות מקוריות, וגם ידיעותיו שהביא בספרו הן רק העתקות מספרי הלועזים. עד כמה שידיעותיו היו לקויות נוכל להכיר מזה, שחשב, שהתיכן והגיאוגרף תלמי— הוא המלך תלמי הנזכר בתלמוד. בין הנוצרים נמצאו גם כאלו שרצו לפרש בין האגדה היהודית—הנוצרית ובין הערבית. הערבים קבעו את קו המקביל של סִינה— ארים למרכז העולם ואת הדעה הזאת הכניסו לספרים מדעיים, א) לכן הולך פֶּייר ד' איי (Pierre de Ailly) במאה הט"ו ומפשר שהקו הנ"ל חוצה את העולם, אבל ירושלים היא מרכז הישוב. המלומד מוירו (Mauro) חושב, שמרכז העולם נמצא בארץ כשדים ואמצע הישוב בארץ ישראל בירושלים. בֶהַיִם, יוצר הגלובוס המפורסם, שעורר את קלומבוס לנסיעתיו, רושם עוד את ירושלים באמצע הישוב. כידוע שער קולומבוס את המרחק מאספניה לשפת אסיה המזרחית הרבה פחות מאשר היא באמת, והלך למצא את אסיה ואת הודו ומצא את אמריקה. גם הטעות הזאת נמצאת בקשר עם כל השיטה המשובשת, שירושלים היא באמצע העולם, כי אם ירושלים היא במרכז, לכן המרחק מירושלים לגיברלטר הוא רבע ההיקף של הכדור ברוחב הזה, והיוצא מזה

א) גלול II 92—138

שבמרחק גדול פעמים מאורך הים התיכון, בהכרח שיגיע עד אסיה המזרחית, עד הודו ארץ הפלאות. הטעות הזאת היתה איפא לברכה לעולם, כי מי יודע לו לא השכיחה הגיאוגרפיה של ימי הבינים את ידיעותיו של ארטוסטנס, שהכיר כבר את אורך העגול הגדול של האדמה בקירוב, לו ידעו קולומבוס ואנשיו את רוחב חצי הכדור האוקינוסי, שחפצו לעבור אז בודאי לא הרהיבו עוז לעבור את הים. ע"י המעשה הכביר של קולומבוס ושאר הגבורים של דורות התגליות הגדולות חלפה ועברה ההזיה ע"ד „הישוב" עם שבעת אקלימיו; אירופה הכירה, שגם מדרום לקו הישוב לא כל כך חם עד שאין שם ישוב, ולהפך, יש עוד ישוב גדול באמריקה ואפריקה ואיסטרליה ואיי הים, הכירו שגם מצפון, בארצות הקרות יש עוד ישוב קטן, ירושלים חדלה מלהיות מרכז העולם הגיאוגרפי, אבל עוד מאות בשנים אחרי שנתבטל הרעיון ששלט בימי הבינים במדע, נמצאו חובבים, שחפצו לתקן, שיקבעו את קו הצהרים של ירושלים לקו המבדיל בין חצי הכדור המזרחי והמערבי, וכך היתה יכולה ירושלים לשוב להיות מרכז בגיאגרפיה. כאשר לא יכלו באספת הגיאוגרפית IV הכללית בפרים בשנת 1889 מצדדי גריניטש, פריז ופֶיהרו להתפשר, זה עם זה בדבר קביעת קו הצהרים הראשון, הוצעה הצעה לבחור בירושלים. ההצעה לא נתקבלה ועיר הקודש לא זכתה שכל קוי הצהרים ימנו על שמה לאמר: קו מספר פלוני ופלוני מירושלים, לא זכתה שגבול התאריך המזרחי והמערבי יקבע על פיה, אבל ההצעה עצמה מראה את השפעת הרעיון העתיק המון דורות אחרי יצירתו בתור אגדה ארץ ישראלית.—

ארץ הכותים בזמן התלמוד

מאת

שמואל ד״ר קליין (טוזלא).

א. שמות הארץ.

השם Samaria, אשר בו יִקָּרֵא כעת בלשון המדע החלק האמצעי של ארץ־ישראל (למערב הירדן), נמצא כבר בספרי הנביאים שהיו לפני חרבן בית ראשון א), אשר כִּנוי לממלכת ישראל ובפרט לארץ אפרים בשם שֹמְרון. כן נמצא השם הזה גם בזמן בית שני וגם לאחר החרבן אצל סופרים יהודים ואינם יהודים. ב) בספרות

א) עי' למשל הושע ג' א'; ה' ה'; י״ד א'; ירמיה ל״א ד'. עי' גם הערה ב. בעמוד הבא.

ב). בהפאפירוס 1—2 שהוציא לאור Sachau שורה 29 נמצא: סנאבלט פחת שמרון, ונראה שזה השם לכל המדינה ולא רק להעיר שמרון. עי' עוד יודית ד' ד': πᾶν ὅριον Σαμρείας [„כל גבול שמרון"], יוסיפוס קרא את הארץ ἡ Σαμαρεῖτις χώρα (מלחמות ב' ג' ד'); אייסיביוס: Σαμάρεια (עי' טהומזען במ״ע ZDPV. חלק 26 צד 146). — במשנה ובתוספתא נמצא השם שומרון בתור כנוי לכל הארץ — לפי יְדִיעָתִי — רק במשנה סוטה ז' ה' (עי' תוס' ח' ו' הוצ' ווילנא): כיון שעברו ישראל את הירדן ובאו אל הר גריזים ואל הר עיבל ש ב ש ו מ ר ו ן שבצד שכם שבאצל אילוני מורה"; מלת „שבשומרון" אינה רצונה לאמר אצל שומרון" (כמו שפי' רש״י) שהרי הר גריזים והר עיבל הם „בצד שכם", אלא „שומרון" היא שם המדינה.

התלמודית נמצא גם השם „ארץ הכותים" או „מַטְלִית של כותים" לחלק הארץ הזה. א) ואף שבראשונה כנו בשם זה בלי ספק רק המקומות שישבו בהם הכותים, בסביבות העיר שמרון. ב) אבל בזמן מאוחר הרחיבו גבול השם הזה על כל חלק האמצעי של א"י — אשר בין ארץ יהודה ובין הגליל ג). — במקום אחד בתלמוד ירושלמי תִקָּרֵא ארץ הכותים: „סַמַרְטִיקִי" וזה שם יוני Samareitiké ד).

ב. יושבי הארץ.

באשר מעידים שמות הארץ היו יושביה השומרונים ה) (ארמית: שְׁמָרָיָא) ו) אשר נקראו לרוב כותים, ז) המה

א) תוספתא מקואות ז' (בתחלת הפרק): „ארץ הכותים טהורה" (ע' גם ירוש' ע"ז ד' ד' 44 d); מגלת תענית לכ"ה מרחשון: „מטלית זו של כותים"; איכה רבה ג' ז': „מטלית של כותים"; חגיגה כ"ה ע"א: רצועה של כותים; ירוש' חגיגה ג' ד' „פסיקייא של כותים"; ירוש' דמאי; פ"ה ה"ח (בסוף): וזה שהוא 'לוקח מפסיקיה של כותין.

ב) ע' מלכים ב' י"ז כ"ד וכ"ה.

ג) ע' תוספתא סוטה ה' ט': „בינתים" [בין הגליל ובין ארץ יהודה"]. ויש להעיר שבכל ההלכות שנמנו בהן חלקי א"י (כמו משנה שביעית ט' ב' ועוד) לא נזכרה ארץ הכותים, רק „יהודה ועבר הירדן והגליל"; וזה מפני שלא ישבו שם יהודים רק מעט במספר.

ד) ירושלמי עבודה זרה פרק ה' הלכה ד' (44 d), „לא אישתכח חמרא בכל ס מ ר ט י ק י".

ה) פרקי דר' אליעזר פרק ל"ח (בסוף) „על שם העיר ש ו מ ר ו ן נקראו שומרונים" (מלכים ב' י"ז כ"ט) וע' שם גם המעשה מר' דוסתאי ור' זכריה.

ו) בראשית רבה ל"ב י' פ"א ג' ל"ד סי' ז' „חד שמראי"; ושם אלין שמריא; שם נזכר גם „אפטוריקא" של שומרונים וזה Patriarcha ע' באכער אגדת התנאים ח"ב לד 28 הערה 2 גם הראה שם. באכער שבבבלי סנהדרין ל' ע"ב נ"ל תחת „קליאופטרא מַלכתא" — „פטריקא דכותאי".

ז) אינו צריך להביא פה כל המקומות אשר נזכר שם השם הזה, ועוד נביא מהם הרבה להלן.

הגרים אשר הושיבו שמה מלכי אשור, א) אף שהכותים בעצמם נשתבחו שהם מזרע יוסף בן יעקב ב).—אין פה המקום לדבר על אודות קורות הכותים ועל השנאה הכבושה והגלויה שהיתה בין ישראל ובין הכותים מתחלת בית שני ועד דורות האחרונים בזמן חכמי התלמוד, רק נעיר בזה שהפרצה שהיתה מפסקת שני גוים אלו עוד נתרחבה במשך הזמן כל כך, שבמאה השניה והשלישית (למסה"נ) נחשבו הכותים לפני עם ישראל בנוגע להרבה מצוות התורה כנכרים ג) עד שלבסוף (בזמן ר' אבהו) עשו אותם כעובדי ע"ז גמורים ד).

ג. גבולות הארץ.

לפי דברי יוסיפוס מַתְחֶלֶת ארץ הכותים ב צ פ ו ן אצל הכפר Ginaea בעמק יזרעאל ה) (היא עין גנים שבמקרא יהושע י"ט כ"א; כ"א כ"ט), כעת העיר Dschenin במקצוע הדרומי של עמק יזרעאל ו); ב ד ר ו ם הארץ עומד בין גבול

א) מלכים ב' י"ז כ"ד והלאה וע' סנהדרין ס"ג ע"ב, קדושין ע"ה ע"ב והמקומות שציין שם מסורת הש"ס.

ב) בראשית רבה פ' צ"ד סי' ז'. ומה שהשיב שם ר' מאיר שהם משבט יששכר, לא לפי האמת אמר כן, רק להקניט את השומרוני שנתווכח עמו.

ג) עוד נדבר מענין זה וההלכות שנוגעות לדבר זה להלן בפרק ד'.

ד) ע' חולין ו' ע"א; ירוש' ע"ז פ"ה ה"ד (44a), וע' ב א כ ע ר, אגדת האמוראים ח"ב צד 98. הספרות על אודות הכותים ע' בספרו של Schürer חלק 3 II צד 14 והלאה.

ה) מלחמות ג' ג' ד'.

ו) עי' Guthe ביבלווערטערבוך 155.

יהודה ושומרון הכפר Anuthu Borkaeos, א) כעת החרבות Ain Berkit (ט"ו מיל לדרום שכם) ב) מקומות אלה הם שני ראשי הדרך שעברה מצפון לדרום ארץ הכותים ונוגעת גם את העיר שכם.—ג) בספרות התלמודית ד) נזכרו שתי עיירות אחרות שעמדו בגבול ארץ הכותים, והם: בצפון כ פ ר ע ו ת נ י, ובדרום א נ ט י פ ט ר י ס. גם בין שתי עיירות אלו היתה עוברת דרך אחרת בין ארץ יהודה והגליל ה) כ פ ר ע ו ת נ י הוא לפי ההשערה כעת Kafr Kud סמוך לעין גנים (למערב ממנה) ו) ו א נ ט י פ ט ר י ס היא כידוע חרבות המבצר Kalât Ras el Ain למזרח פתח תקוה). ז) אלה הן גבולות הארץ מצפון לדרום, אמנם

א) מלחמות ג' ג' ה'.

ב) ע' מזה עוד להלן בפרק ד' סימן 1.

ג) אויסיביוס אונומאסטיקון 28_{10}; Thomsen במ"ע. ZDPV כרך כ"ו צד 174.

ד) משנה גיטין ז' ז' (ע' תוספתא ז' ט' 331_{29} ירוש' ב"מ ז' בסוף) ... „ההולך מיהודה לגליל, הגיע לא נ ט י פ ט ר ס... היה הולך מגליל ליהודה והגיע לכ פ ר ע ו ת נ י”.

ה) תוס' דמאי ה' כ"ד (56_5) „מעשה שנכנסו רבותינו לעיירות של כותיים שעל יד הדרך והביאו לפניהם ירק”. [כן גירסא הנכונה ולא „על יד הירדן” כמו שנמצא בדפוסים] ע' גם הערה ג' בעמוד הבא וע' שם ה' כ"ג (56_2) „כגון ירק של כפר עותני” ושני הדברים ענין אחד הם, עוד נזכר במקום אחר שהיה רבן גמליאל בעיר הזאת: משנה גיטין א' ה'; תוס' א' ד' (323_{29}) „א' ר' יהודה מעשה שהביאו לפני רבן גמליאל בכפר עותני (במשנה „לכפר ע'”) גט אשה והיו עדיו [עדי] כותים”.

ו) ע' בספרי „ביטרעגע צור געאגראפיע. אונד געשיכטע. גאלילעאס” צד 29 הערה 2.

ז) ע' Buhl געאגר. דעס אלטען פאל. צד 199.

כפר עותני ואנטפטרים אינן בכלל גבולות ארץ הכותים א)
זאת שגם בכפר עותני ב) וגם בעיר אחת שמקומה לדרום
אנטיפטרים בארץ יהודה, ג) ישבו כותים בזמן התלמוד.—
ע"י השואת דברי יוספוס עם דברי התלמוד נוכל לדין
שגבול הצפוני של ארץ הכותים מתחיל במקצוע הדרומי
של עמק יזרעאל (עין גנים—כפר עותני). ושתי עיירות
הקיצונות בגבול דרום הן: אנטיפטרס במערב, ובורקיים
(היא ברקתא) במזרח. וזה באמת גבול הטבעי אשר
יתואר על ידי הנחל יַרְדִי דיר בלוט אשר הולך אצל
עיירות אלו ותוצאותיו על שפת הים ד).

א) ע' תוס' גטין ז' ט' (הערה ד' לעיל ע' 135) „כפר עותני בגליל... אנט. ביהודה".

ב) ע' הערה ה' בעמוד הקודם.

ג) העיר הזאת היא פטרוס שנזכרה יחד עם אנטיפטרס בתוספתא דמאי א', י"א (31 45)... „שוק של פטרוס" והיא אחת „עיירות הכותיים שעל יד הדרך" (ע' הערה ה' בעמוד שלפ"ז „שמתמעטת ביהודה". לפי דעתי העיר הזאת היא כעת Budrus כפר ממזרח לוד (מנפון מודעים) והנוסע הערבי יעקובי Jakubi מזכיר את המקום בשם (Futurus ע' ZDPV. כרך ד' לד 20 88). הנוסע הזה מודיע שגם בזמנו ישבו שומרונים בעיר לוד זכיבנה ע"ב [דעתי זאת נזכרה כבר בשמי בספרו של א. ספיר „הארץ" לד 141 סי' 1935] בדברים ר' פ' ב' סימן ל"ג נזכר שרשב"א „הלך לעיר אחת בדרום" „שהיתה עיר של כותים" וידוע ש„דרום" הוא חלק מארץ יהודה גם זה ראיה שכותים ישבו גם מדרום לאנטיפטרס.

ד) ע' מזה Guthe ביבלווערטערבוך לד 346 וכמ"ע Mu NDPV. שנה 1911 לד 38.—אמנם מה שכתב Hölscher בספרו Palästina in d. persischen u. hellen. Zeit לד 87 בהערה: Die rein ideellen Grenzen Samarias im Tlamud finden hier natürlich überhaupt nicht Berinksichtigung אין זה כי אם במהת הליצנות על דברי התלמוד אבל באמת אין לדברים אלו שום יסוד, ואדרבה עוד נראה להלן שדברי התלמוד נכונים מאד ושרוב ידיעותיו על ארץ הכותים—וכן גם על כל א"י—בכלל נובע ממקור נאמן, מספרו התלמוד.

על אדות ג ב ו ל ה מ ז ר ח י של ארץ הכותים אין לנו ידיעה ברורה, אבל יש לנו לדון גם על זה מדברי המשנה שמספרת על אדות המשואות שהיו משיאין להודיע את קדוש החדש לבני ארץ ישראל ולכל הגולה, שכך שנוייה שם: „ומאיין היו משיאין משואות (1) מהר המשחה, (2) לסרטבה, ומסרטבה (3) לאגריפינא, ומאגריפינא [(4) לתבור, ומתבור] (5) להורן, ומחוורן (6) לבית בלתין, א) מדברי המשנה ב). אנו יודעים שתקנה זו היתה רק בזמן קדום אבל באחרונה „מ ש ק ל ק ל ו ה כ ו ת י ם התקינו שיהו שלוחין יוצאין" מזה נראה בלי ספק שלכל הפחות אחד מההרים הגבוהים שנזכרו במשנה אשר על ראשיהם היו משיאין המשואות, היה בארץ הכותים, שרק ע"י זה יכלו הכותים להטעות את היהודים שישבו צפונה מארצם. — מקום הר המשחה" אצל ירושלים ומקום „סרטבה" (בעת „קרן סרטבה" אצל הירדן) ידוע, ג) לפי דברי יוסיפוס היתה העיר Korea לצפון ס ר ט ב ה הגבול בין יהודה וארץ הכותים, ד) אם כן הר סרטבה בלי ספק עוד על יהודה נחשב. לעומת זה אין להסתפק שההר הנקרא במשנתנו א ג ר י פ י נ א [Agrippina] בארץ הכותים מקומו, שהרי הוא נזכר בין

א) משנה בר"ה ב' ד' ויש למלאת החסרון מהתוספתא פ"ב ה"ב (עי' 210) יען שבמשנה חסרות המלות לתבור ומתבור במשניות כתוב מקום השלישי (3) גרופינא אבל כבר נמצא הגירסא הנכונה במשנה הוצאת Lowe וכן גם בכ"י ר"ד קויפמאנן. ועי' מה שכתבתי על שם זה במ"ע ZDPV. שנה 1910 צד 27.

ב) ר"ה ב' ב'.

ג) ע' בוהל צד 181 טהומזן Loca sancta 20.

ד) קדמוניות י"ד ג' ד'.

ס ר ט ב ה ובין ה ר ת ב ו ר (שהוא בגליל התחתון) ואף שאי אפשר למצא בבירור תכונת מקום אגריפינא, יש לשער שהוא אחד מהרי גִלְבֹּע (עי' ש"ב א' כ"א) באמצע הדרך שבין סרטבה והר תבור א) אם כן הדבר, נוכל לדין שארץ הכותים משתערת במזרח עד הירדן ועד הר הגלבע (ועד בכלל), או במלות אחרות עד ב ק ע ת ב י ת ש א ן שהיא עצמה אינה מארץ הכותים כאשר תגבל ארץ הכותים במזרח בתחום ב י ת ש א ן כן תגבל במערב ב ת ח ו ם קסרי (אשר בחוץ לארץ נחשב) וכאשר נדבר בפרק הבא על הערים אשר בארץ הכותים, נביא את שמות הערים האלה אשר על ידן נגבל תחום קסרי נגד ארץ הכותים.

ד. ש מ ו ת ה ע ר י ם

אף שמְעִידִם סופרים וספרים הישנים שמספר יושבי ארץ פוּרִיָּה כזאת היה רב מאד, ב) גם בתלמוד הפליגו לדבר במספר העיירות שהיו שם, ג) אבל לדאבוננו לא עלה זכרון שמות מקומות אלו על ספר, רק מעט מזער. אמנם

א) כפי עדות ר' יוחנן (ר"ה כ"ג ע"ב) היו „בין כל אחת ואחת שמונה פרסאות" והפרסה 5,56 km. א"כ המרחק בין כל אחת ואחת 44, 48 km. (ע' קרוים ותלמוד ארכיאלוגיה II לד 705 הערה 531.

ב) יוסיפום מלחמות ג' ד' ד'.

ג) ירוש' תענית פ"ד ה"ה, מדרש איכה רבה ב' ד' „עשרת אלפים עיירות היו בהר המלך ולר' אלעזר בן חרסום אלף מכלס" וידוע ש„הר המלך" הוא „הר אפרים" (ע' תרגום יונתן שופטים ד' ה' הר אפרים טור מלכא) והוא ההר שבארץ הכותים. ונראה לי שנקרא ההר הזה כן מפני שינאי המלך לכד את ארץ הכותים כידוע. ועל כן אמר ר' יוחנן בב' גטין נ"ז ע"א „אלו ששים רבוא עיירות שהיו לו לינאי המלך בהר המלך".

אם נחשוב שבכל הארץ לא ישבו רק כותים אשר אין עסק עמהם לבני ישראל, יש להודות על זה המעט שנשאר זכרונם לפלטה.—חוץ מהערים שעמדו על גבול הארץ וערים אחרות שנזכרו במקרא, נמצאו אצל יוסיפוס רק שלשה שמות מקומות בארץ הכותים, א) לעומת זה נזכרו בספרות התלמודית הרבה יותר; ורובם ככולם נמצאו בהלכות אשר מגמתם לפרש את היחס שבין היהודים והכותים בענין משא ומתן בתבואות הארץ וביין.—רוב מקומות אלו שנפרוט בפרק זה היו ביד הכותים כבר בזמן הבית אבל הרבה מהעיירות אשר ישבו בהן הכותים בזמן האמוראים עיקרן היו ליהודים ורק בימי השמד, אחר חרבן ביתר, „נשתקעו בכותיים" ועל ידי זה נאבד זכרונן מתוך קהל היהודים. ב)

נתחיל לפרט שמות מקומות הכותים בדרום אשר שם תגבל הארץ ביהודה:

1) Borkaios, אשר מצינו יוסיפוס למקום היותר

ואין פה מקום לדבר באריכות על ההר הזה ועי' עוד להלן סי' 19.

א) ע' הסמנים 1, 7, 9. ע' עוד סימן 12.

ב) עי' ירוש' יבמות ה' (סוף ה"ג ט' ע"ד שורה 17), ירוש' קידושין פ"ד ה"א (52 d 65) א"ר אבהו שלש עשרה עירות נשתקעו בכותיים בימי השמד, אמרין הדה עירו דמושבן מיניהון (ובירוש' קידושין הגירסא: הדא עדן רמשאה מינהון") אין ספק שהמלות „עירו דמושיהן" או „עדן רמשא" מליירות שמות מקומות או שם מקוס אחד בארץ הכותים אבל הן נשתבשו כל כך שא"א לעמוד על עיקר הגירסא, עוד לענין זה ע' ירוש' פסחים א' א' (60 b 27).. אמר ר"ש „הדה דתאמר [שהכותים מדקדקים במצות] בראשונה שהיו משוקעין בכופריהון, אבל עכשיו שאין להם לא מצוה ולא שירי מצוה השודין הן ומקולקלין הן". (ועי' לזה קרוים ב„העתיד" ח"ג צד 16). על שנאת הכותים בימי השמד ע' ביכלער ב„קויפמאנן-געדענקבוך" צד 39 ומ"ע הונגרי. M ZsSz כרך 14 צד 37 והלאה.

דרומי של הכותים, א) נזכר גם בברייתא עתיקה בשם ב ר ק ת א או ב ו ר ג ת א והברייתא מודעת לנו שהמקום היו משובח ביינו, אמנם אסרו את היין שבא משם מפני ב י ר ת ס ר י ק א, שהוא מקום נכרים והכותים אין חוששין אף אם נגעו הנכרים ביינם. ב) כבר אמרנו שמקום זה נקרא כעת עַיִן בֶּרְקִית ג) (למערב הר סרטבה); אמנם מקום ב י ר ת ס ר י ק א לא נודע לנו. ה)

בברייתא הנזכרת נזכרו עוד שני זוגות מקומות: האחד מקום כותים והשני מקום נכרים.

2) א ו ג ד ו ר או ג ד ו ר יש להשותה עם ג ד ר ה ש ל ק ס ר י ן שנזכרה בתוספתא (שביעית פ"ז ה"ה) והמקום היה בלי ספק בתחום קסרי אשר נדבר בו להלן ונראה שהוא מגיע עד כ פ ר ס ב א.—בדרום כ פ ר ס ב א נמצא כעת כפר: Kefar Fedscha, ויש לשער שזה כ פ ר

א) מלחמות ג׳ ג׳ ה׳ יוסיפוס Onon 19 28 והוראת מלת tnuathu שלפני שם המקום אינה נודעת לי.

ב) ברייתא זו נמצאת בג׳ מקומות, ואלה הם:

1) ירוש ע"ז ה׳ ד׳ (44d) „בראשונה היו אומרים יינה
a) של אוגדור אסור מפני כפר פגש
b) ושל בורגתא מפני בירת סריקא
c) ושל עין כושים מפני כפר שלם

2) בבלי ע"ז ל"א ע"א (בסוף) „בראשונה היו אומרים יינה
a) של עין כושי אסור מפני בירת סריקא
b) ושל ברקתא אסור מפני כפר פרשאי [נ"ל פגשאי]
c) ושל זגדור [נ"ל אגדור] אסור מפני כפר שלים

3) מסכת כותים (הוצאת קירכהיין) פ׳ ד׳ „בראשונה היו אומרים
a) יינה של גדו אסור מפני כפר פגשא [נ"ל פגשא]

(מקומות האחרים אינם נזכרים במס׳ כותים). נראה מזה שבדבר אחד מסכים הירושלמי עם מס׳ כותים, ועל כן יש לדון שגירסת הירושלמי עיקר.

פגש (פגשה, פגשאי) שנזכרה בברייתא אצל אונגדור (גדור). א)

3) גם עין כושי יש להפש אחריה בחלק הדרומי של ארץ הכותים הסמוכה לארץ יהודה, שכן מצאנו המקום בתוספתא (שביעית ד' ד'; ירושי פ"ה 36 a 14) שישב שם ר' טרפון. ב) אם כן אין ספק, שהמקום היה בראשונה ביהודה ורק בימי השמד נשתקע בכותיים. ג) לזה מסכים גם שם

א) כן כתב גם החי' א. ספיר בספרו „הארץ" סי' 982. כפר פגשה נמצאה עוד הפעם בתוספתא עבודה זרה פ"ז (הוצ' צוקערמאנדל פ"ו) ה"ח (s 470): ר' שמעון בן אלעזר אומר שלש אשרות בארץ ישראל הרוב שבכפר קסס (בספרים: פטס) ושבכפר פגשה, שקמה שבראני ושבכרמל. מה שנוגע לכפר פגשה, כבר ראינו שהיה מקום נכרים והם עבדו שם את החרוב. סמוך לכפר Fedscha יש כפר קסיס (קרוב לפתח תקוה) כאשר העיד ספיר בספרו הנ"ל סי' 989 (ע' גם מפה של פיטער גוטהע) ואין ספק שזה כפר קסס (והגירסא כפר פטס או פטם טעות סופר הוא). ראני שהיה שם שקמה, נראה שהיא כעת Er Rene לצפון נצרת שהיא בגליל התחתון אשר יאמר עליו במשנה (שביעית ט' ב') „כל שהוא מגדל שקמין גליל התחתון".

ב) עיקר מקום ר' טרפון היה בלוד כידוע, ואולי לא התעכב ר' טרפון בעין כושי רק זמן מועט ועל זה תורה לשון התוספתא „א"ר יהודה מעשה והיינו בעין כושי והיו אוכלין לוף במוצאי שביעית על פי ר' טרפון. המפה האנגלי מציינת בצפון שכם Chirbet Kefar Kus ואף שהשם מסכים ל„עין כוש", מכל מקום אין ספק שעין כוש לחוד וכפר כוש לחוד ,שכבר הראיתי למעלה שכל המקומות בברייתא בדרום ארץ הכותים הם ולא באמצע הארץ.

ג) ע' לעיל בתחלת הפרק.

כ פ ר ש ל ם אצל עין כושים מקום זה, ר"ל כפר שלם, נמצא בספר החשמונאים (א' ז' ל"א) ושם (ב' ט"ו א' נֶאמר שהוא בגבול הכותים אבל עוד בארץ יהודה. א) בימי הבינים היה עוד תבונת המקום סמוך ללוד ב) ידועה. אבל בעת עתה נראה שאין זכרון לה, אם לא נאמר שהוא הכפר Salame למזרח יפו. ג)

4) יוסיפוס יתאר ארץ הכותים שאדמתה פוריה מאד מלאה אלני מאכל שצומחים ועושים פרי מעצמם או על ידי עבודת יושבי הארץ. ד) לזה מסכים שהרבה פעמים נזכרו בספרות התלמודית פירות כותים ה) ובפרט נשתבחו „א ג ו ז י פ ר ך ו) ור מ ו נ י ב א ד ן" וכן „ש ק י ד י פ ר ך".—ר' נתן בעל הערוך ז) מפרש „ש פ ר ך" „ובאדן" שמות מקומות הם, אבל בעת הטילו ספק בפרוש זה ואמרו שֶׁיֵש לפרש מלת „פרך" על פי המדרש שפירות אלו (האגוזים והשקדים)

א) ע' גרעץ II חלק ב' לד 371 הערה 2 שהשווה את שני המקומות בספר א' וספר ב' של חשמונאים.

ב) מוקדסי הערבי (ZDPV. VII 170) ונוכע נולרי Rabinson II 255 ע' Guthe ביבלווערטערבוך לד 356.

ג) כן החליט בוהל לד 196 וע"ש הערה 609. אמנם גוטהע במקום שציינתי בהערה הקודמת כותב שאין שום שייכות לכפר הקטן אצל יפו עם כפר שלם, אבל לא הביא ראיה לדבריו, למה מתנגד הוא לדעתו של בוהל.

ד) מלחמות ג' ג' ד'.

ה) משנה ערלה ג' ז' „אגוזי פרך ובירוש' למשנה זו גם „שקידי פרך" פסקתא דר"כ כ"ט ע"ב פסיקתא ר' פ"ב ע"ב שהש"ר ו' י"א מדרש משלי י"ג מספר ר' מאיר „גוי אחד היה בעירנו ועשה סעודה ולא היה שולחנו חסר אלא אגוזי פרך בלבד". ע' עוד הערה שאחרי זה.

ו) תוס' דמאי א' י"א (45 $_{31}$) שם ה' כ"ג (56).

ז) ערך באדן... „פי' שם מקום וכן פרך מקום ופירותיהן גדולין וחושבין".

קליפתם דקה כל כך, שהם נפרכים מעצמם א) אף שפירוש זה מתקבל אל הלב, מ״מ נראה שהאמת עם ר׳ נתן בעל הערוך שהרי גם היום נמצא מקום על גבול הדרומי של ארץ כותים בשם Farcha ב) למערב ב ו ר ק ת א.

5) ואולי יש להביא ראיה לזה ממה שנמצא סמוך לפַרְכָה לצפונית מערבית ממנה מקום בשם Bidja ג) וייש להשותו עם באדן שנזכרה יחד עם „פרך" במשנתנו. ד) „רמוני ב א ד ן של בית הכותים" היו גדילין וחשובין לא רק מפני גדולתן כי אם גם מפני מתיקותן. ה)

6) בין בית לבן El—Lubban ועקרבים ו) (Akrabe)

א) פסיקתא רבתי פ׳ י״א הוצאת פרידמאנן מ״ב ע״ב: „א״ר לוי... של פרך שניפרך מעצמו" (ע׳ לזה בכר, אגדת האמוראים ח״ב צד 387) וע׳ לעוו, ארמי. פפלאנצענאמען צד 85 שכתב: schwerlich Ortsname, Vielmehr von פרך bicht zü Zermonit Schalen וכן כתב לי החכם לעוו לפני איזה חדשים שהלשון „פרך" נמצא בהוראה זו בלשון סורי ובפרט יאמר זה על שקדים, עין מלון של פי סמיטה.

ב) ע׳ מפה של פישר גוטהע.

ג) ע׳ שם ספיר הארץ סי׳ 93

ד) ערלה ג׳ ז׳, וע׳ עוד מ׳ כלים י״ז ה׳ רמוני בדן (באדן).

ה) ע׳ תוס׳ כלים ב״מ ו׳ י׳ (22 582) א״ר יהודה לא הוזכרו רמוני באדן והצר גבע [ע׳ להלן סי׳ 18] של בית הכותים וכו׳ וע׳ זבחים ע״ד ע״א „ר״י אי רמוני באדן אוסרין בכל שהוא", והשוה עם תוס׳ תרומות פ״ה ה׳ י״א ר׳ יהודה אי רמוני מתוקין אסורין וכו׳; וע׳ עוד ביצה ג׳ ע״ב.

ו) ע׳ מ״ש ה׳ ב׳, וע׳ נייבויער 159.

אשר עוד על ארץ יהודה תחשב, א) יש כפר אחד Jetma אצל ידי יתמה ב) אולי הוא מקום מולדתו של „דוסתאי איש כפר יתמה שהיה מתלמידי בית שמאי וקבל שמועות מפי שמאי הזקן ג)—אין ספק שבזמן שמאי הזקן חבל הארץ הזה עוד ליהודה נחשב ד) וא"כ גם כפר זה מקום יהודים היה.

7) יוסיפוס מספר ממלחמות ורוס כאשר בא מאנטוכיה להשביה שאון היהודים אחר מות הורדוס בנסיעתו לארץ יהודה בא אל ארץ הכותים ויציתו שם הערביים אשר עמו את הכפר Arus ה).—היטיב ראה גוטהע ו) שכפר זה נקרא כעת Haris והוא למערב בורקתא.—לעומת זה הכפר Sappho אשר יזכירו אותו יוסיפוס שם, ואשר דמו, שהוא בארץ שומרון, ז) בארץ יהודה מקומו. ח)

א) יוסיפוס מלחמות ג' ג' ד' „ארץ הכותים נגבלת בטופרכיה של עקרבים".

ב) בידקר הוצ' 6, צד 188; גוטהע .Mu NDPV שנה 1911 צד 37.

ג) מ' ערלה ב' ה' כפר יתמה, כן תני' גם אצל הרמב"ם בהקדמה למשנה, אבל ביוחסין מאמר א' אות ד' מביא הגי' „כפר דמאי ויש גירסא „איש כפר יתמא.

ד) ע' הערה א'.

ה) קדמוניות י"ט י"ז מלחמות ב' ה' א'.

ו) ע' .Mu NDPV שנה1911 צד 81 ועין המפה שלו טבלא 14 וע' ספיר, הארץ סי' 810.

ז) בידקר הוצ' 6 צד 188 Es sawije לדרום שומרון; וכן כ' גם העלשער (ע' לעיל פ"ג צד 137 הערה ד) צד 87 בהערה.

ח) ע' המפה של גוטהע טבלא 14 Sappho לדרום מודיעים (כעת Safa) וע' טהיימזען Loca sancta צד 103 ד"ה Sappho.

8) נפנה מדרום ארץ הכותים צפונה אצל הר גריזים והר עיבל שבזמן התלמוד ישבו בהם כותיים א) — סמוך להרים אלו יש כעת מקום ששמו Dschuledschil, מכבר נודע שמקום זה הוא „הַגִּלְגָּל" שנזכר פעמים אחדות במקרא, ב) ואין ספק שגם בזמן התלמוד היה מקומו נודע. ג)

9) בגליל זה, סמוך להר גריזים יש להפש אחר הכפר Tirathaba אשר מזכירו יוסיפוס, ששם נתקבצו הכותים בשנת 36 למספר הנהוג לעלות על הר גריזים ולעמוד שם נגד נציב רומי פילַטוסד). — באמת יש נוסחות אחרות לשם זה וכעת הסכימו החוקרים ששם הנכון הוא Tirathana והשוו זה עם Et Tire הסמוך לשכם. ה) שווי זה נראה לי נכון, אבל הנוסחא הנכונה היא לפי דעתי Tirathaba שֶׁהֲרֵי אם נחקור אחר הוראתו של השם Tirathana בעברי או בארמי לא נמצא לו שום הוראה. לעומת זה נוכל לשער ע"פ נוסחא האחרת ו) ששם העיקרי היה טירא טבא או יותר נכון טורא טבא (ר"ל „הר הטוב") ולזה מסכימה

א) עי' הלשון במדרש תנאים 46 שורה 34 (ב' סוטה ל"ג ע"ב); 47 שורה 2 : „הר ג' והר עי' שבין הכותים".

ב) דברים י"א ל'; מלכים ב' ב' א' והלאה שם ד' ל"ח; עמוס ד' ד', ה' ה'; הושע ד' ט"ו וע' בוהל 202 והלאה; שלאטטער צור טופוגראפי. 246 והלאה; העלשער. ZDPV שנה 1910 צד 103

ג) עי' מדרש תנאים שם „מול הגלגל הסמוך לגלגל".

ד) קדמוניות י"ח ד' א', ב'.

ה) בוהל 200 — 203 העלשער, פאלעסט. אין דער פערז. אונד העל. צייט צד 87 בהערה.

ו) הוצא' Dindorf.

הנוסחא Tirathaba וגם Tirathava א) (ו־ב). ואולי יש לאמר שקראו הכותים כן את הכפר משום שהיה סמוך להר גריזים, הר קדשם, אשר הם ציינו אותו בשם טורא מברכתא ב) (הר המבורך), וגם נתקבצו לפני עלותם על הר גריזים בכפר זה אשר שמו רומז על קדושת הר גריזים.

10) ממזרח לעיר שכם נמצא כעת כפר קטן ששמו Askar, ואצלו איזה חרבות עתיקות. חרבות אלו מציינות מקום הכפר Sychar, שנזכר בספריהם (יוחנן ד׳ ה׳ ו׳). כבר בזמן ההוא קראו שם הכותים את „באר יעקב", אשר תִקָרֵא גם כעת Bir Jakub ג) בפי היהודים היה שם באר ההוא עין סוכר והבקעה שאצל העין (כעת Sahal Askar) תִקָרֵא במשנה בקעת עין סוכר, בזמן מלחמות החשמונאים, כאשר נהרבו השדות בסביבות ירושלים, הביאו שתי הלחם מבקעה זו ד) — עוד היום יש הרבה תבואה בגליל הזה. ה) ומפני שאדמת בקעה זאת פוריה מאד פירשו

א) ע׳ טהומזן Loca sancta לד 111 לענין ב׳־ו׳ ע׳ לקמן סי׳ 12 לד 150 הערה א׳

ב) בראשית ר׳ ל״ב סימן י׳ שם פ׳ פ״א סימן ג׳ וע׳ עוד מזה להלן אצל פלטנות (סימן 11)

ג) ע׳ גוטהע ביבלווערטערבוך לד 613 ; לד 285; לד 134 ; ושם גם ליורים.

ד) ע׳ מ׳ מנחות י׳ ב׳ מעשה שבאו שתי הלחם מבקעת עין סוכר, ועל זמן מאורע זה ע׳ מנחות ס״ד ע״ב „ת״ר כשצרו מלכי בית חשמונאי זה על זה..." ועל אותה שעה שנינו מעשה שבאו וכו׳ (ע׳ יעבץ תולדות ישראל ח״ד לד 101 הערה ג׳ ; לד 213 הערה ג׳) וע׳ עוד ירוש׳ שקלים ה׳ א׳.

ה) ע׳ העלבער, לאנדעס אונד פאלקסקונדע פאלעסטינאס לד 143.

קדמונינו שדברי ברכת יעקב (בראשית מ"ט כ"ה) „ברכת שמים מֵעָל" מדברים בהשדות שבבקעה זו אצל הכפר אסכרות כמו ששם המקום כעת Asakr. א)

11) למערב הכפר Askar (2 קילומטר משכם) יש כעת כפר קטן ששמו Balata. ב) כבר הוכחתי במקום אחר שכפר זה אצל שכם נודע מזמן התלמוד ונזכר במעשה אחד שהובא הרבה פעמים בספרות התלמודית. ג) שמו העתיק היה פלטנוס. ר"ל Platanus, שנקרא כן מפני שהכותים חשבו שהאֵלָה (platanus) שהיתה שם נטועה ע"י יעקב, ועל כן יכבדו אותה מאד, ד) אבל היהודים שרצו להקניט את הכותים אמרו שתחת האֵלָה ההיא טמונה העבודה זרה שטמנה שם יעקב (בראשית ל"ה ד') ה).— סמוך לכפר זה מראים

א) עי' בראשית רבה צ"ח סימן כ' (מדבר בארצו) ברכת שמים מעל, זו אזכרות שבבעל ובמדרש הגדול הוצאת שעכטער לפסוק זה נמצא הגירסא אסכרות וזה בלי ספק הנכון והא, בראש התיבה מיותר כמו „אזרע" תחת זרע וכדומה ו„בבעל" פירושו: „שדה בעל" ר"ל שדה שהגשם משקה אותה (עי' משנה שביעית ב' ט'; תרומות י' י"א; ב' מועד קטן ב' ע"א) וא"כ ר"ל שהמקום אסכרות הוא בשדה בעל.—שווי „עין סוכר" „ואזכרות" ראה כבר שווארץ, עי' בספרו תבואות הארץ (הוצאת לעמבערג). פ"ט ע"ב. עי' עוד יוסף הלוי בספר שנתי „ירושלים" ש"ד לד 4 והלאה.

ב) ספיר, הארץ סי' 209; סי' 1936.

ג) עי' ZDPV. שנה 1912 לד 38 והלאה והמקומות: בראשית ר' פ' ל"ב סימן י'; ב"ר פ' פ"א סימן ג'; דברים ר' ג' סימן ו'; שה"ש ר' ד' ג' סימן ה'; ירוש' ע"ז ה' ד' (44d).

ד) Itin. Burdigalense (ZDPV. 1910, 175 'ע): «ubi sunt et arbores plautani quas plantavit Jacob»
ספיר סי' 209 כותב „ע"פ מסורת השומרונים זה אלון שכם שופטים ט' ו'".

ה) ב"ר פ"א, ג' לפי שאתם יודעים שע"ז טמונה תחתיו...

הכותים את קבר יוסף א) (יהושע כ"ד ל"ב) שהיה ידוע גם לקדמונינו בזמן התלמוד. ב)

12) מקום העקרי של העיר שכם אינו שם באשר היא היום, כי אם סמוך לכפר פלטנום במקום אשר נקרא בפי הכותים מעברתא („פאסס" בל"א) והיא תלולית אדמה שנמשכת כעין גשר בין הר גריזים והר עיבל ג).— השם מעברתא לא נזכר בספרות התלמודית, אמנם יוסיפוס ופליניוס מזכירים אותו. ד) ויש להעיר שבגליל זה יש עוד

לפיכך אתם להוטים אחריו".—הכותים חשבו שגם „אלון מורה" (בראשית י"ב ו'; דברים י"א ל') אצל שכם ע' על זה ספרי דברים י"א ל' (פ' נ"ו) מדרש תנאים 80 46 (ע' בכר אג' התנאים ב' צד 423).

א) ע' ספיר ס' 209 כעת „קבר יוסף" בערבי וכן כתב Itin-Burd (ע' לעיל צד 148 הערה ז).

ב) ע' בראשית ר' פ' ע"ט סימן ז': „זה אחד מג' מקומות שאין אומות העולם יכולין להונות את ישראל לומר גזולין הן בידכם ואלו הם: „מערת המכפלה ובהמ"ק וקבורת יוסף". פה יש להעיר שתרגום השבעים (וכן מפרשים נוצרים) פירשו את המלה „שלם" (בראשית ל"ג י"ח) לשם מקום, וזה נתהוה ע"י כן שבאמת נמצא מקום ממזרח שכם ששמו Salim (ע' טוהמזן Loca sancta צד 101 ד"ה Salem 2. גוטהע ביבליוטערבוך צד 560) אמנם קדמונינו פירשו המלה כידוע מלשון „שלום" ולא לשם מקום.

ג) ע' מזה בארוכות העלשער ZDPV. שנה 1910 צד 98 והלאה; הארטמאנן שם צד 175 והלאה שם מובאים כל הראיות שהעיר שכם היתה ממזרח ניפולין אצל קבר יוסף (ע' בפרט אויסיביוס הוצ' קלוסטערמאנן צד 150 ₁) וע' גם כפתור ופרח הוצ' עדעלמאנן מ"ז ע"א.

ד) יוס' מלחמות ד' ח' א' Mabartha. אצל יושבי הארץ" פליניוס hist. nat. ה' י"ג: Mamortha ואין ספק שהיא מעברתא (ע' למשל ישעי' כ"ט: מעברה) גרעץ (ה"כ ספר ב' צד 171) חשב שמלת Mabartha. היא מלשון „מברכתא" שכן כנו הכותים את הר גריזים „טורא מברכתא" (בראשית ר' ל"ב י'; ע' לעיל סי' 9) ע' גם נייבויער 169. אמנם אי לפירוש זה טעם נכון.

מקום שנקרא גם כן מעברתא [דשלושה] ולהלן נדבר עוד ממנו. א)

13) עיר היותר חשובה והמרכזית לכותים היתה, כמו בתחלת בית שני כן גם בזמן התלמוד שְׁכֶם ב). אמנם העיר איננה נזכרה בשם הישן הזה בספרות התלמודית רק במקומות שידובר על העיר ביחוסה אל ימים הקדמונים ג) אבל בזמן התלמוד תִּקָּרֵא ניפולין או ניפולים והטעם כידוע: Neapolis אשר בנה אותה וֶסְפַּסִינוּס בשנת 72 למה"נ ד) הוא שֶׁבָּנָה את העיר בפאר והדר גדול ועשה אותה

א) ע' לקמן סי' 14. ידוע שבימי הבינים וגם כעת עתה מראים קבר אלעזר בן אהרן (יהושע כ"ד ל"ג „גבעת פנחס") אצל המקום עוורתא או עברתא שתי שעות לדרום שכם אין ספק שגם שם זה עברתא או עוורתא הוראתו כמו מעברתא, ע' „אלה המסעות (הוצ' גרינהוט 147 שורה 4) „עברתא ושם שני הרים זה כנגד זה והדרך באמצע מקום מישור" וכן כתב אצל שכם (שם 18 146) „הר גריזים והר עיבל זה כנגד זה והעיר בתוך מקום מישור" נראה מזה שהשם מעברתא היה נהוג בפרט אצל הכותים בארץ שומרון וכמו שנמצא למשל השם גובתא הרבה פעמים בגליל (ע' ספרי „בייטרעגע צו געאגר. אונד געשי. גאלילעאס" צד 29 הערה 4).

ב) ע' בפרט ישוע בן סירא נ' כ"ה כ"ו „בשני גוים קצה נפשי והשלישית איננו עם יושבי שעיר ופלשת וגוי נבל הדר בשכם" והשוה לזה „מדרש תנאים" לדברים ל"ב כ"א (31 196) „ואני אקניאם בלא עם אלו הכותים" וע' עוד שם פסוק מ"א: „גרי אלו הכותים" (וכן הוא בספרי)

ג) ע' למשל משנה סוטה ז' ה' (לעיל פרק א' הערה ב), וע' עוד בראשית ר' פ"א סימן ו' „כרך גדול של שכם".

ד) ע' הספרות אצל בוהל צד 201 הערה 625 כעין רמז ליסוד העיר ע"י וספסינוס יש למצא בספר יהושע של השומרונים פרשה מ"ז שנאמר שם שהדריינוס בנה על הר גריזים עיר ששמה Sakaros (ע' מזה ביכלער במ"ע ההונגרי XIII M. Zs Sz צד 142 והלאה) אין ספק שמלת Sakaros היא סוכר Sychar (ע' לעיל סי' 10) שם הכפר שסמוך לשכם ו„הדריינוס" הוא תחת „אספסינוס" (ע"ש).

„קלונייא" (Colonia) א)—חכמי היהודים עברו מזמן לזמן בעיר ניפולין ונתוכחו שם עם הכותים. ב) ספר רומי אחד מגיד שבעיר נפולים ישבו צובעים ה־בה ג).

14) ידוע איך נתגלתה השנאה הכבושה בלב הכותים בזמן מלחמת ביתר: הם היו מרגלי הרומיים, ד) ועל כן לא גזרו עליהם שעוד אחר מפלת ביתר ה) ועוד נתנו להם —כנראה—ערים שלפנים ישבו בהן רק יהודים ו).—מימי

א) מדרש איכה ר' א' ה' הוצ' באבר ל"ג ע"א ושם גירסא הנכונה: „את מוצא עד שלא חרבה ירושלים לא היתה מדינה בעולם חשובה לפניהם כלום וכיון שחרבה נעשו קסרין מטרופולין אנטיפ[ט]רס מדינה וניפולים קלוניא. (גירסת הספרים הדפוסים משובשת יען שהמדפסים לא הבינו מלות זרות אלו) ועל התואר „קלונייא" ע' מה שכ' קרוים במאסף העתיד ספר שלישי (ברלין תרע"א לד 24).

ב) בדברים ר' פ"ג סימן ו' ניפולין של כותים וירושלמי ע"ז ה' ד' (44d): „ניפוליס" תחת „פלטנוס" שנמצא במקומות אחרים (ע' לעיל סימן 11 לד 148 הערה נ) בב"ר ל"ב י' (ועוד) ידובר על אודות ר' יונתן (ע' בכר אג' האמוראים ח"א לד 66) אמנם בב"ר פ"א סימן ג' וירוש' ע"ז ד' ה' נמצא מעשה זה על ר' ישמעאל ב"ר יוסי על הפסוק יהושע כ' ז' נאמר בתנחומא במדבר פרשת מסעי סי' י"ג (במדבר כ"ג סי' י"ד): „שכם בהר אפרים זהו ניפוליון" אבל כבר ראינו לעיל (סי' 11) שאין זה מדוייק שהרי ניפליון לא על מקום שכם ממש היתה.

ג) Descriptio orbis terrae c. 31 ע' קרוים תלמו. ארכיולויגי ח"א לד 143 ולד 548 שורה 4.

ד) ירוש' תענית ד' ה' איכה ר' ב' ב' (וע' יעבן תולדות ישראל ח"ו לד 121 והלאה).

ה) קהלת רבה ב' י"ז: „אם למשמרי שבת את שונא אלו הכותיים" וע' לזה ביכלער במ"ע ההונגרי .XIV M. Zs Sz לד 39 וע' עוד יהושוע לשומרונים פי' מ"ז.

ו) ע' לעיל בתחלת פרק זה לד 140 בהערה ב'.

השמד האלו מודיעה המשנה „ששרף אפוסטומוס את התורה״א) מאמוראים שחיו במאה הרביעית עוד ידעו שמעשה נורא הזה היה ב „מ ע ב ר ת א ד ט ר ל ו ס ה״ ב).—יש לחשוב שהכותים בשנאתם לישראל יעצו לשר הצבא של הרומיים לעשות זאת. וא״כ יש לחפש אחר מעברתא דטרלוסה בין הכותים. באמת נמצא מקום ששמו דומה ממש לשם טרלוסה לצפונית מערבית שכם. והוא Talluza. כפר גדול בנבוה ההר עם מערות ובורות. ג) מעברה אחת שבין שני הרים סמוך למקום זה היתה „מעברתא דטרלוסה״.

15) אצל אבות הכנסיה נזכר הכפר Gitta. מקום

א) תענית ד׳ ה׳. והנה אף שמעשה זה נזכר במשנה לפני „והעמיד צלם בהיכל״, אבל באמת יש גירסא אחרת לזה „והועמד צלם בהיכל״ ע׳ רש״י תענית כ״ו ע״ב וע׳ „תפארת ישראל״ למשנה וא״כ אפוסטומוס לאו דוקא בזמן הבית היה, אלא יש לשער שהי בימי השמד. שריפת ספר תורה כמו בזמן ההוא נזכרה עוד הפעם בימי ארסיקינוס שׂשרף ספר תורה של ציפוריים (בגליל התחתון), ע׳ ירוש׳ מגלה ג׳ א׳.

ב) ירוש׳ תענית ד׳ ה׳: „איכן שרפה? ר׳ אחא א׳ במעברתא דלוד ורבנן אמרי במעברתא דטרלוסה״ בבבלי כ״ה ע״ב נאמר רק „גמרא״ (ר״ל קבלה).

ג) ע׳ Guerin שומרון I צד 365 והלאה מה שנוגע ל„ל״ שבמלת „סלוזה״ תחת ה„ר״ ב„טרלוסה״ הלא ידוע ששתי אותיות אלו מתחלפות ע׳ למשל „עייתהלו וכעת שמה Aiterun, ע׳ בספרי „בייטרעגע״ צד 48.—אולי יש להביא ראיה שטרלוסה מקום כותים היה גם מזה אוסיביוס Onom. 102 ₅ מזכיר את הכפר Tharsila בבשן ואומר שהוא מקום כותים והנה יש לשער שכותים שעיר מולדתם היתה טרלוסה יצאו משם ויסדו להם כפר בבשן וקראו אותה כשם עיר מולדתם „טרלוסה״ Tharsila (ע׳ על אודות המקום גוטהע ביבלווערטערבוך 676 ד״ה Thirza) מצאנו כעין זה במקרא שופטים א׳ כ״ה וכ״ו: „ואת האיש ואת כל משפחתו שלחו [מלוז] וילך האיש ארץ החתים ויבן עיר ויקרא שמה לוז, היא שמה עד היום הזה״.

מולדתו של שמעון המכשף מארץ כותים. א) הסכימו החוקרים שמקום זה כעת Karjet Dschit למערב שכם (ניפולים). ב)

16 לצפונית מערבית משכם נמצא כעת הכפר Sebastije שהוא כידוע, במקום העיר הגדולה שמרון ג) אשר נבנתה עוד הפעם ע"י הורדוס המלך אשר הסב את שמה לתפארת הקיסר אגוסטוס ל—Sebaste. ד) כן—ר"ל סבסטי— נזכרה העיר תמיד בספרות תלמודית, והשם שומרון לא נמצא רק שם באשר ידבר על העיר ביחוסה אל זמן קדם ה).— במשנה נזכרו „פרדסאות סבסטי." ו).—עוד היום יש הרבה חרבות מהבנינים אשר עשה שם הורדוס.—עוד יש להעיר שסופר הנוצרי הירונימוס כתב ששפיר (מיכה א' י"א) היא

א) ע' טהומזן Loca s. צד 53, גוטהע ביבליווערטערבוך 622 ד"ה Simon 12.

ב) בוהל צד 207.

ג) ע' על אודותיה בספרים גיוגרפיים ובמלונים (בפרט גוטהע 567).

ד) מלחמות א' כ"א ב'.

ה) ב' סנהדרין ק"ב ע"ב... „שהוסיף כרך אחד בא"י... שכתב על דלתות שומרון" (ע' קרוים העתיד III צד 6).

ו) ע' מס' ערכין ג' ב'; תוס' ב' ה' (צד 544) ספרא בחוקותי (114a) ע' עוד מדרש במדבר רבה פ"י סימן ג' (תנחומא שמיני סימן 5): והבוטחים בהר שומרון (עמוס ו' א') אלו עשרת השבטים שיושבים לבטח בשבסתי עוד נמצא השם במגלת תענית פרק ח' (כ"ה מרחשון): „אחידת שומרון שורא מפני שכשעלתה גלית הראשונה הלכו להם למטלית זו של כותים [ע' לעיל בפ"א] ולא הניחום, באו לסבוסתי וישבו אותה והקפוה עיר חומה ונסמכו לה עיירות רבות מישראל והיו קורין אותה ערי נברכתא (ע' יעבץ ותולדות ישראל ח"ד צד 173) ומה שנוגע ל„נברכתא" נראה שהיא כמו בריכת שומרון (מלכים א' כ"ב ל"ח); המלה נברכת נמצאה במשנה מ"ק א' ו' תוס א'ה. (ע' עוד גרץ III צד 422 נייבויר 171 והלאה.

סבסטי. א) יש לשער שהוא שמע כן מיהודים שכִּנוּ בשם זה את העיר סבסטי על פי הדרוש שדרשו השם „שָׁפִיר" מלשון „שַׁפִּיר" (יפה) בארמית. ב) שהרי סבסטי היתה העיר היותר יפה בימיהם בא"י.

17) במשנה נזכרו שלשה מיני זתים אלו: „זית הנטופה, הבישני והשפכוני (שפכני)." ג) אמת שבירושלמי דרשו שמות אלו על פי האגדה, אבל כבר ראו הקדמונים שאינם כי אם שמות מקומות ד) שמשובחים בשמנם: נטופה היא מקום בבקעת „בית נטופה" (כעת Battof) בגליל התחתון; ה) זית בישני היא מעיר בית שאן (בית־שָׁן), ובלי ספק גם „שפכני נגזר משם מקום שפכן אשר עד עתה לא נודע מקומו. אמנם יש לשער שהמקום היה בקירוב מקום לשתי העיירות שזכרנו למעלה: או בארץ שומרון או בגליל התחתון. ועתה נראה לי למצא את השם שפכן בין שמות מקומות אלו שנמצאו על הַחֲרָשִׂים (אוסטראקא) שנתגלו ע"י ההפירות אצל שומרון בשנה העברה. ו) שם נזכרו כמו שבעה שמות מקומות אשר נוכל להחליט מהם שהם

א) ע' טהומזן L. s. צד 102.

ב) ע' כעין זה ב' מגלה ו' ע"א על טבריה „טובה ראיתה".

ג) פאה ז' א'; תוספתא ג' ט'; מדרש תהלים כ"ד י"ט (צד 160 שורה 29).

ד) ע' ערוך ערך „נטף" 3; ערך „ספך" וע' לעוו ארמי. פפלאנצעננאמען צד 137.

ה) ע' מזה מאמרי במ"ע Mu NDPV. שנת 1908 צד 33 והלאה; ספרי „בייטרעגע" 83. ע' גם קרויס „תלמו. ארכיול." II צד 594 הערה 475.

ו) ע' מזה במ"ע Mu NDPV. שנה 1911 צד 22 עד 28. וע' ספרו של ספיר, „הארץ" בהקדמה צד XI. הרפים אלו היו עפ"י הכדים

בסביבות העיר שומרון א)—ובתוכם המקום ש פ ת ן אשר השוה אותו ס פ י ר עם הכפר Schufe למערב שומרון. ואומר אני ש ש פ ת ן היא ש פ כ ן; שכן מצאנו גם אצל שם אחר בא"י שנתחלף הת' לכ': ביהושע י' ג'; י"ב י"א; נחמי' י"א כ"ט ועוד נזכר המקום יַרְמוּת.ואב הכנסיה אוסיביום כותב שם המקום Jermochos וגם Jermucha (ר"ל יַרְמוּךְ) ב) וגם כעת שם המקום ההוא Ch. Jarmuk למערבית דרומית ירושלים. ג) א"כ יוכל להיות שגם ש פ כ ן או ש פ כ ו ן נהייתה מ ש פ ת ן.

18) לצפון ס ב ס ט י נמצא בבקעה פוריה המקום Dscheba ד) אין ספק שבוונו למקום זה כאשר דברו במשנה על „גבע של ב י ת ה כ ו ת י ם". ה) שם גָדֵל חָצִיר" שהיה חשוב בימי התנאים. ו) עוד היום יש בבקעת ג ב ע גנות יפות מאד. ז)--בתור השערה אומר אני ש ג ב ע זו היא Gabai שנזכרה בספר יהודית ג' י"ב אצל דותן ובית שאן. ח)

או תלויים על הכדים וכתוב בהם שבכדים היה יין או שמן (האריך מעניין זה במ"ע „הצופה מארץ הגר" בחוברת שתצא לאור בקרוב).

א) ע' אצל ספיר שם.

ב) Onomast. צד 24 106 (הוצ' Klostermann).

ג) עי' בוהל צד 194; גוטהע ביבעלווערטערבוך צד 289.

ד) ע' בוהל צד 24; ספיר הארץ סימן 322; הירשענזאהן שבע חכמות צד פ"ו (הערה).

ה) מ' כלים י"ז ה' (ירוש' ערלה פ"ג ה"ד 63 a בסוף) „א"ר יהודה לא הוזכרו רמוני בדן והאירי גבע וכו' ויש להוסיף על דברי המ' מן התוספתא כלים ב"מ פ"ו ה"י 22 585 ואמר גבע של „[בית הכותים]".

ו) ע' לעוו אראמי. פפלאנצענאמען צד 228 Zeitsch. für Assyriologie כרך כ"ג צד 279.

ז) ע' בוהל צד 24.

ח) שם נאמר שחיל השונאים חנה בין גבי ובין בית שאן

19) בהלכה אחת מזכיר ר' יהודה, שדבר במשנה ובתוספתא על חציר נ ב ע, עוד שני מקומות של כותים והם: בית יינ י (יאני) או בית היני, וטובני א. והנה אף שלא נאמר בפירוש שמקומות אלו בארץ הכותים הם, אבל לשון ההלכה מוכחת קצת שיש לחפש אחריהם שםא).— מה שנוגע לטובני א, כבר ראה בעל כפתור ופרח שהוא הכפר Ain Tabaun למערבית צפונית בית שאן. ב) בימי הבינים נזכרה העיין בשם Fons Tubania.ג)

20) על אודות בית יַנַּאי (או בית הני) הרחבתי לדבר במקום אחר ד) והוכחתי שהגירסא העיקרית היא בית יַנַּאי (או יַנַּיי) [ולא בית תְּאֵינָה כאשר חשבו חוקרים אחרים ה)]. שם המקום נגזר מהשם

סמוך לדותן. לפי דעתי דברים אלו מסכימים יותר ל„גבע של בית הכותים" ממה שמסכימים לGaba (מלחמות ב' י"ח א' ועוד ע' טהומזן 45 L. s.) אשר למערב גנרת בגליל (כן חושב גוטהע בידלוועדטערבוך צד 188). עוד העיר שגבע (במשנה) איננה Gabe אלא פליניוס (V 18) שהיא על הר הכרמל (ע' טהומזן 47).

א) תוס' שביעית ז' י"ד (71_{30}); ב' ערוכין כ"ח ע"ב; ב' פסחים נ"ג ע"א: „אוכלין בתאנים עד שיכלו פגי בית יאני א"ר יהודה לא הוזכרו פגי בית ייני אלא לענין מעשר, פגי בית ייני ואהיני דטובינא חייבות במעשר". השוה לזה הלשון בתוס' כלים ב"מ ו' י' (ע' לעיל סי' 18) „א"ר יהודה לא הוזכרו רמוני באדן והאר גבע של בית הכותים אלא שמתעשרין ודאי בכל מקום" ר"ל הפירות צריכים להתעשר ודאי (ולא דמאי) מפני שהכותים מוכרים גם פירות טבל לישראל (ע' פי' ר"ש ורמב"ם). א"כ נוכל לשער שר' יהודה גם ההלכה בענין אהיני דטובינא ופגי בית ייני לענין הלכות כותים אמרה (אף שבתלמוד בבלי ערכין כ"ח ע"ב לא פירשו כן).

ב) כפו"פ הוצא' לונץ צד רנ"א.

ג) טוהל צד 683. 215

ד) ע' מאמרי במ"ע MGWI שנה 1910 צד 18 עד 22.

ה) נייבויר צד 147 ועוד.

יַנַּי, ואולי יש לו יחס אל יַנַּי המלך אשר היו לו—כידוע —עיירות הרבה בהר המלך. א) מהשם יַנַּי נהייתה בתלמוד בבלי היני ב).—המקום הזה נזכר גם אצל א ו ס י ב י ו ס בשם Baitoanaia [בית-יאנַי] והוא מציין את תכונתו ט"ו טיל (רומית) למזרח קסרי, ומודיע עוד שיש שם מרחצאות. ג) גם לזה מסכים מה שיסֻפר בתלמוד ממעשה שהיה „ב מ ר ח ץ ש ל ב י ת ה י נ י". ד) על פי כל הדברים האלה אין ספק לי שBetoanaia של אוסיביוס ובית ייני של ר' יהודה מציירות מקום אחד למזרח קסרי בארץ הכותים. באמת נמצא בגליל זה הכפר Anin אשר שם נמצא הרבות מ מ ר ח ץ עתיק. ה)

21) כבר הזכרנו למעלה שהעיר בית שאן ותחומה לא לארץ הכותים נחשבו בזמן התלמוד, כי אם לחוצה לארץ ו) הירושלמי מתאר את „תחום בית שאן", אבל לדאבונינו לא נוכל למצא את תכונת המקומות שנזכרו שם ז) וע"י

א) ע' לעיל בתחלת הפרק לד 139 הערה ג.

ב) השוה לזה „לפיסא דכפר חנניה בירוש' פאה פ"ז (20 a) וע' בבלי כתובות קי"ד ע"א: „אלפס כפר היני" וכעת שם המקום Kefar Anan ע' בספרי „בייטרעגע לד 46.

ג) onom. הוצ' קלוסטרמאנן 30_5, 52_{24}; ע' טהומזן במ"ע ZDPV. כרך 26 לד 153.

ד) חולין כ"ג ע"א.

ה) ע' טהומזן שם ובספר Loca s. לד 32.

ו) ע' חולין ו' ע"ב; ז' ע"א; ירוש' דמאי ב' א' (בסוף. 22 c)

ז) ירוש' דמאי ב' א' (22d1): „עד היכן? פרשתא ורציפתא ונפשה דפנוטיה עד כפר קרנים וכפר קרנים כבית שאן" 1) פרשתא השוה לזה „פרשת אשקלון" (בתחום א"י ע' הילדעסהיימער לד 1—4) א"כ „פרשתא"="פרשת דרכים"; 2) רציפתא אינה שם מקום אלא „רצפת אבנים"; 3) נפשה דפנוטיה ע' בספרי „בייטרעגע" לד 61 הערה 2

זה אין בידינו לדעת בבירור גבול ארץ הכותים במקצע מזרחי צפוני.

22) כמו שתגבל ארץ הכותים במזרח בתחום בית—שאן, כן תגבל במערב בתחום קסרי. העיר קסרי בעצמה והוף הים צפונה לחוץ—הארץ נחשבו א), אבל חבל הארץ למזרח ולדרום קסרי לא כחוץ—לארץ וגם לא כארץ ישראל, מפני ששם ישבו ישראלים ונכרים והם רבים על הכותיים ועל כן אמרו שפירות תחום קסרי בחבל הזה הם דמאי (ולא ודאי) ב); אבל הפירות שבאו מארץ הכותים ממש ובפרט מהר המלך הם ודאי ג) כדי להגביל תחום קסרי מארץ הכותים מזכיר הירושלמי מקומות אחרים למזרח ולדרום קסרי על יד גבול ארץ הכיתים. ואלה הם:

23) פונדקא דעמודא, הוא אולי Funduk, על הדרך בין יפו לנבלוס. ד)

24) פונדקא דטיבתא אולי El-Fandakumije

שהיא נפש (כלומר מצבה למת) לאיש ששמו פנטיה Pantias (כן נמצא אצל טבריה) „נפשה דסריקין" ירוש' ערוב' ה' א' 22 b בסוף; 4 כפר קרנים איננה כ' קרנים שבעבר הירדן בייטרעגע צד 81 כי אם כפר סמוך לבית שאן. אבל מכל המקומות האלו לא נודע עתה אף אחד.

א) עי ירוש' דמאי ב' א'; [ג' ג'] 34 23c; „כל דחמי מיא [או אולי צ"ל „ימא"] שוריי[מותר] אית דבעי מימר עד מגדל מלחא ואית דבעי מימר עד מערת טלימון (ע' הילדסהיימער בייטרעגע צד 9 והלאה)

ב) ירוש' שם :... „ישראל מתקנין וגוים פטורין ישראל וגוים רבים על כותים עד היכן" וכו'

ג) ירוש' שם :... „הרי אלו אסורים מפני שרובן באין מהר המלך".

ד) כן כתב הילדעסהיימער צד 10 הערה 75; אבל ספיר סימן 1465 כותב: „פנדק כפר קרוב לסבסטי" ואין בידי לברר את האמת.

כפר גדול מצפון שכם. א)

25) מקום היותר דרומי בתחום קסרי הוא כ פ ר ס ב א, הוא כעת Kafr Saba מצפון המושבה פתח תקוה. ב) המקום נזכר אצל יוסיפוס, ג) גם בברייתא אחת אשר ידובר מ„שקמה של כפר סבא". ד)

26) צ י ר ן שנזכרה אחר כ פ ר ס ב א בירושלמי ["וצירן . . . בקסרין"] נראה שהיא כעת Et Tire לצפון כפר סבא. ה)

27) מלות האחרונות בירושלמי שם אלו הן: „וצירן ודאי בְּקסרין". אבל למלת „ ו ד א י" אין לה שום מובן פה; על כן אין ספק אצלי שהמלה נשתבשה משם־מקום ונאמר על המקום ההוא שהוא כמי קסרין (לענין הפירות) כמו שנאמרה אצל בית־שאן „וכפר קרנים כבית שאן". ו) ואומר אני שתחת „ודאי" צריך להיות: „וְיָאִי", שכן מצאנו במקום אחר בארץ הכותים כפר ששמו י א י, אשר לפונדק ששם באו

א) בידיקר הוצ' 6 צד 196; ספיר סי' 1466; נייבויר 172. ואף שבימי הבינים קראו את המקום Pentakomias יוכל להיות שבשם העיקר: פונדקא (Pandocheia) נשתבש כן.— עוד אעיר בהיראת „פ' דעמודא" Gasthaus zur Säule ופ' דטיבותא Gasthaus zur Wohlsein כן מצינו שם כזה בירוש' פ"ו ה"ב „פונדקא דברכתא" לענין פונדק ע' עוד ס' 27.—אחר זה ראיתי שספיר סי' 222 השוה „טיבה" (כן!) עם Et tajibe כפר גדול אצל כפר סבא אמנם לא מצאתי מקום זה בספרים אחרים אבל בלי ספק הדבר כן וזה באמת נראה יותר שהרי פנדקומיה רחוק מאד מקסרי מצפון שכם לא בתחום קסרי כי אם בארץ הכותים ממש.

ב) הילדסהייער 10 הערה 76.

ג) קדמוניות ט"ז ה' ב'.

ד) תוס' נדה ח' ה' 649. בבלי ס"א ע"א.

ה) ספיר סי' 828; מפה של פישר—גוטהע.

ו) ע' לעיל סי' 21 צד 157 הערה ז.

פעם אחת ר׳ זירא ור׳ אסי. א) אמנם תכונת המקום אינה נודעת לי.

28) עיר של כותים היתה גם י ש ו ב. שם היתה במאה השנית „כיפה" שהיא חָנוּת למכירת פירות ותבואה שהביאו לשם מהר המלך. ב) בתוספתא נזכר המקום יחד עם א נ ט י פ ט ר ס ופ ט ר י ס ובספר שומרוני אחד נאמר שאשתו של הקיסר הדרינוס היתה מן השמרונים מן י ש ו ב ג) (ובספר יהושע של השמרונים נקרא המקום יאסוף ד) אם כן אין ספק שהָעִיר בארץ כותים היתה ומקומה בסביבות אנטיפטרס במקצוע הדרומי של ארץ הכותים אולי יש זכר לזה בשם הנחל Wadi Jasuf לדרום שכם ה).

א) חולין ו׳ ע״א: ר״ז ור״א איקלעו לפונדקא דיאי וכו׳ ושם ידבר על אודות הכותים (ע׳ רש״י).

ב) תוס׳ דמאי א׳ י״א (31 45); „ר׳ יהודה אמר כיפת הייסוב וכיפת אנטיפטרס וכוך של פטרוס בראשונה היו דמאי מפני שחזקתן מהר המלך עכשיו אמרו רבותינו כל עיירות כותים שעל יד הדרך כגון תבואה וקטניות שלהן דמאי מפני שמשתמש ביהודה ושאר כל פירותיהן ודאי" כבר כתבנו למעלה (בפרק ג׳) שהדרך שנזכרה פה היא הדרך שבין כפר עותני ובין אנטיפטרס (ע׳ תוס׳ דמאי ה׳ כ״ג והלכה כ״ד צד 56) מזה יש לשער שגם יישוב היתה על יד דרך זו.

ג) כרוניקה שהוציא לאור נייבויר צד 19:... „אדרינום מלך רומי... עבד בשכם לוח נחושת וכתב בו לא ישבין יהודי בשכם בגלל אשתו כי מן השומרונים היא מן ישוב.

ד) ע׳ ביכלער בספר הזכרון לר׳ דוד קויפמאן צד 39 הערה 1; נייבויער גיאגרפיה צד 90.

ה) ע׳ מסה של פישר גוטהע ועל אודות השם ישוב ע׳ קרויס ZAW שנה 1908 צד 266 [ישוב Colonia וע״כ נאמר השם עם ה׳ הידיעה בתוספתא. הישוב].

יחס שבטי ישראל זל"ז.

חלק א

מאת

יעקב הכהן ש"ך-עוויטש

בשימנו לב אל רסוק אברי הגוף של עמנו והתפרדותו לפרוריו, אל עָז רוחה של כל יחיד להתקומם מלא קומתו נגד כל אנשי האומה ביחד: שבע בן בכרי יקום ויקרא: אין לנו חלק בבית ה' ולא נחלה בקדשיו העתיקים ותיכף נמצאים גם נשמעים לדבריו (ש"ב כ' 2,1). בשימנו לב כי זה הדבר הקים לנו הטבח המשפיל והמדכא בשנים האחרונות והוא הוא שהחריב הדום רגלי אלקינו לפני י"ח מאות בשנים, אז יש אשר באמת תעבר עלינו הרוח לשכח מה שינקנו עם חלב שדי אמנו ש„ישראל גוי אחד בארץ" ונָהל באמת להשב שאולי צדקו החדשים בגזר דינם שאין ישראל מסוגל יותר משאר שבטי גזעי השמיי להסתדרות ולהתאגדות חברתית, ושעוד גם בימי שפט השופטים חנה כל „גוי, וגוי" לבדו בדד ולא העלה על לבו יתר שבטיו, ולא זכר מקרי הייהם, עתם ופגעם. האמנם ככה היה תמיד? מראש ימות עמנו? מטרת דרישתנו הפעם תהי בקרת גזר דינם זה עפ"י המקורות שלנו, כפי שנמצא בהם אנחנו לפי הרוה שקלטנו בבית מדרשם של „שם ועבר",

ומהמקורות האלה יוכח כל קורא שאם שקטו אבותינו במכונם כל שבט לשעריו „שלא שאפו לדם א) ולא היו רודפים לאסף גוים כביצים עזובות לרשת משכנות לא להם" ושָנְיָים תקותם היה לשבת שקט שאנן תחת גפנו ותאנתו, כנראה, בהסתכלות פנימים; שֶזֶה, כמובן, אינו צריך להסתדרות גדולה.

הנה בעת סכנה של לחץ ודחק הצוני, בעת שההבור נחוין אז התאספו והתחברו גם היותר רחוקים ועפו בכתף נגד שונאם הכללי והלא ככה הוא האידעאל שלכל משכילי הגוים גם בעת ההיה. וככה היינו אנחנו אז „גוי של קהל גוים" כברכת ה' אלקינו.

א.

ויתר דברי ירבעם וכל אשר עשה וגבורתו אשר נלחם ואשר השיב את דמשק ואת חמת ליהודה בישראל וגו'.

מלכים ב' יד 28

את הדברים האחרונים התמוהים האלה מבאר הרד"ק לאמר אחרי שדוד נלחם בארם והכה בהם מכה גדולה ושם בדמשק נציבים וארם היתה עבדים לדוד אמר פה כי מלך ישראל לקחם והשיבם ליהודה כי להם היה המשפט ביון שדוד לקחם.

אך אם למשפט היה על ירבעם יותר להשיב את כל

א) להמונים אותנו בימי „התנפלותנו לכבוש הארץ", כתוב כי אותו החילוק של שאיפה לרציחה של שו"ב בישראל לבין „הקצב" שלהם ימצא גם בין כוהנינו הראשונים ובין „מרחיבי ההשכלה" של אחרים ויעיין, למשל במדבר ל"א 50 לכפר על נפשותינו, שם כ"ה 16, 17, דברים כ' 18 למען אשר לא ילמדו אתכם. שם י"ב 31. ושם כ' 10—14 וכל הבריתם:

ארץ ממלכתו להיושב על כסא דוד שלעדות פיהם של כל ישראל שמואל ב׳ י״ט 10 —„הציל אותם מכף כל אויביהם בכלל ומלטם מיד פלשתים” ביהוד; וחמת ודמשק היה יכול להשאיר לו א). והנה כל הממלכה עבב ירבעם והשאירה לו לעצמו, רק על הצפון הרחוק מאד מיהודה נחם ירבעם וינהה אחר המשפט וישיבנו למלכות בית דוד, כדי, מסתמא, שתקפינו משני צדדיו, והיה כי תקראנה מלחמה, תתקפנו ומאחור באחת, והלא כן לא יעשה כל שליט, כל מלך, מכל שכן איש המלחמה ירבעם, בן איש המלחמה יהואש, בן בנו של יהואחז איש המלחמא הגבור האומלל, מלכים ב׳ י״ג 7. אף גם זאת הן ארם כבר קנתה עצמה ביאוש בעלים עוד מימי שלמה: רזון בן אלידע מלך בדמשק בימי שלמה האחרונים, אחר היותו „שטן לישראל כל ימי שלמה”, מ״א י״א 4—25, עד כי רחבעם בנו של שלמה, או נכדו אבים מחל לו על זכותו: כי הלא אסא בנו של רחבעם ונכדו, עי׳ מ״א ט״ו 10, 2 העיד כי אביו כרת כבר ברית עם בן הדד מלך ארם היושב בדמשק—מ״א ט״ו 19 והרבה יותר היתה הזכות לירבעם בן יהואש, המכים את ארם בחרבם ובקשתם על דמשק, מאשר על שומרון, והנהו מעבב את שומרון לו ודמשק משיב בשם „המשפט” הבין זאת ערטולאי לסים מסאני״ ?

הגאון מלבי״ם הפיץ לרפא על נקלה באמרו: מעת שתכה יהואש בן יהואחז את אמציה מלך יהודה ספח יהואש את יהודה לממלכתו, לממלכת ישראל, ויקרא שמו עליה. והנה מלבד שלא אשתמיט שום מלך ממלכי ישראל אפילו פעם

א) זאת ועוד אחרת האם כל מה שכבש דוד כבש רק בשביל שבט יהודא ולא לכל ישראל שטענו עשר ידות לי במלך, ש״ב י״ט 44 וא״כ למה השיבו מלך ישראל לשבט יהודה דוקא?

אוזת להתכנות „מלך יהודה" בעוד שלהפך במלכי יהודה אנו מוצאים, כדלקמן, מתכנים מלכי ישראל, ומלבד קושיתנו דלעיל: איכה יעשה כזאת גבור מנוסה בנסיונות קשים כירבעם להמציא חרב ליד לוחמו, נוסף עוד ונשאל: אם באמת שעבד ירבעם את יהודה תחתיו לאיזה ענין השיב לה — אחרי אשר כבר מהלם. בנ"ל על זכותה את דמשק ואת חמת? שתשלמנה לה מס? ומלבד כל אלה אין במשמעות „יהודה בישראל" יהודה השיבה לישראל.

והיה אם נשוב ונשים לבנו אל ס' יהושע שהוא בפי חז"ל — ערכה של ארץ ישראל, כלומר עריכתה והלוקתה לשבטינו נמצא בפרשה י"ט פסוקים מופלאים ע"ד יהם שבין חלק נפתלי לבין חלק יהודה:

אחרי חשבם בהפרשות הקודמות את נחלת יהודה בקצה הדרום של ארצנו, יחשבו אחריה לצפונה נחלת בני בנימין ומשוך עוד הלאה לצפון, אפרים ומנשה ואחריהם עוד לצפון זבולון, אשר ויששכר, ואחרי כל הצפונים האלה בא נפתלי לצפונו של זבולון, ככתוב בפרוש שם י"ט 3,4 ופגע בזבולון בנגב ובאשר מים ולפתע פתאם מוסיף וביהודה פגע נפתלי על ידי הירדן מזרח השמש הא כיצד? כיצד נפגש גבול נפתלי הצפוני הקיצוני ביהודה הדרומי הקיצוני?

והנה יש בהמפרשים ז"ל אחדים האומרים: כי לפי שהיה הירדן שֶׁבָּלִי (עי' להלן) היה שיך לנפתלי מגיע עד ליהודה, נמצא נגע ופגש נפתלי ע"י הירדן ביהודה. לולא הביא גם הגר"א את הדבר הזה היינו מָחים בה מאה עוכ"י: הן מעשר תקנותיו של יהושע יש אחת לאמר: „ומחכין (מטילים הכה) בימה של טבריא ב"ק פ' ומשם

פ"א משמע שרק הכנרת ומלא חבל למשך הָרֶשֶׁת לדרומה של כנרת היו שיכים לנפתלי בסמכם על הכתוב דברים ל"ג 23 ים ודרום ירשה; אבל יותר ממלא החבל אין עוד לנפתלי, וגם הירדן אין לו, כי הגע בעצמך לאיזה ענין יהי לו הירדן? לסחורה? הן לא מצאנו לא אניות הולכות בו ולא את נפתלי עוסק בפרקמטיא, לצוד דגים? והלא גם בהכנרת הנזכרת בפרוש, לדעתם בבאור הכתוב, שהיא שיכה לנפתלי, גם בהכנרת גופה היתה הזכות להטיל חכה לכל השבטים, בכל הירדן על אחת כמה וכמה? ובמה איפא הירדן שלו ביחוד? ועוד הן מיהושע י"ח 19 נראה ברור, כי קצה גבול יהודה למזרחית צפונית היה לשון ים המלה הצפוני, ולא הגיע גבול יהודה כלל אל הירדן וכיצד אומר וביהודה הירדן מזרח השמש?.

קושיתו האחרונה הזאת הכריחה כנראה להגאון מלבי"ם לשנות מהמטבע ולזכות לנפתלי רצועת ארץ ארוכה מאד מאד וצרה עד מאד מאד לארך כל הירדן למערבו, מקצה הצפון עד נחלת יהודה; והנה מלבד שכל ההמצאה הזאת אינה אלא דברי תימה הלא יש להקשות: א. אם כן איפא נגע נפתלי ביהודה לא על יד הירדן כ"א בחודו של עקין הרצועה הנפלאה הזאת! ב. למה זה איפא זכתה לו הגמרא מלא החבל לדרומה של כנרת למשך הרשת אם היתה לו רצועת ארץ לדרום עד יהודה? או האם היתה הרצועה כל כך צרה עד שגם מלא חבל הרשת לא היה בו, א"כ היתה הרצועה משמשת לנפתלי רק לזכות בה מטלטלי או מציאת צבי שבור, אגב מקרקעי דליה והנה דרישותיו בחלוקת הארץ הראתה לנו אמנם איזה

שיכות של יהודה להצפון אבל כיצד לא הודיעה לנו.

ננסה נא הצלחתנו בדרישת דברי ימינו הקדומים אולי על ידיהם תסתים השמעתתא.

והנה בדה"י א' ה' 1 — 17 ידבר אודות ראובן שישב „עד לבא מדברה למן הנהר פרת [כי מקניהם רבו] בארץ גלעד ומסים שם": „כלם — ראובן וגד— התיחשו בימי יותם מלך יהודה ובימי ירבעם מלך ישראל". וכאן גם האב שאל ישאל:

א. הן ראובן ישב אל גבול מואב לדרומו של העבר הירדן המזרחי ומאי שיכותו להגלעד ע"ז אמנם נוכל לתרץ: לרגלי „מקניהם שרבו", שם 9, יצאו למזרח, וסבבו את גד שישב באמצע אבן נשוב ונשאל לגלעד מאי שיכותו דיותם מלך יהודה להנקודה הרחוקה שברחוקה הזאת השיכה לראובן?

ב. מה ענין שני המלכים האלה להיחש?

ג. למה הזכיר תחלה את יותם מלך יהודה לירבעם מלך ישראל שקדמו?

ד. מה ענין היחש בכלל בעת ההיא? אמנם מצאנו בשבי הגולה בימי ששבצר וחבריו וגם אח"כ, שעולי בבל התיחסו; אבל אז מובן ענינו: בבנותם המקדש היה נחוץ לדעת, יחוסי כהונה ולויה לשרת בקדש, ולענין אכילת קדשים — עי' עזרא ג' 12 ונחמיה ז' 64 — וכן לענין שובם לנחלת אבותיהם; אבל בימי הבית הראשון אצל הפרת לאיזה ענין התיחשו בימי המלכים הנזכרים. בדה"י א' ז' „התיחשם" שבימי דוד היא כנראה, בזמן שמספר מפקד העם ש"ב כ"ד ושהיה להם ענין היחש ענין הגון נראה במת

שנשנה ב׳ פעמים : בימי ירבעם ואחריו בימי יותם.

קודם שנגש לישוב הדברים נשים לבנו אל יחס השבטים זה לזה ונצרף לזה גם הנמצא בימי רחבעם „הלא הם כתובים בדברי שמעיה הנביא ועדו החוזה להתיחש, ומלחמות רחבעם וירבעם" דה"ב י"ג 15 יהד עם דברי שמעיה זה אל רחבעם מלך יהודה ואל כל ישראל ביהודה לאמר ... ולא תלחמו עם „א ח י כ ם" שם דהי"ב י"א 3. 4. כל אלה המקראות וחבריהם כיוצא בהם אשר נביאם במשך הדרוש והרבה אשר לא נביאם הפעם יורינו כי הפליגו המבקרים ב„החליטם" כי כל שבט משבטינו ישב לו בדד לבדו מבלי בוא בדברים ומבלי התענינו בעניני השבטים יתר אחיהם.

עוד בימי משה רבנו עליו השלום החלה בין השבטים מין תסיסה ואם היה מותר להשתמש בשמות המיוחדים למאורעות אחרונים, הייתי מכנה אותו הדבר בשם „תנועת השבטים" [כעין תנועת העמים בראשית ימי הבינים], לבא זה בזה וזה אצל זה.

מן הקני אשר „עלה מעיר התמרים וילך וישב את העם אשר בנגב ערד במדבר יהודה" — שופטים א׳ 10 — ואשר אח"כ נפרדו מהם חבר ואשתו יעל המהוללה, ויטו אהלם את קדש נפתלי בצפון הארץ—שם ד׳ 11—מן הקני הזה לא אביא כהיום ראיה, כי יש לבעל דין להלק ולאמר : הן הקני איננו מישראל, וגם לא היה מיוצאי מצרים, כ"א מהגרים שנלוו אל ה׳ ואל עמו בלכתם במדבר סיני, ואף שהבטיחו משה רבנו ע"ה כי : בטוב אשר ייטב ה׳ לנו והטבנו לך — במדבר י׳ 29—32-- אעפי"כ לא נפל לו חבל נחלה בקרב הארץ בתוך בני ישראל, ועי׳ רש"י

ירמיה ל״ה 7, ולכן אין פלא שיצא ממקום אחד, ממקום שבתו בעיר התמרים ויבחר לו מקום חדש לשבתו בנגב ערד וגם יציאתו של חבר הקני שהעתיק אהלו להצפון הרחוק לא תפליאנו עוד, ואף גם זאת הלא בעצת דברה „אשת לפידות" כאשר חוכחתי זאת בבאורי שם במקומו, —שופטים ד׳ 11, 12—עשה חבר זאת להונות את סיסרא ולגנוב לבבו בתהבולת מלחמה אף כי מזה יש כבר ללמוד על כל פנים כי השבטים התענינו איש במאורעות רעהו כי חבר בא כעין שליה מיהודה כאשר בארנו בבאורנו אולם גדולה מזו מצאנו: מצאנו משפחה נכבדה ממשפחות מטה יהודה „בן לאה אשר ילדה ליעקב׳ נפרדר משבטה ו„הולכת" לבחור לה נחלה בין משפחות מנשה „בן יוסף בן רחל אשת יעקב" א) הן יאיר בן שגוב בן חצרון—דהי״א ב׳ 21—22, בן פרץ בן יהודה מיוצאי מצרים היה ומבאי הארץ היה, שלפיהם נחלקה הארץ—ב״ב קי״ז— ולא הצטרך איפא לתור לו לבקש לו נחלה לבדו, ועינינו רואות אותו „הולך"—במדבר ל״ב 41—ונפרד משבטו ומתישב בעבר הירדן המזרחי בקצה הצפון אצל בני מכיר בן מנשה חותנו שגם המה „הלכו", שם 39, ונפרדו מיתר בני שבטם לרשת נחלתם מאחורי בני השפחה זלפה.— אף שבהם, בבני מנשה אלה לא נאמר כמו בבני ראובן וגד כי מקנה רב להם ושֶׁבִּקְּשׁוּ מרעה טוב למקנם הביאתם למשה רבנו ע״ה להרשתם לשבת בעבר הירדן המזרחי ולכתחלה לא נזכר שם — במדבר ל״ב 1 — שמם של בני מנשה יחד עם בני ראובן וגד. ובטרם נמשיך דרישתנו הלאה, נציע נא

א) עיין אודות זה במאמרנו „ארץ גשן" ב„הירושלים" כ״ו משנת תרס״ד.

קצת מהשקלא וטריא שהיו לנו לפני עשרים שנה עם המבקר הנמרץ, הרב ר׳ מאיר יפו הוא הרמ״י היה אומר כי יאיר זה „לקח״ — דברים ג׳ 14 — כל חבל ארגב, בבלי שאול את פי משה רבינו ע״ה, ומבלי רשותן: בהמלים „הלך״ שדיקנו אנו ו„לקח״ שהוסיף הוא לדיק, מצא הרמ״י הנ״ל שיאיר עשה מעשה על פי דעת עצמו, והוציא מזה תוצאות ראוויות לו ומתנגדות לדעתנו אנו.

על דעתנו „תפש מרבה״ „והקדיח התבשיל״: הלא בבני מכיר נאמר ג״כ במדבר ל״ב 39 —„וילכו״ גלעדה, ואעפי״כ נאמר בהם מפורש — שם ל״ב 40 — וכן בדברים ג׳ 15 — כי משה רבנו ע״ה „נ ת ן״ להם את הגלעד ודיוקו מן „לקח״ מופרך מדברי משה רבנו ע״ה, שיהם בפרוש לבידת חבל ארגב לו ולכל ישראל — שם דברים ג׳ 3 ואילך „ויתן״ ד׳ אלקינו בידינו... ונכהו, ונלכד את כל עריו... כל חבל ארגב... ונהרם אותם... ועוד יותר מזה הן לפני המקרא 14 יאיר „בן מנשה״ „לקח״ את כל הבל ארגב אמר בפרוש — שם 13 — וכל הבשן... „נתתי״ להצי שבט המנשה. וכל הבשן כולל—כמו שמבאר תיכף אחרי כן — גם את חבל ארגב.

ולא נשנה מקרא 14 אלא מפני הדושו שיאיר בן יהודה התיחס מ ע ת ה למטה מ נ ש ה, כי בא חלקו עם חלק הותנו שהיה מבני מנשה, כמו שגם בבמדבר ל״ב סמנו בשם זה לשם זה אבל ביתר המקומות איננו מסמנו כן [עי׳ בקונקורדנציה ודו״ק] כי הן באמת היה יאיר משבט יהודה כנ״ל.

אמנם שנוי השם הזה מבן יהודה, לבן מנשה, וכן מה שהשתמט מלפרט בפרוש גמור, שנתן ליאיר את חלקו, כאשר יבאר במכיר, מהאי גיסא ומה שמדיקים בכל מקום א) להבליט, כי מבתחלה נמנע יאיר מלהבליע נהלתו בחלקם של בני מנשה, ותיכף בתחלה קרא לחלקו שם בפני עצמו „חוות ב) יאיר", כדי להבדילן מיתר הגלעד הנקרא ע"ש בני מנשה מאידך גיסא; מכל אלה אפשר אמנם באמת לשער, כי בני יהודה לא היו לגמרי מרוצים מבן שבטם „שנפל" אל שבט אחר, כדרך שמצאנו בבני מנשה בענין שביוצא בזה, בהסבת חלק מנחלתם, שבני מנשה הקפידו, ומשה מפי הגבורה הסכים להם; כן הקפידו אולי גם בני יהודה ש„נגרע" גבור חיל משבטם ו„נוסף" על שבט אחר. וכאשר בארנו כבר לבראשית ל"ה 11 להברכה „גוי וקהל גוים יהיה ממך", שהפצנו היה שכל „גוי" מקהלנו „יתגדר בהגדרה עצמו" לפי דרכי משפחותיו, ג) ושיש בזה מעין סגולה „להחניט" „ולהכנים לקיום" את „הרוחני שבאומה" — בלשון הרנ"ק ז"ל—שאם יפשעו עשרת השבטים בתכונת עמם, והיו הנשארים לפלטה גדולה א"כ אפשר אמנם שגם בעיני מחוקקנו ע"ה היה יותר ניחא אם היה יאיר נשאר בשבטו באפיו המיוחד לשבטו אבל כמה רחוק הדבר, כי משה רבנו ע"ה יתן „לפריע פרעות" נגד

א) בתוה"ק ב' פעמים: במדבר ל"ב 41, בדברים ג' 14, ובשופטים י' 4.

ב) אח"כ נקראו גם ערים ועירים, האחרונה אולי להבליט השנוי כדרך ספרי קדשנו כאשר הרבינו להוכיח בבאורנו לתנ"ך במקומות שונים.

ג) וע"י סנהדרין י"ז, תרשב"ג, מצוה על שבט לדון את שבטו.

רצונו: תכונת מרע״ה לא היתה כלל עשויה לותר בדבר שהתנגד לו והלא גם באחיו הגדול גער „מה עשה לך העם הזה כי הבאת עליו חטאה גדולה „עד שאחיו הגדול ענה לו ברתת ורטט „אל נא יחר אף אדני" וכראות: „פרעות" ש„פרעו אהרן" כ״כ עד שלא סרו עוד אל המשמעת צוה את נאמניו להרג איש את אחיו, את קרובו, ואת רעהו, א) וכן במעשה המרגלים לא ידע כל תחנה, להמעפילים, שחטאו נגד המשמעת ב) וא״כ איכה נעלה איפא על דעתנו, שמכיר וחתנו יאיר הלכו ונפרדו מאת בני שבטיהם נגד רצון משה, והוא מחשה. עוד יותר, הוא מדבר ע״ד נחלותיהם, וכבושם הוא מיהם להעם והכל בקר רוח וברצון גמור אבל שקלא וטריא אדות זה היו; אולם המושל כביר הרות, והצדיק לעמו הזה מצא גם דברים טובים ומעלות טובות בהמקום החדש, ובהנפרדים האלה לכן מלא רצון המבקשים והתיר להם הכבוש וההתנחלות אחרי „הפיוס" והפצוי, שנתן להם יאיר בהבדילו חוותיו מיתר הגלעד, ומאז החלו „ליהד" את חלק הגלעד הזה, והבנת המקראות הקשים דלעיל תלך מעתה למישרים, כאשר נבאר.

א) שמות ל״ב 21, 25, 27. כי חטא העם נגד המשמעת ולא שמע לקול מושלו לעזוב מקום החטא, ולשוב לאהליו, נוכח מלבד מה „שהשכל מחיב", וההשערה הנכונה מוכיחה כן — גם מהמלים „לשמצה בקמיהם" שפירושם הוא כמעט שקמו כנגד משה כי כן הוראת שמץ בשני המקומות האחרים שבאה בהם: איוב ד׳ 12, כ״ו 14, והאמת עד לעצמה.

ב) במדבר י״ד 40 — 45, וביחוד דברים א׳ 41 — 45 שמשים ולא שמע ה׳ בקולכם ולא האזין אליכם וצרף לזה במדבר כ״א 1, וכפי שבארנו הפרשות במאמרנו: „מושב הכנעני בזמן כניסת ישראל בארץ" בה„ירושלים".

ב.

שמע ה׳ קול יהודה ואל עמו תביאנו, ידיו רב לו ועזר מצריו תהיה.

דברים ל״ג 7.

גם המקרא הזה הוא אחד הסתומים, גם הברייתא דל״ב מדות, שנותנת אותו ב„אם אינו ענין״ לשמעון, גם הספרי במקומו גם יתר מפרשי התורה עד אחרוני האחרונים עמלו בו לבארו, ידוע הוא כי הבאור היותר נכון הוא, הנמצא במקום אחר בכתבי קדשנו: „דברי תורה עניים במקום זה ועשירים במקום אחר״.

נשובה נא ליאיר ולהוותיו, למעלה נוכחנו, כי אין הכרע כלל לאמר, כי סר יאיר מהמשמעת. ויחטא לה. ואדרבה קרוב מאד מאד, כי על דעת משה רבנו ע״ה כבש המקום וכמו שהוכחנו מדברים ג׳ 13 נתן משה בעצמו כל הבשן וגו׳. והנה יש בידינו להוכיח כי שבט יהודה גופו לא התנכר לבן עמו זה, כי באשר קמו שבניו של יאיר זה, א) גשור וארם עליו, ויקחו ממנו חוותיו, הסתבך יאיר במלחמה נוראה וכנראה „היו ידיו רב לו״ להכות קמיו אחור עד שהכרהו לקרא לעזרתם את כושן רשעתים מלך ארם נהרים וכושן הכניע את יאיר וישעבדהו שמנה שנים ובזעקו אל אלהי אבותיו „שמע ד׳ קול יהודה״ ב) המזרחי

א) דהי״א ב׳ 23 ויקחו גשור וארם את חוות יאיר מאתם. ובדברים ג׳ 14 יאיר „בן מנשה״ לקח... ארגב עד גבול גשור והמעכתי, „המעכתי״ הוא תואר על „ארם״ כי המתאר חסר פה, ובמלואו היה צריך לבא „ארם מעכה״ (בדהי״א י״ט 6) (וע״י עוד ש״ב 6) וא״כ מעכתי דדברים ג׳ 14 הוא ארם דדהי״א ב׳ 23 הנ״ל.

ב) שופטים ג׳ 9. ויזעקו בני ישראל אל ה׳.

הזה ויביאהו „אל עמו" [כאומר הביא והגיע קולו אל עמו בני שבטו] ויקם ליאיר „מושיע" את דודו א) עתניאל אחי כלב הקנזי אשר ישב בקצה הדרום „ותהי על עתניאל רוח ד׳" „וישפוט את ישראל" „ויצא על הצפון הקצני למלחמה". „ויבא אל עמו" ב) ובבא „העזר מצריו" הזה ליאיר שב גם הוא והתאזר, כנראה ויכו יחד את כושן מכה רבה „והארץ שקטה ארבעים שנה" ולא לבד כי שבו ולקחו את החוות מיד שונאיהם ג) כי אם גם הגדילו מספרן עד שלושים ד) ערים ה) שביניהן היו כנראה גם דמשק וחמת.

ופה המקום להעיר, ואם רק בקצרה, שבבל מקום

א) כלב ועתניאל האחים יהושע ט״ו 17, שופטים ב׳ 13, ג׳ 9 [בהוספת „הקטן ממנו"] בני חצרון בן פרץ בן יהודה היו אחים לשגוב אביו של יאיר, דהי״א ב׳ 18 — 22, והתואר „בן קנז" לעתניאל יהושע ט״ו 17, שופטים א׳ 13. ג׳ 9 הוא בלי ספק אותו התואר „הקנזי" אשר לכלב, יהושע י״ד 6, 14, ועי׳ מגלה י״ג. רשב״פ פתח לדה״י כל דבריך אחד הם ואנו יודעים לדרשן, וע״ש ברש״י ואין ספק כי הדעת לא תבוא בלי דרישה נכונה.

ב) שהמלים „גוי" „עם" מרמזים גם על שבטינו ידוע מכבר: „גוי וקהל גוים" בראשית ל״ה „עמים הר יקראו" דברים ל״ג „אחריך בנימין בעממיך" שופטים ה׳.

ג) עי׳ בדהי״א ב׳ 23 בפי׳ המיוחס לרש״י שגם הוא מודה, שגשור וארם דדהי״א הם הם ארם וכושן מלכם, בשופטים ג׳ 18 ומן התימה, שלא מלה מדותיו, שעתניאל השיב החוות [ולדבריו היו בידי האויב עם דוד אך משופטים י׳ 4 שחשב הערים ליאיר קודם בוא דוד ראיה לדברינו] ושהמלחמה התחילה ארם מעכת וכושן בא לעזרתה כדלעיל.

ד) בדהי״א ב׳ 23 נאמר עשרים ושלש ערים, ובשופטים י׳ 4, אחרי מלחמת עתניאל נאמר שלושים עירים להם ש״מ שבימי המלחמה כבשו שבע ערים חדשות.

ה) לפי שרק בשופטים י׳ ובדהי״א ב׳ נקרא ערים משמע שאחרי המלחמה בצרון ויקיפון חומה וירבו מספר יושביהן להזקן.

שנאמר בהשופטים א) וישפט את ישראל כגון בענינגו בעתניאל ובענין דברה אשת לפידות באה המלה שפט במובן אחוד השבטים וחזוק הרגש של יחס בני משפחה אחת וקשורי עניניהם זה לזה. והדבר הזה, שגם גרץ במדומה, מזכירהו, בלבדו יסתר הנחתם כי שבטי ישראל לא דבקו זה בזה.

הנה כי כן לא יאיר, ולא בני שבטי הדרומים מערבים השבו עצמם לנבדלים ונפרדים. והלק יאיר בחוותיו נשא בגאון שם יהודה אלא שנלוה אליו שם לואי, אם „יהודה בעבר הירדן המזרחי" כאשר בא ביהושע י"ט 34 או נקרא „יהודה בישראל" כבמלכים ב' י"ד 28 ושני הפסוקים אשר היו לכאורה כ"כ תמוהים בעינינו מובנים עתה היטב: ביהושע י"ט יצין כל גבולי נפתלי ואומר שבמזרה נגע ביהודה שבעבר הירדן המזרחי. ובמלכים יאמר שירבעם השיב הערים חמת ודמשק „ליהודה בישראל" היינו למשפחת יאיר שתפשה אותן מלפנים, ושנכללו באותן שבע הערים שנתוספו על חוות יאיר ושנזכרו בשופטים י' במספר שלשים הערים כאשר הזכרנו למעלה.

אחרי מלחמתנו בצפונית מזרחית בימי עתניאל יבואו שני דברים, כמעט, כאחד: מלחמת בני בנימין בעגלון מלך מואב ופלגש בגבעה שהיתה בימי פנחס בן אלעזר. ובשניהם אנחנו מוצאים התאחדות והתחברות, בענין אחוד הימיני נמצא, שופטים ג' 27, כי העם היה כבר עומד נכון בהר אפרים לרדת עם אחוד בשובו בשלום מעגלון מלך מואב.

א) ואולי גם בהמלכים כן

ובפלגש בגבעה הן נאמר שם--כי כל ישראל נאספו יחד, ואח"כ כאשר נקמו נקמת המוסר והצדק בכו כ ל ם לאמר למה ה' אלקי לישראל היתה זאת בישראל להפקד היום מישראל שבט אחד וגו' נגדע היום שבט אחד מישראל, האם גם היונים בכו כן על טרויא .....?

ובהגיענו למלחמתנו ביבין מלך כנען הרי אנו מתפלאים כיצד מוציאים ממלחמה זו אי התענינות שבטינו זב"ז? והלא דברה ישבה בהר אפרים לדרומו אצל בית אל והיא פקדה המלחמה בצפון. ומזה שהיא צינה ארבעת השבטים וקללה את איזה מרוז „על אשר לא באו לעזרת ה' בגבורים" הרינו למדים ראשונה כי יתר השבטים באו אעפ"י שלא נזכרו בפירוש, א) ושנית: כי על אלה שאינם באים צ ר י כ י ם להתפלא.

ועקיצת לשונה?.

גדולים חקרי לבך בהקרך למה נפלג ראובן ולא בא! והרי הוא יושב בטל בעיניך, אך הנך טועה, הוא באמת מעמיק לשמע ולהבין שריקת השה והעז אשר בעדריו.

וגלעד?.

הן „ביתו בקצה הגבול" ומה אפכת ליה אם פנימה תשכל הרב, ועדיו לא תגיע הרעה.

ודן למה [לא בא]? הן לדן א י ן כל א ר ץ אבות והוא ג ר ב א נ י ו ת באיזה ים. ועל, אֲשר ודאי לא תתפלאו כי הוא בחר לו בלי כל ספק ענין נשגב: התישב

א) בבאורנו על כתבי קדשנו הראינו כי דברה בחכמתה פרשה רשת להכובש הצפוני בידי איש בידואי למראות עין, שבט גד ובא מהנגב לרעות עדרו בצפון, עי' שופטים ה' 16 ד' 11, 12, 17, 18, ודוק.

לו על שפת הים, והוא יושב וסופר בעיון גדול מספר המפרצים שפורין לו הים בגליו ההומים „וגמגו ארין".

היך טועם ישפט מה מורה עקיצה חדה זו: כי היו רגילים שכל שבט ישכן לו לבדו בדד, או להפך? ובענין גדעון?

מלבד הצבא הרב שמהר לבא—שופטים ז' 3 מלבד התרעומות של אפרים שלא קראם גם הם הנה יעידו הקוצים והברקנים שבהם דש א) את אלה „שביתם בקצה הגבול", אם היו רגילים אז בפטריוטים או באינדיפירינטים.

ואפילו בענין יפתח יש לדון שמאחרי ששלה „זעק" את אפרים — שם י"ב 2 — שמע מנה שבעת הצרך פנו לעזרת השבטים האחרים, מה שנשיב ונמצא בבני יבש גלעד ש"ב י"א 43 ורק פה קרה איזה דבר שסתם לנו הכתוב ולא פרש לנו לא סבת התרעומות שהיו לבני אפרים על גלעד ולא באור ההרופין שהיו בני אפרים מחרפין אותם — שם י"ד 4 — פליטי אפרים אתם גלעד בתוך אפרים בתוך מנשה שכל אלה כנראה היו הסבה שמנעו לכתחלה העזר ששאלו בני גלעד מהם ושאח"כ התגללו עליהם.

עתה הגענו להפרק היותר נכבד לענינינו: הגענו לפרק הפלשתים הם היו יתד קבועה לישראל ימים רבים אבל דוקא באותה יתד יש לנו לתלות שלשלת מלחמות

א) להמליצה „לדוש בשרם בקוצים ובברקנים" יש שייכות להפסוקים ו' 4 ולא ישאירו מחיה בישראל, ולפסוק 11 חובט חטים בגת להניס מפני מדין ול"ז 13 צליל לחם שעורים ואחריו 14 ול"ח 5 תנו נא ככרות לחם לעם אשר ברגלי כי עיפים הם.

ארוכות ומסודרות שהביאו גם את החפש, אז פסק האידעאל של „שבת בטח בדד עין יעקב“ והחלה דעת הנפש שצריכים המה למלך ללחום המלחמות ככל הגוים. אמנם כבר בימי גדעון ירבעל צץ ניצוץ של רעיון שצריכים המה למושל אולם רק בפרק של מלחמות במערכה, בפרק הפלשתים בושל הרעיון כל צרכו.

באמרנו כזאת אין כונתנו לאמר כי זאת היא הנקודה היותר גבוה שאליה הביאה ההסתכלות הפנימית של העם שישב בדד במשך מאות בשנים; והרי יש לנו הרבה גדולה ממנה: מעתה החלה הנבואה בבהירות נפלאת ובהמון; בזמן הזה פסק הרואה ונראה „הנביא“ על הבמה.

אלא שלמטרת דרישתנו שיכה יותר נקודת בקשת מלך למרת מה שהנבואה שהיא היתה הנקודה היותר גבוה היתה שואפת להעת המאושרה וה' מלכבם ש"א י"ב 12 — היינו חקיו משפטיו וסדריו ימשלו בכם או יותר נכון הוכחת לבבכם תנחכם...

עונת הפלשתים שחלה בעת אחת א) של תביעת

א) בבאורנו לשופטים י' 6 — 8 הבאנו את המדה: „קשור עפ"י התכה והתמזגות“ לדרוש בה את הפסוק 8 הסתום והוא כדי לשנות דרך קורה מזג לפעמים הכתוב שני מאמרים ביחד פה ענש הקב"ה את המזרח והמערב כאחת את המערב שדבק באלהי העם שבמערב, באלהי פלשתים מכר ה' ביד פלשתים, וירעצו את בני ישראל שמנה עשרה שנה ואת המזרח, שדבק בְמִלְכֹּם אלֹהֵי בני עמון, מכר ביד בני עמון וירוצצו בשנה ההיא את כל בני ישראל אשר בעבר הירדן בארץ האמרי אשר בגלעד, במדה זאת דרשנו ש"א ו' 19 ישעיה כ"ח 16 הסתומים מאד.

ואם תצרף אל המספר שמנה עשרה שנה של מכירתנו ביד פלשתים עוד עשרים השנה שבהם שפט שמשון את ישראל — שופטים ט"ז 31 יצאו לך ל"ח שנה שנשאנו עול של פלשתים והיינו הארבעים המוזכרים שופטים י"ג, 1. ועי' שבת נ"ה: תוס' ד"ה מעבירים [שהירושלמי חולק על ספרינו!!]

בני עמון הבליטה ביותר נחיצות קרבת עצם אל עצם והתכרה ל ל מ ד מלחמה ומזה שבני יבש גלעד שלחו להודיע תביעת נחש מלך בני עמון ש"א י"א 3, 4 בכל גבול ישראל יש כבר ללמד כי היו כבר מקורבים יחד המזרח והמערב אך זה ברור עכ"פ שבני המערב הסתדרו עד שיכלו לצאת במלחמה מערכה אחר מערכה ובימי עלי היו כבר היהודים בני הורין נשתחררו מעול הפלשתים והיו כבר נכונים לשעבד הפלשתים תחתיהם זה יוצא מדברי זקני בני ישראל — ש"א ד' 3 למה נגפנו ה' היום לפני פלשתים ומדברי הפלשתים — שם 9 — התחזקו והיו לאנשים פן תעבדון לעברים כאשר עבדו לכם. ובדבר בני המזרח ? נקרא באוצר עתיקתנו א) בדהי"א

דהי"א ה' 10 18 — 22 ובימי שאול עשו מלחמה עם ההגראים ויפלו בידם וישבו באהליהם על כל פני מזרח לגלעד . . . בני ראובן וגדי וחצי שבט מנשה מן בני חיל אנשים נושאי מגן וחרב ודורכי קשת ו ל מ ו ד י ב) מלחמה ארבעים וארבעה אלף ושבע מאות וששים יוצאי צ ב א ויעשו מלחמה ג) עם ההגראים ויטור ונפיש ונודב

א) הרה"ה רמ"י, הנ"ל מלא וספר ומנה בדה"י כל הסימנים המסמנים כתבי יד עתיקים שבעתיקים ואם נדיק היטב בכ"ב ט"ו עזרא כתב . . . עד לו ונשוה לזה דברי הפי' המיוחס לרשי על דה"י ט. ו. זכן שברד"ק נראה כי מה שאמרו ד"מ גמלי דרשא על דח"י בין אלל לאלל פסקים ס"ב, הוא אמנם עד ט' הנ"ל.

ב) בקל וכשה"ם ג' 8 כבר יבא מלומדי מלחמה בפעל כי או כבר יתרבה „החכמה" הזאת בימיהם.

ג) הרד"ק הבין כי פה מלחמה שניה, מלבד הראשונה בימי שאול אולם גלוי לעין כי פסוק 23 ובני חצי שבט מנשה ישבו בארץ מבשן וגו' הוא גמר מראה מקום מושב השבטים בהחל עוד בפסוק 9. החל משבט ראובן ובפסוק 11 מגין מושב גד ובפסוק 24 מסים מושב חצי מנשה וא"כ מה שבא בינתים הוא רק מאמרי השלמה לאותם המקומות שהתפשטו בהם אלה השלשה שבטים ושהמלחמה הוסיפה להם ארצות מרעה מימי שאול המלך הראשון, כי מלבד מה שבשתי המלחמות נזכרו בעיקר

ויעזרו א) עליהם וינתנו בידם ההגראים וכל שעטהם כי לאלהים זעקו במלחמה ונעתור ב) להם כי בטחו בו וישבו מקניהם גמליהם חמשים אלף וצאן מאתים והמשים אלף וחמורים אלפים ונפש אדם מאה אלף, כי חללים רבים נפלו כי מהאלהים המלחמה וישבו תחתיהם עד הגולה.

הרי דקמן בבני מזרח הסתדרות משוכללה במספר מפקד גבורים יוצאי צבא חלוצים ומזוינים „מבהונות רגליהם עד קדקם" [בדהי"א י"ב 9, — 11, 38.] צנה ורמח וכל כלי מלחמה בה בשעה שלתושבי המערב לא נמצאו לא חרב על ירכם ולא חנית בידם בש"א י"ג 22.

בחלק הבא אי"ה נשתדל להגביל כפי האפשר זמן המלחמה רבת הדמים הזאת. לעת עתה נאמר רק כי לדעתנו זיון החלוצים האלה היה בכל אופן עוד בחיי שאול המלך, ויוצא מזה כי גם בימים הקדמונים הסתדרו והזדינו — במובן כפי האפשרות וכפי היכולת — בכל עת הצרך וכפי הצרך: פעם רק שבטים אחדים ויש גם כל השבטים ביחד כבענין הנבעה בקיצור כפי הצרך.

רק ההגריאים ומלבד שוישבו תחתיהם שם 22 נראה שהוא הוא שבפסוק 10 וישבו באהליהם וגו' הנה „עד הגולה" שבפ' 22 מרמז אל פסוק 6 „לאשר הגלה" מלך אשור הוא נשיא לראובני.

א) ויעזרו עליהם בנפעל להורות על העזרה ההדדית של שני השבטים והלא הביאו זל"ז מה שמראה על ההתחברות השלמה וההשתתפות הגמורה, ומעין מובן זה פרשנו ההבדל שבין נלחם ללחם בקל [אז לחם שערים שופטים ה'] כי הראשון מסמן מכה ומוכה בעוד שהשני מסמן רק אחד גבור מכה החלש.

ב) לא רחוק בעינינו לשער כי בצאתם למלחמה ערכו תפלה בזעקה וגם הקטירו קטרת או אולי גם קרבן כאשר בארנו ב„ירושלים" על הכתוב ויעתר יצחק ויעתר ה' (בראשית כ"ה 21) וגם נשמעה ראית מרן הגאון קוק שליט"א מתהלים קמ"א 2 תכון תפלתי קטרת משאת כפי מנחת ערב.

השמטות:

א׳ לצד 169 אחר המלה: „ודו״ק״ פעם אחת במלכים א׳ ד׳ 13 כתוב: „לו, לבן גבר הנציב, חוות יאיר בן מנשה. למה בא פה „בן מנשה״? והנה צריכה תשומת לב, כי ליהודה לא שם שלמה נציב כלאמר אין המקרא מזכיר יהודה בהדיא ובפירוש כ״א בפסוק 19 יאמר ונציב אחד אשר בָּאָרֶץ ודבר זה ראוי לשים עליו לב. כי משמע ששלמה החל להבדיל, לאיזה ענינים, את שבט יהודה לארץ מיוחדת. ויעוין פסוק 7 „שנים עשר נִצָּבים על כל ישראל מלבד יהודה ואם כן אפשר שלכן סמן את יאיר ב„בן מנשה״ ואולי מאז התחיל הבטואי „יהודה בישראל״ וע״י צד 171 שורה 2 מלמטה.

ב׳ לצד 175 בהערה א שורה 2 אחרי: „ובא מהנגב״. חֶבֶר הבידואי בא מהנגב בתור שליח ובא כח של שבט יהודה. ובזה יובן הבטוא „וישב את העם״ בשופטים א׳. 11. היינו נבלע ביהודה, ונחשב כאחד מבני השבט ממש, מכיון שנחלת שדה וכרם לא היתה צריכה לו׳ בהיותו רועה, לא נכר בו שום הבדל מיתר בני יהודה הרועים במדבר יהודה כנבל הכרמלי ודומיו. משא״כ ביתר הגרים שנוספו על ישראל ושלא היו רועים המה היו לגרי תושבים בשער״. אעפ״י שהיה להם עפ״י חקנו שווי זכיות לא יכלו להתחשב לבני המקום ממש, כאן שגם החק היה חסר כח לתת להם אחוזה מן הארץ אשר נשבע ה׳ לאב׳ יצ׳ ויע׳ ובע״כ של חק שווי הזכיות לא נתחלקה מלכתחלה להם הארץ ולקנתה בכסף הלא היה אסור.

טוב מראה עינים מהלך נפש.

בינה במקרא ובדברי חז"ל

עפ"י מנהגי הערביאים וסגנונם ומבטאיהם

מאת **יצחק** בר"ב **יחזקאל יהודה**

(I. B. Jahuda, Cairo)

איש ירושלם וכעת במצרים

ותאחז יד ימין יואב בזקן עמשא לנשק לו ש"ב כ' ט' ממנהגי הערבים בשוחה איש את רעהו ואחז בזקנו דרך חבוב וידידות כדי להטות לבו אליו. עמשא חשב כי יואב עושה זאת בדרך חבה ע"כ לא נזהר ממנו.

ובערתי אחרי בית ירבעם כאשר יבער הגלל עד תמו. המת לירבעם בעיר יאכלו הכלבים והמת בשדה יאכלו עוף השמים וכו' ואת קומי לכי לביתך וכו' וקברו אותו כי זה לבדו יבא לירבעם אל קבר. מ"א, י"ד, י'—י"ג.

בארץ הקדם תצאנה הבנות הקטנות של יושבי הכפרים לפנות ערב וסלים או קפות בידן ולקטו את גללי הצאן והבקר אשר בדרך ובשדה אחד לאחד. אף אשר במצב בוזלי יאספו ויקחו ובעבור איש בערב בדרכים ובשדות לא ימצא אף גלל אחד על הארץ כי בערו אחריו עד בלי השאיר ממנו מאומה. (בו ישיקו התנור לאפות לחם, כמו שנאמר (יחזקאל ד' ט"ו) ראה נתתי לך את צפיעי הבקר תחת גללי האדם ועשית את לחמך עליהם).

זהו שאמר הכתוב ובערתי אחרי בית ירבעם להשמידם ולכלותם מעל פני האדמה כי המת לירבעם בעיר יאכלוהו הכלבים והמת בשדה יהיה למאכל לעוף השמים ולא תהיה

להם קבורה אשר יאמרו זהו קבר בית ירבעם כי רק הילד הזה לבדו יבא לירבעם אל קבר אבל השאר לא יהיה להם זכר על פני האדמה כגלל הזה שמבערים אותו עד תמו.

אפשר שיש לפרש כמו"כ הכתוב: כגללו לנצח יאבד (איוב כ׳, ז׳) לאמר שיאבד כגלל הזה, והוא"ו נוספת שלא לצורך.

ומדלת הארץ השאיר רב טבחים לכרמים וליוגבים. מ"ב כ"ה, י"ב.

רב הערבים שוכני הערבה ויש אשר גם בערים כמו בגדאד מדינה מכה וארץ תימן יבטאו את הקף כמו גימל למשל: קָל (אמר) גָל, מרק (כמו בעברית) מרג, חריקה (שרפה) חריגה, לקלק (החסידה) לגלג וכיו"ב.

והנה אחינו אשר בבגדאד לפעמים יבטאו אמנם את הקף כיושבי הארץ רק בדברם ערבית, אבל בעברית יבטאוהו כהוגן, אולם אחינו התימנים יבטאוהו ככה גם בעברית כמו ישקני מנשיקות פיהו יאמרו: ישגני מנשיגות פיהו, ופקדנו בפקודת ישועה יאמרו: ופגדנו בפגודת ישועה וכיו"ב.

ע"כ אני חשב שגם אצלנו לפנים היו אשר לפעמים בטאו כמו"כ את הקף לגימל ולפ"ז בכתוב הסופר מלת יוקבים (משרש יקב) כתבה כמבטאה יוגבים וכמו"כ היא כתובה גם בירמיה ליט, מ׳, נ"ב, ט"ז.

לפ"ד גם הכתוב רגע הים ויהמו גליו (ירמיה ל"א, ל"ד) מלת רגע היא תחת רקע ובאורה מכה לאמר: מכה הים ויהמו גליו מלשון ורקע ברגלך (יחזקאל ו׳ י"א) ובער׳ בסרוס האותיות קרע.

אפשר שגם הכתוב עורי רגע וימאס (איוב ז׳ ה׳) באורו ג״כ ככה, הינו: הכה ורקע את עורי וימאס.

ויש אשר הסופר כתב אות קף תחת גימל כמו ויקחום מתוך האהל ויביאום אל יהושע ואל כל בני ישראל ויצקום לפני ה׳ (יהושע ז׳ כ״ג) כתוב ויצקום תמורת ויציגום.

ואי אפשר לפרשו שהתיכו אותם הו״איל וכתוב אחריו ויקח יהושע את עכן בן זרח ואת הכסף ואת האדרת ואת לשון הזהב, הננו רואים אותם בשלמותם. אולי בעבור זה אמר ר״נ בא והבטן לפני המקום, אמר רבונו של עולם על אלו יפלו רובה של סנהדרין ? (סנהדרין מ״ד ע״א).

וכן הכתוב: והנה גם צדוק וכל הלוים אתו נושאים את ארון ברית האלהים ויציקו את ארון האלהים כתוב ויציקו תמורת ויציגו ופה גם רש״י אמר ויציקו כמו ויציגו, ויקימו את ארונא. א)

ושפח ה׳ את קדקד בנות ציון וה׳ פתהן יערה, ישעיה ג׳ י״ז.

אל פְּתָוָה נל״י, הוראתה בער׳ גאון וגדולה, לאמר: ה׳ ינגע את קדקדן וינול אותן ואת גאונן וגדולתן יעביר מעליהן.

ויקו למשפט והנה משפח לצדקה והנה צעקה, ישעיה ה׳, ז׳.

א) דרך אגב איען את אחינו אשר אינם יודעים לבטא את הקף עברי העברי כהוגן כי יבטאוהו כמו אחינו התימנים אחרי שהוא מבטא על טהרת הקדש וקדמון אמנם ההבדל בין מבטא הקף להגימל אצל התימנים הזה כי יבטאו את הגימל הדגושה כמו g בצרפתית והרפויה כמו gh ביונית.

שורש שפה פה הוראתו כמו בער׳ שפך דם, ובאורו: זיקו למשפט והנה רצה, והנביא השתמש במלת משפה הקרובה למבטא משפט כמו שאמר לצדקה והנה צעקה.

ביום ההוא יגלח ה׳ בתער השכירה בעברי נהר במלך אשור שם ז׳, כ׳.

הפעל שכר מבנין הדגוש הוראתו בער׳ העביד הנם היינו אנגריא כמו שהוור ושחר בארמית (כמו שאמר ריה״ל בירושלם כרך ז׳ צד 144) ומלת השכירה פה היא מהפעל הזה.

הנה ממנהג העולם כי הנלחם המנצה יהיה השלל והשבי לו ולחילו לשכר על עמלם אבל פה מגיד הנביא כי ה׳ ישלה במלך אשור מי שישמידנו ע״מ שלא לקבל פרס כמו שכתוב (שם ל״ז ל״ו) ויצא מלאך ה׳ ויכה במהנה אשור וכו׳ והוא הוא התער השכירה.

קחי כנור סבי עיר זונה נשכחה היטיבי נגן הרבי שיר למען תזכרי, שם כ״ג, ט״ז.

עד היום פה במצרים—מעשים בכל יום—תלכנה הזונות בנות הארץ אשר נזנחו ונשכחו מעגבהין ותסבינה את העיר בתפים ובכלי שיר ותענינה שירי עגבים ובכפן תמחינה בעבור המשיך את עיני העוברים להסב את לבם אליהן ועפה״ר תרכבנה על קרון או על עגלה.

וזהו שאמר הנביא בהתול לצר אחרי שנשכחה מהעמים שבעים שנה, כי תעשה כמעשה הזונה הנשכחה.

ועתה התערב נא את אדוני המלך אשור ואתנה לך אלפים סוסים וכו׳, שם ל״ו, ח׳.

התערב הוא מלשון ערבון, וזאת התעודה בערב,

בהתערב איש את רעהו במרוץ הסוסים והעביט איש איש את הפרס אשר עליו יתערבו אצל שליש ואם אין להם הפרס ההוא והעביטו עבוט השוה לו, והיה לערבון עד גמר המרוץ, ואז יקבל המרויח מאת השליש את ערבונו וערבון חברו ובעבור זאת נקרא משחק מרוץ הסוסים „רַהָאן" או „מֻרָא הָנָה" הינו ערבון התערב.

בלי תפונה גם אצלנו היה ככה ובעבור זאת נאמר התערב.

חרש עצים נטה קו יתארהו בשרד שם מ"ד י"ג.

שרד בערבית הוא מין מקבת, יכל להיות שהשרד הזה היה משמש למעשה החריצים הנחוצים לסמן את תואר הפסל כמו שעושים כיום בעט עופרת לתואר הציורים.

הנחמים באלים תחת כל עץ רענן, שם נ"ז ה'.

הנחמים אינו משרש המם הכפול כ"א משורש המה נל"ה והוראתו בער' חסות, מחסה, ובאורו החוסים במחסה האלים ובוטחים בהם ואינו לשון נאוף כי אותו יזכיר אח"כ ברב ענין.

כמו"כ החומה של העיר מקור השם הזה בפועל הנז' ונקראה כך על שם היותה למחסה בעד תושביה.

העזו בני בנימן מקרב ירושלם ובתקוע תקעו שופר ועל בית הכרם שאו משאת כי רעה נשקפה מצפון ושבר גדול, ירמיה ו' א'.

רש"י מפרש שאו משאת נס להקבין ולהלחם על נפשכם, והרד"ק ; משאת שיראו הרחוקים הלהבה וינוסו.

והנה למען דעת אמתות באור הכתוב נקדים כי בכלל המדורות אשר היו הערבים מעלים, היתה המדורה

בבוא עליהם אויב למען ידעו הקרובים והרחוקים ויבאו להלחם.

לפ"ז באורו: התקבצו בני בנימין אשר בירושלם. ובתקוע אשר בדרום ירושלם תקעו שופר, ועל בית הכרם שהיא יותר רחוקה העלו מדורה כדי שיראו היותר רחוקים ויבאו להלחם ולעמוד על נפשם מפני הרעה הנשקפה מצפון.

הבאור הזה מתאים חציו לבאור רש"י היותר נכון בתכנו וההציו להרד"ק לענין פרוש מלת משאת.

ואם לא תשמעוה במסתרים תבכה נפשי מפני גוה שם י"ג, י"ז.

גוה נ"ל, הוראתו בער' תעה וכך באורו: ואם לא תשמעוה במסתרים תבכה נפשי מפני תעותה מהדרך אשר התויתי לה.

אשר המה הפרו את בריתי ואנכי בעלתי בם נאם ה', שם ל"א ל"א.

אני חושב כי המלה בעלתי היא תחת בחלתי כי אותיות אחה"ע מתחלפים.

לאמור: לא כברית אשר כרתי עם אבותם והם הפרו אותה ואנכי מאסתי אותם.

ונשאו דודו ומסרפו עמוס ו' י'.

אפשר שהוא משרש שרף שהוראתו בער' כבוד ויקר באורו כי דודו ומכבדו ישאוהו

ואני עני ואביון אדני יחשב לי תהלים מ, יח,

חשב בער' הוראתו ספוק ודי כמאמרם (קראן) חַסְבְּנָא אללה, לאמר ה' הוא דינו, וכך באורו: אני עני ואביון אבל

ח׳, יספיק לי דיי.

תאוה נהיה תערב לנפש, משלי יג, יט.

לפ״ד אין הפעל נהיה בנין נפעל משרש היה כ״א משרש נהה ומשקלו כמו כָּלְיָה, שָׁלְיָה, הגזרה וְהַבְּנִיָּה והוראתו כמו בער׳ חשך ומנע, וכך באורו:

התאוה הנמנעת מלהשיגה היא היא אשר תערב לנפש ע״ד מים גנובים ימתקו, והוא אבי המשל הערבי „אלממנוע מתבוע״ לאמר, הנמנע רודפים אחריו.

כמו״כ ותתפעם רוחו ושנתו נהיתה עליו דניאל ב, א נמנעה שנתו ונדדה ממנו אולם הכתוב (שם ח, כז) ואני דניאל נהייתי ונחליתי שרשו הוה ובאורו נשברתי מלשון הוה על הוה

מוכיח אדם אחרי חן ימצא ממחליק לשון שם כה, כג אחרי (הי׳ נה נסתר) בער׳ הוראתו יותר ראוי והגון, וכך באורו:

המוכיח את אדם הוא יותר ראוי וקריב למצוא חן מהחונף המחליק לשון.

מפנק מנער עבדו ואחריתו יהיה מנון שם כט, כ״א אל מנון בער׳ הוראתו הנותן מתנה או העושה דבר ומראה כאלו הרבה להיטיב והגדיל לעשות, וכך באורו:

המרגיל עבדו בתפנוקים אח״כ כאשר יגדל לא יחפץ לשרתו, ואם דבר קטן יואיל לעשות יראה לאדונו כאלו הגדיל חסדו עמו.

נאם הגבר לאיתיאל לאיתיאל ואכל שם ל, א.

אָכָל בער׳ הוראתו מלך וכן אכאל הוראתו שרי השבט או המושבה ובאורו: לאיתיאל שהוא מלך, או שר.

אל תתן לנשים חילך ודרכיך למחות מלכין שם לא, ג׳
מלך בער׳ הוראתו בעל ולפ״ז יהיה הענין כפול כי למחות הוא מלשון אכלה ומחתה פיה,

היא כל תפל מבלי מלה אם יש טעם בריר חלמות, איוב ו, ו.

אל חלום בער׳ הוראתו הלב שנתעבה והוא דומה לגבינה טריה ומיבשים אותו לאכילה

לפ״ז באורו האם יש טעם בריר ההלמות לאמר כשהוא במצב נוזלי כריר ונפסד.

חלפו עם אניות אבה שם ט, כו

המליצה הזאת דומה למליצה ערבית וכה יספר במשלי, ערב

בנסוע כעב א) עם אביו זהיר בן אבי שַׁלְמָה על הספינה ויקרא אביו לפניו את שירתו ויצונו ללמדה, ויהי ממחרת וישאלנו עליה, ויאמר לו, הוי אבי הלפה עם שטף המים ונשמטה, ויקראנה זהיר לפניו שנית ויאמר לו למד אותה ואל תשמיטנה המימה פן אשמיטך אחריה, ויהי פתגם בעב למשל להערבים לכל דבר הנשכח מבלי משים.

כי רצץ עזב דלים שם כ׳ י״ט.

עזב בער׳ הוראתו ענה, לחץ, לאמר: רצץ ולחץ דלים.

יברח מנשק ברזל תחלפהו קשת נחושה שלף ויצא מגוה וברק ממררתו יהלך עליו אמים שם כ׳, כ״ד—כ״ה.

א) היא כעב בעל השירה „באנת סֻעאד" אשר שר לבעל האסלאם

אל גו הוראתו בתוך ובפנים, וכך באורו: אף אם יברח מנשק ברזל תחלפהו קשת נחושה אשר החץ יחדר בו ברב כח וישלף ויצא מקרבו וממרורתו היש מהר כברק.

מן גו יגרשו שם ל׳, ה׳..

אל גו בער׳ הוראתו ג״כ הככר הרחב או בקעה גדולה, לאמר: אף מהמקומות היותר רחבים אשר יוכלו להכילם ולשאתם גם משם יגרשו.

אך לא בעי ישלח יד אם בפידו להן שוע שם ל׳ כ״ד.

בעי מנל״ה הוא פעל בעא (מכטאו בגא) בנקוד העין הוראתו בער׳ עשק חמס.

וכך אמר איוב: הנה ידעתי כי מות תמיתני וכו׳ אך מדוע ישלה ידו ביצורי גוי בחמס ובלי צדק האם בהביאו אידו עליהם יחשב כאלו נדבה או צדקה עשה?

אני הושב שמלת מבעה הנזכרת בב״ק משנה א׳ ג״כ מהשרש חזה, והוראתו המזיק במעשה חמס ורשע.

הן אני כפיך לאל מחמר קרצתי גם אני שם ל״ג ו׳.

אפשר לפרש מלת כפיך משרש כפא בער׳ שהוראתו השתוות הערך ביחס וגדולה וכך אמר: הן אני דומה לך וכמוך הנני שוה כערכך ביחס לאל אחרי שגם אני מחמר קרצתי כמוך, לפ״ז הכ׳ מהשרש ולא לדמיון.

היספר לו כי אדבר אם אמר איש כי יבלע שם ל״ז, כ׳.

פעל בלע מבנין הדגוש (בעין נקודה ומכטאו בלג) הוראתו בער׳ הריץ הדברים והגידם וכן פֻּעל הוראתו כי הגיעו אליו הדברים וכך באורו:

היְסֻפר לו כי אדבר או האם אמר איש כי יגיעוהו

דברי ? והענין כפול.

התשים אגמן באפו ובחוח תקב לחיו שם מ׳ כ״ו.

עד היום בארץ הקדם יחרזו הדגים למחרזות (כמו שנזכר בתלמוד) בתחבם באפם אגמן, וזהו שאמר פה:

האם תמשכנו בחכה או בחבל תשקיע לשונו ואח״כ תשים אגמן באפו.

עשיתי לי שרים ושרות ותענגות בני האדם שדה ושדות קהלת ב. ח.

שדא גל״י בער׳ הוראתו ענה ושר בקול ערב.

לאמר: היה לו משוררים ומשוררות המחברים לכבודו שירים כמו שיש גם היום לכל מלך משורר מיוחד השר לו שירים לכל מקרה ופגע, כמו״כ היה לו בכלל תענגות בני האדם גם נשים אשר קולן ערב ויפה לענות ולשיר לפניו, כמנהג השרים והגדולים בימי קדם, כמו שישנן גם היום בחצרות המלכים והרוזנים ובפרט בארץ הקדם.

גם כל ימיו בחשך יאכל קהלת ה׳, ט״ז.

דרך נדיבי בני קדם להשאות משואות בלילה למען יראו עברי דרכים או התועים הרחוקים ויבאו לאכול, אבל הקמצנים היו אוכלים בחשך כדי שלא יראה משכנם ויבאו אליהם. א)

הנה פה מדבר על הכלי כי כל ימיו יאכל בחשך למען לא יראו העוברים ויסורו אליו.

א) אחד המשוררים בזה שבט אחד על מדת הכִלות ויאמר:

כי האיש יאמר לאמו כי תשתן על האש למען תכבה, בזאת הראה את גדל הקמצנית אהת לכבות האש להטעם הנז״ל וסנית כי הוא כ״כ קמצן אשר איננו חפץ להפסיד מעט מוס ולכן יאמר כי יכבו אותה בהשתנה!

גם במדעך (כמו בער' מכדעך) מלך אל תקלל ובחדרי משכבך אל תקלל עשיר כי עוף השמים יוליך את הקול ובעל הכנפים יגיד דבר קהלת י' כ'.

לפי הגדות בני קדם היו אנשים מפורסמים למנחשים בעופות הנקרא בער' זגר, עיאפֿה, לדעת הנעשה בחדרי חדרים או במרחקים, וכדברי ימי הערבים ישנם ספורים משיחת העופות, לפ"ז השתמש קהלת במליצה זו, השם עיאפֿה נגזר מעוף.

כען כל קביל די מלח היכלא מלחנא וערות מלכא לא אריך לנא למחזא על דנא שלחנא והודענא למלכא, עזרא ד, יד

ממנהגי בני קדם האיש אשר יאכל להם ומלח אצל אחד ושמר לו בגלל אכילה זו את בריתו ולא יבגד בו להרע לו לעולם, והפעל להוראה זו מאלח, תמאלח, (לכונה זו האכילו הגבעונים את ישראל מלוחים, יהושע ט, יד)

וכך כתב רחום בעל טעם וסיעתו: בגלל אשר אנחנו אכלנו ממלח ההיכל—היכל המלך—אי אפשר לנו לראות בנזק המלך ובעבור זאת שלחנו להודיע למלך ולא בשביל שאנחנו נרגנים ח"ו.

ותתן להם ממלכות ועממים ותחלקם לפאה נחמיה ט, כב

רש"י באר מלת פאה הזרת על ישראל, וז"ל: לפאה כמו להיות לצד זוית אחת מחלקים בלי להתערב עם גויי הארצות.

הראב"ע פרש: לפאה דבק עם העממים והטעם פזרתם לפאות וברחו מפני בני ישראל.

לפ"ז הוראת מלת לפאה לדברי שניהם, צד, זוית אך פרוש הרבא"ע יותר קרוב לפשוטו של מקרא. אמנם אפשר היה לפרש פאה כמו בער' פִֿאָה שהוראתה עדה וקבוצה,

לאמר פזורתם לעדות וקבוצות נפרדות לבלי התאחד להיות לעם ולקום כאיש אחד בפני ישראל.

אך טוב מזה לבאר פאה מלשון פַּיְא בער' והוא השם המיוחד לשלל אשר יוקח מהאויב מבלי עמל וטרה, וכך פרשו ותתן להם ממלכות ועממים ותחלק את הממלכות והעממים האלה להיות להם לפאה הינו לשלל מבלי שום טרחה כי נפלו לפניהם כעומר מאחרי הקוצר ויאספו את שללם כביצים עזובות.

ויקרא יעבץ לאלהי ישראל לאמר אם ברך תברכני והרבית את גבולי והיתה ידך עמי ועשית מרעה לבלתי עצבי דהי"א ד' י'.

פעל רעא מנל"י וכמו"כ ראעא מבנין הנוסף והמקור מְרָאעָא הוראתו הטבה ושמירת חסד ידידות ואהבה.

לפ"ז באורו: יעבץ קרא אל ה' כי יעזרנו וייטיב עמו לשמור לו חסד ידידות לבלתי הביא עליו דבר אשר יעציבנו.

ויאמר דוד לכל קהל ישראל אם עליכם טוב ומן ה' אלהינו נפרצה נשלחה על אחינו הנשארים וכו' שם י"ג, ב'.

פעל פרץ בנקוד הצ' הוראתו בער' החק והמצוה אשר צוה ה', וזהו שאמר דוד, אם מה' נפרצה לאמר יצא הדבר נשלחה וכו'.

מין, מינא, מינים.

רש"י מפרשו, פילסוף, אך באמת אינו ידוע בברור הוראת מלה זו ושרשה.

והנה השרש מַיְן נע"י הוראתו בער' שקר ובדותא לפ"ז יתאים השם הזה להפילסופים ההם.

שמות בארץ

מאת **חיים הירשענזאהן** רב בהובוקין

הר המשחה, הר המשחית,

שני בצעים

„ההר המשחית" נזכר בנתיצת הבמות אשר נתץ יאשיהו (מ"ב כ"ג י"ג) וכל המפרשים הראשונים והאחרונים החליטו כי הר המשחית הזה הוא ההר הנזכר במשנה דמדות ופרה ובעוד מקומות בשם „הר המשחה" לאמר הר הזיתים כי תרגומו של שמן הוא משחה, וזה מין דרשת „אל תקרי" ואם שאינני מן הנרתעים לאחור ממדה זו במקום שהענין דרוש לו, כתנאי ר' יוסי הגלילי במדת מדרך קצרה (ל"ב מדות מדה ט'), בכל זאת לא מניח לי לבי להאמין כי השם הזה נשתנה מהר המשחה למשחית, טרם אמצא כי הי' עכ"פ מפורסם ההר הזה בזמן המקרא בשם „הר המשחה", אמנם לא נמצא שם זה במקרא, רק „הר הזיתים" (זכרי' י"ד ד') ובשם „מעלה הזיתים" (שמואל ב' ט"ו ל') ושם „הר המשחה", אשר קראו לו חכמי המשנה אשר בלי ספק עליו כונו הוא לדעתי שם מאוחר מאד, ובשמו זה לא נקרא על שם הזיתים, רק על שם „עֵץ שֶׁמֶן" אשר הי' שם מימי בית שני כנאמר צאו ההר והביאו עלי זית ועלי עץ שמן (נחמי' ה' ט"ו) כי השמן נקרא משחה בארמית יהי' איזו שמן

שיהיה, ולא הזית דוקא, וזיתים הרבה אינם עשוים לשמן ולא ימשך עליהם הודו רק לכבוש הוכנו, על כן מציין המקרא בשבהה דארץ ישראל ארץ זית־שמן (דברים ה׳ ח׳) לאמר זית הנטופה, ואולי עץ שמן הוא מין עץ אחר מיוחד לשמן כעין שמן הנז׳ במשנה (תמיד פ״ב) והוא שמן אפרסמון כפי׳ הרע״ב שם.

והתרגום אשר הפץ לפרש הר המשחית על הר הזיתים מתרגם „טורא זיתיא" לא „טורא דמשחא" או „טור משחא", אף כי כל שם הר המשחה לפירוש זה מלשון ארמית הוא. והוא, כי ידוע היה להמתרגם כי שם הר המשחה אשר בפי חכמי המשנה הוא שם חדש שנתחדש אחרי זמן התנ״ך, ולא היה הפץ להטעות את הקוראים כי יחשבו כי שם משחה נהפך למשחית.

ואפשר כי שם זה נתחדש בסוף בית שני כי אחרי אשר קנה לו הר הזיתים מקום נכבד בהגדת הנוצרים וסמכו הגדותיהם על נבואת זכרי׳ בהר הזיתים שנו חכמי המשנה את שמו, לא לקרא אותו עוד בשם הר הזיתים רק בשם הר עץ שמן.

ובספור בנין שלמה את הבמות מצוין ההר הלז לא בשמו, רק בציון „הר אשר על פני ירושלם" (מלכים א׳ י״א ז׳), ובציון זה „על פני ירושלם" אנו מוצאים מצוין גם הר הזיתים ועמדו רגליו ביום ההוא על הר הזיתים אשר „על פני ירושלם" מקדם (זכרי׳ י״ד ד׳), וזה גרם להתרגום שמתרגם „טורא זיתיא", אמנם באמת הציון הזה מראה לנו שאיננו הר הזיתים, כי לא ציון זכרי׳ את הר הזיתים בציון סתמי „על פני ירושלם" רק בסימן בתוך סימן „על

פני ירושלם מקדם", כי „פני העיר" כתם נקרא רק נגד העיר מאיזו צד שיהי', אשר לזה מצוין ברוב המקומות גם הצד כמו קדמה ימה, ולפעמים מכוין „בעל פני" כתם הצד אשר משם דרך המיך לרוב דנוסעים אל העיר הזאת כמו שיחור על פני מצרים (יהושע י"ג ג'), אמנם מצד הר הזיתים לא היה דרך קבועה רק „עברות המדבר" (שמואל ב' ט"ו ז') וכל הבאים מבנימין ומיהודה ומכל ערי ישראל באו רק דרך עמק גי בן הנם, מההר אשר על פניו מצד מערב העיר כאשר בארתי בערך „כפניתא" (ירושלם כרך ו' חוברת ג' צד 217), ורק ההר הזה אשר מצוין ביהושע ההר אשר על פני גי בן הנם (יהושע ט"ו ח') הוא ההר אשר על פני ירושלם סתם, אבל הר הזיתים אשר על פני עמק קדרון לא יכול להצטיין רק בציון „על פני ירושלם מקדם" לא על פני ירושלם סתם. גם לא יתכן להשוב כי ההר היותר יפה מכל הרי ירושלם, ונראה מרחוק ברוב ארץ ישראל (עיין ר"ה כ"ב ע"ב וספר תה"א סוף פ"ב), ונטוע עצי זית עץ שמן הדס תמרים ועץ עבות (נחמי' ח' ט"ו) יקרא בשם „הר המשחית", ואשר פרשו המפרשים כי זה כנו לו מפני הבמה לשקוצי עמון ומואב אשר היתה שמה, זה היה מתקבל על הלב לו היה נזכר שם זה באיזו מלצה של תוכחת הנביאים כירמי' יחזקאל וכדומה, אבל לא כהנזכר בדרך ספור בספר מלכים אשר רק לספר בא ולא להוכיח, ואם הי' הפץ לרמז מקצת תוכחה או שהעם כנו אותו בשם גנאי היה מזכיר שם זה בעת הזכירו את בנין הבמה עליו.

ונמצא פעם שם „הר המשחה" בתלמוד אשר לא יכול להתפרש על הר הזיתים, והוא מה דאי' בשבועות (ט"ז ע"א) אבא שאול אומר שני ביצעין היו בהר המשחה תחתונה ועליונה, תחתונה נתקדשה בכל אלו, עליונה לא נתקדשה בכל אלו, אלא בעולי גולה שלא במלך ושלא באורים ותומים כו', ולמה הכנסוה מפני שתורפה של ירושלם היתה ונוחה היא להכבש משם, והיא מתוספתא פ"ג דסנהדרין אך בתוספתא לא נזכר הר המשחה רק שני בצעין היו בירושלם וכנראה ברייתא נוסחה ישנה היתה לפני בעלי התלמוד שהי' כתוב בה הר המשחה, אמנם בתוספתא שלנו הוציאו הר המשחה מפני קשי הבנתו, כי אי אפשר בשום אופן שיהי' המקום הזה בהר הזיתים, כי אין הר הזיתים תורפא של ירושלם, ואם נחשוב את גבהו נגד ירושלם אשר נתראה כלה ממנו ויכולין משם להשליך חצים ובליסטראות אל העיר, לתורף ירושלם, מדוע בחרו רק בהבצעים האלו, הלא היו צריכים להכנים את כל הר הזיתים כלה עד הראש, וזה לא היה מעולם, וגם הרבה קברות קדמונים אשר ההגדה מקדימם עד זמן בית ראשון, ואשר עד היום הזה ההר הזה הוא בית קברות מתי ישראל, ולא העיר שום אדם שאלה על התר קבורת מתים עליו. להשוש אולי המקום הזה הוא משני בצעים אלה אשר נתקדשו בקדושת ירושלם ואין קוברים בתוכה מת.

ובכלל לא הי' נחשב בימים הראשונים מקום כזה לתורפה של העיר, אחרי כי בקעה עמוקה ביניהם קצרה מלמטה ורחבה מלמעלה ולא יכולים לבא ממרחק כזה בקשת ובחצים, ואם יבא היל האויב תוך הבקעה אזי

תהי׳ תבוסתו שלמה כי ימטירו עליו מהחומה אבנים ובליסטראות ובכובד גדול יעפיל לברוה אל הראש, ובפרט אם יקום לו גם מארב מאחוריו בעת הכנסו לתוך הנחל, כי אז לא ישאר ממנו שריד ופליט.

אמנם מקום התורפה של ירושלם הוא רק מצפון העיר אשר משור רהב לפניה ומצד מערב הנוטה לצפון, אשר עמק גי בן הנם לא עמוק הוא שמה, וההר הזה אשר על פני גי בן הנם הסובב את ירושלם ממערב ומצפון כאשר ביארתי בערך ירושלים וירושלם (ירושלם כרך ששי חוברת ד׳) הוא רק הוא התורפה של ירושלם אשר ממנו באו תמיד כל צרי ירושלם פנימה, והוא רק הוא יוכל להכנה בשם „הר המשחית" כי ממנו בא המשחית אל העיר. גם מסובב ההר הזה משלש רוחותיו בעמקים אשר שמותם מפילים כבר חתת על כל שומעיהם במערבו ודרומו עמק רפאים, במזרחו גי הנם, אשר נקרא גם כן בזמן אחרון בשם גי התופת, והתופת והגיהנם אשר בהגדה נקרא אח״כ על שמו, אשר בלי ספק ערוך מאתמול תפתה שם עד אשר בעלי האגדה שמו שם פתח אחד לגהינם (עירובין י״ט ע״א) ואם שבלי ספק נולדו ההגדות האלו מעת אשר נטמא התופת בשקוצי הבמות לאלילי העמים, אמנם בלי ספק היה למלצות האלה אחיזה בהמצב והשם הקודם של המקום כמ״ש בערך ירושלים וירושלם, וגם בחירת המקום הזה לבמות אלילים האלה, מורה די כי במות שלמה על ההר אשר על פניו היה לא בהר הזיתים. ואין ספק כי הר המשחה הנזכר בתלמוד שבועות הר המשחית הוא, ויותר נכון

לנסח את התלמוד מלנסח את המקרא ! ואין לנו להוציא מהברייתא את כל שם הר המשחה רק להפוך את זית הידו למשחית, ולגרוס „הר המשחית" במקום „הר המשחה".

ולפי אשר בארתי בערך ירושלים וירושלם, ובערך „שילה," מדדו במשיחה את ההר הזה דרך עין רוגל עד הר המוריה לציין הגבול ממש במדה בין חלק יהודה ובנימין למען ציין את המזבח בחלקו של בנימין, היה יכול להקרא לפי זה גם בשם „הר המשחה" לא על שם השמן רק על שם המדידה, כי כן נקראים האינגינירים בשם „המשוחות" בלשון המשנה רב אדא משוהאה (ב"מ ק"ז ע"ב) שאין „המשוחות" מיצין את המדות (עירובין) ובתרגום פעמים רבות תרגום מדה משיחה, בכל זאת נראה יותר לנסח הברייתא מלנסח את המקרא אחרי כי ידענו ברור כי חכמי המשנה קראו את הר הזיתים בשם הר המשחה כמבואר במדות ובפרה, ובעוד מקומות, אם לא שנלסח את המקרא והברייתא גם יחד ולגרוס „הר המשוחות", ואולי צריכים לקרא בתלמוד „הר המשיחה" והוא נהפך למשחית בשגיאה או בכונה מאת העם מפני שקוין האלילים אשר היה עליו וגי התופת אשר היה לרגליו ; איך שיהי' זה ברור כי לא הר הזיתים הוא רק ההר אשר על פני גי בן הנם ימה, ואולי אחד מהבצעים הוא במקים שנקרא היום להיהודים האשכנזים בלשון זארגון הטריפינע־געסיל אשר אולי נשתבש שם זה מלשון תורפה של ירושלים אשר באלת רבות בלשון זארגון ע' ספרי ימים מקדם צד 77.

וראוי שהחכם העורך (אשר הוא האחר

בארצנו הקדושה המתענין בידיעת הארץ ומקריהן), ידרוש מזקני ירושלים אולי יודע מי הוא הראשון אשר נתן שם זה לרחוב החוא, א) כי להאיש אשר ארצנו יקרה לו באמת הכל מענין לו, אפי' שיחות הולין אשר עליה ולפעמים הם מפתח לידיעות רחבות ונעלות. ועיין ערך שער טדי, וערך שער בנימין.

שער טדי, שער טרי, שער החדש, החצר החדשה ביתציתא, בעטהזא, שער המטרה, חצר המטרה, צור המישור.

שער אחד בהר הבית בצד צפון שער קטן ופשוט בלתי שקופים בפתחי שמאי ונזכר במשנה דמדות בשם „שער טדי", אך רבו הפירושים על שמו יותר מכל השערים גם שתי נוסחאות בשמו: „שער טדי" „ושער טרי" יש פרשוהו מלשון צניעות, ויש פרשוהו מלשון שיר נגזר מרומית Te deum לאמר שיר תודה, ויש שפירשו מלשון חלשות, ויש שפירשו מלשון קיץ, ויש מפרשים מלשון משולש, יען שהשער היה משני אבנים מוטות זו על גב זו בדמות משולש כדאי' פ"ב דמדות מ"ג וכל הפרושים באים מלשון יונית ורומית, ויש להוסיף גם מלשון מגדל Tupps כי אולי הי' איזו מגדל למעלה. אך כל אלה הפרושים והדומים להם, אין להם יסוד עיקרי, כי אפילו אם נשים פירוש יוני או רומי לאחד משערי המקדש אין ספק שהוא שם עברי שנתן אח"כ בזמן היונים. אבל עקרו היה קודם בעברית ורק משפלות נפש היהודים המתיונים השבו להם לתפארת ליון כל השמות העברים כאשר בארתי בערך כפניתא עיי"ש, אמנם אמתת יסוד שם זה

א) השם הזה איננו קדוש כלל והאנגלזים כנו בו את הסמטה הסמוכה לקבר מתוקן דת הנוצרית כתור מחאה על אשר הנוצרים לא יתנו לאיש יהודי לעבר בה, והעובר בה מחסרון ידיעה יוכה מכות אכזריות; ואין להשם הזה שום יחס ושייכות למלת תורפה. (העורך)

לדעתי יתבאר על ידי מה שכתבתי בערך „הר המשחה והמשחית" כי השני בצעים שהיו בהר הבית ר"ל שני חלקים (תרגום פתות אותה פתים בצעיתיה בצועין) (ויקרא ב' ה') אשר נתוספו על ירושלם אחד בימי בית ראשון ואחד בימי בית שני (שבועות ט"ז ע"א) אינם בהר הזיתים רק בהר הסובב את ירושלם הישנה מן הצפון ומן המערב עיי"ש ואין ספק כי הבצעה הראשונה הנתוספה בימי בית ראשון היא „גבעת ביתציתא", כי ישוב ירושלם בימי דוד ושלמה היה מן השלוה עד סוף הר הבית, והבית הי' סוף הצפוני של ירושלם כאשר בארתי בערך ירושלים וירושלם ורק מפני שהיה המקום הזה מסוכן מפני האויבים שלא יפלו על ביהמ"ק הכניסוה לתוך העיר, כי לא רק הבצעה השניה בימי בית שני אך גם הבצעה הראשונה אשר בימי בית ראשון הכניסו מטעם זה לאמר מטעם שהיא תורפה של ירושלם כאשר בארתי בערך הר המשחה והמשחית, והוא לדעתי „החצר החדשה" הנזכר במעשה יהושפט ויעמוד יהושפט בקהל יהודה וירושלים בבית ד' לפני החצר החדשה (דהי"ב כ' ה') אשר כבר התענינו הז"ל לידע איזו היא חצר החדשה ויסבו אותו בדרך דרש שהדשו בו דברים לאמר טבול יום אל יכנוס למחנה לויה (הוריות ד"ה ע"ב) אמנם אין מקרא יוצא מידי פשוטו כי הי' „חצר החדשה" והוא גבעת ביתציתא אשר נתוסף על ירושלם במלך ואורים ותומים ושתי תודות כדאי' בשבועות שם, והיא נקראת גם לסופרי דברי הימים בשם בית הדתא ובבית שני הוסיפו את כל צפון ביתציתא, ובימי היונים קראו את המקום בשם בעצעטהא אבל אין עיקרו, שם יוני,

שפירשו אותו בית חדתא, רק הוא שם עברי בצעה שנתיין וקראו אותה בעצעטהא ואחרי כתבי מצאתי שגם החכם העורך העיר בהערותיו לספר תבואות הארץ שמקור שם ביתציתא הוא משני הבצעים, גם השם בעטהזא הנז' ביוסיפון בתאור החומה שנמשך ממגדל הפיקוס דרך בעטהזא ומשם פונה דרומה איננו בית צואה כאשר חשב בעל תבואת הארץ (פ"ז) ועמל למצא מקום טומאה בירושלם שתקרא „בית צואה" אמנם הוא ג"כ חלוף מן „בצעה" שגם גבעת אקרא היא מן הבצעים כאשר אבאר בערך שער בנימין וכנראה שער טדי זה היה נקרא ג"כ בשם „שער בית ה' החדש" (ירמי' לו) כי טרם הוסיפו את החצר החדשה לא היה ברוח זה שום שער כי היתה החומה סגורה שם להגן מן האויבים בחוץ, ורק אחרי שהכניסו את ביתציתא לתוך העיר הוסיפו שם שער.

והגבעה הזאת נקראת ג"כ במלצת ירמיהו בשם צור המשור, הנני אלך ישבת העמק צור המשור נאם ה' האומר מי יחת עלינו ומי יבא במעונותינו (ירמי' כ"א י"ג) קרא את ירושלם הראשונה בשפלת מוריה בשם יושבת העמק ואת גבעת ביתציתא בשם „צור המשור" כי אחרי הכנסתם את הגבעה הזאת לתוך העיר אמרו כבר מי יחת עלינו ומי יבא במעונותינו, ועל ישוב והכנסת הבצעה השניה נבא זכריה הראשון ואמר וראמה וישבה תחתיה למשער בנימין עד מקום שער הראשון עד שער הפנים וממגדל חננאל עד יקבי המלך (זכריה י"ד י"א) כי עיקר הישוב היה בעמק מוריה והוא נבא כי יתרחב הישוב ויתרומם עד מגדל חננאל ויקבי המלך.

והנה עיקר קדוש תוספות העיר והעזרות הוא על ידי שתי תודות כנאמר ותעמדנה שתי התודות בית אלהים (נחמי׳ י״ב מ׳) וכמבואר בסוגיא דשבועות שם, ובלי ספק הוציאו את התודות האלה לקדש את תוספת צפון ירושלים דרך שער הצפון ושם עמדו אח״כ. מפני זה נקרא השער הזה בשם „שער תודה” ובימי היונים נתיון להקרא בשם „טדי” שפרושו ברומי שיר תודה, אמנם עיקר שמו היה עברי ממש „תודה” כמ״ש.

אמנם גם הנוסחה „שער טרי” איננה משובשת בכל כי היא ג״כ שם עברי שנתיון, כי עוד שם היה להשער הזה, והוא „שער המטרה”, כי לדעתי שער המטרה לא היה בחצר המטרה כי הצר המטרה היה בית המלך צדקיהו במבואר בירמיה (ל״ב ב׳) ולפי מסורת העם היא בחומת ביתציתא הצפונית ידוע לכל יושבי העיר המראים שם את בור ירמיהו, אמנם שער המטרה הוא בבית ה׳ כנאמר ועמדו ב„שער המטרה” ותעמודנה שתי התודות בית אלקים (נחמי׳ י״ב ל״ט מ׳) חרי מפורש כי שער המטרה הוא בבית אלקים, ואין ספק כי הוא בעצמו „שער תודה”. ונחמיה עמד את תודותיו „אשר היו רק לזכרון” באותו שער עצמו אשר העמידו אותם הנביאים בעת הוסיפם על החצר ההדשה במלך נביא אורים ותומים ושתי תודות:

ואולי כל הגבעה הזאת היתה נקראת בשם „חצר המטרה” כי טרם נתמלא החצר החדשה בנינים, ובפרט טרם שהוסיפו אותו על העיר היתה הגבעה הזאת לגבעת

חמורה ללמוד לירות הצים אל המטרה *).

והשער הצפוני הזה אשר להר הבית אשר פתוח היה להצר המטרה הנזכר היה נקרא בשם „שער המטרה" ובשם „שער תודה". ואת שם שער תודה יִוְנו המתיונים בשם „טדי", ואת השם שער המטרה יונו בשם „שער טרי", כי השבו את המם בתהלתה לסימן עברי וכאשר עושים אנחנו בהסמך היוני אשר בסופו כאשר בחפצנו ליהד מלה יונית ובפרט כי דרכי בני שם היה להוסיף מם על מלה יונית אשר הפצו לעשות אותם לשמיים כמו שכם נסיב ימבגאי גזיר (מכות י"א) „מוחרקי" ואבורגני (עירובין ס"ב) למשקל „למטרפסיה" מניה בהאי עלמא (פסחים נ"ז) בכל אלה המם נוסף על השם היוני והיה לסימן עברי, ולזאת כאשר הפצו ליון שב עברי הסירו את המם אשר בראשו והסבו את האותיות הנשארות לבונה יונית, ומזה נולד השם שער טרי ביונית במקום שער המטרה העברי.

שער בנימין ושער בנימין העליון

כדבר פשוט בלתי שום הקירה מציין הרה"ג בעל תה"א.

*) גם כהיום נמצא בקונסטאנטינופיל בכפר האם—קווי גבעה כזאת הנקראת היק—מידאן לאמר גבעת המורה, כי התקבצו שמה שרים ורוזני ארץ להתחרות בירית חצים אל המטרה, ואשר זכה בהתחרות לכוין אל המטרה העמידו במקום המטרה עמוד זכרון חקוק עליו שם המצליח וזכיתו בההתחרות, אשר נמצא כהיום עוד שם עמודים למאות אשר אולי עליהם כיונו חז"ל בתלת מאה כטירי תגא היוצאים יום יום למלחמה בגרממיא של רומי (מגילה ו' ע"ב), ובין העמודים האלה נמצא גם עמוד זכרון כבוד ליהודי מגנן המלך, אך לשפלת רוח אחינו יושבי הכפר וקטניתם לא ידעו להזהר בו לבלי ימחקו אותיותיו על יד זדון נערים יונים סובבים כל קבל די רוח שנאה יתרה בהם ליהודים. ח. ה.

את שער בנימין בצפון ירושלם, ועושה אותו אחד עם שער אפרים עיי"ש בסדר השערים בחצר הפנימית, כי סמך על הפסוק המפורש בירמי' ויצא ירמיה מירושלם ללכת ארץ בנימין וגו' ויהי הוא „בשער בנימין" (ירמי' ל"ז י"ב י"ג), ואחרי כי הלך משם ארץ בנימין והשער נקרא „שער בנימין" פשוט הדבר כי ממנו יוצאים לארץ בנימין א"כ כדבר פשוט הוא אצלנו אשר השער הזה בצפון העיר הוא אשר שם ארץ בנימין.

אמנם נעלם ממנו מקום המהפכת (ששם נתנו את ירמיהו) „בשער בנימין העליון" אשר בבית ד'(ירמי' כ' ב') א"כ היה שער בנימין בבית ה', ולו היה בצד צפון הר הבית הלא ממנו עד חומת ירושלם הצפונית מרחק גדול כברת כל גבעת ביתציתא ומדוע לא הניח יראיה בן שלמיה את ירמיהו לצאת דרך השער הזה (ירמי' ל"ז י"ג) לאמר אל הכשדים אתה נופל. אחרי שאין זה שער העיר רק שער בית ה' הרחוק מאד משער העיר!, ואם יפרש כי „שער בנימין העליון" היה בבית ה' ושער בנימין התחתון היה בחומת העיר בצפונה הלא זה דבר מתנגד להמציאות, כי גבעת ביתציתא היא יותר צפונית וגבוה מהר הבית, והיה לו לקרא את שער בנימין אשר בבית ה' אשר שם המהפכת בשם שער התחתון, ואת השער אשר ממנו היה הפץ ירמי' לצאת בשם שער העליון, ובכלל לא שייך לקרא לשני שערים אשר אינם במקום אחד זה בבית ה' וזה בעיר בשם עליון ותחתון אחרי שאין להם הקבלה (פאריללעל) אחד עם השני.

אמנם האמת תורה דרכה כי שני שערי בנימין היו בבית ה', אחד הוא „שער בנימין העליון", והוא היה בחומת

הר הבית הצפוני ברוח שער טדי, ושם היה בית המהפכת אשר נתן שם ירמיהו מפשחר בן אמר הכהן נגד בית ה׳, אמנם „שער בנימין התהתון" שמש לשני דברים לשער בית ה׳ ושער העיר גם יחד, כי לא היה בצפון בית ה׳ רק במערבו לתוך עמק גי בן הנם אשר חומת הר הבית שמש שם גם לחומת העיר טרם הוסיפו על העיר ועל העזרות כאשר בארתי בערך ירושלים וירושלם, כי גי בן הנם היה חוץ לעיר בראשנה וכמבואר בערך הר המשחה, ובהיות הגי בן הנם והר הבית במזרח הגי, והר המשחית במערבו הצים ליהודה והצים לבנימין נמדדים ע"י חוט ישר מעין רוגל אשר בעמק רפאים עד מקום המזרח לפי אשר בארתי שם מקום עין רוגל, לא בהמקום אשר ציינו כותבי כתיבת הארץ עיי"ש, עשו בראש חלק בנימין בהר הבית שער אשר קראוהו בשם „שער בנימין" ומשם יצא ירמיהו חוץ לעיר אשר השדו יראיה בן שלמיה לאמר אל הכשדים אתה נופל, כי המקום הזה היה עדין חוץ לעיר כי הוא מהבצעה השניה אשר נוספה על העיר רק אחרי בית השני, כי הבצעה הראשנה אשר נתוספה בימי יהושפט היתה גבעת ביתציתא לאמר צפון העיר שהיה המקום היותר מסוכן להר הבית כמ"ש בערך שער טדי, והיתה נקראת לפי עדות התלמוד בשבועות ט"ז ע"א בשם בצעה תחתונה כי היתה נמוכה מעט מהר הבית כי הי׳ שם מישור רחב ונמוך מהר הבית אשר היה נקרא בשם „צור המשור" כמ"ש בערכו, ולא הביאו פנימה את הגבעה הגבוה אשר על המקום אשר קוראים היום בשם הצר המטרה, אשר אולי שמשו בה למבצר מחוץ לעיר ועל כן קראו את המשור השפל שבין

הר הבית ובינה בשם הבצעה התחתונה. אך זכריה וירמיה רמזו בנבואותיהם שכל זמן שלא יקחו לתוך העיר את מערב ירושלם שהיא הבצעה מהר המשחית העולה מעלה מעלה הרבה יותר גבוה מהר הבית, וגבהו קרוב מנגד, אשר יכולים לירות משם בקל בחצים ובקשת על הר הבית אינם בטוחים מתורפה, של העיר ורק אז תהיה ירושלם בטוחה כאשר ראמה וישבה תחתיה לאמר תרומם ישובה בהגבעה הגבוה אשר במערב משער בנימין עד שער הפנים ומגדל חננאל (זכריה י"ד י"א) אשר לדעת תרגום יונתן הוא מגדל הפקוב לאמר כל הר המערבי עד יקבי המלך אשר כנראה הי' במקום אשר היום יקרא בשם ג'ורת—אל—ענב, והדבר הזה קימו בימי נחמיה והיא נקראת הבצעה העליונה מפני שהיא יותר גבוה מהר הבית ומהבצעה הצפונית, אם שהחלה משפלת גי בן חנם, ולקחה כל גבעת אקרא, ומקום אשר נבנה הבמה מאז לשקוין משומם . . . אך בימי ירמי' הי' שער בנימין הזה אשר בהר הבית פתוח לתורפה של ירושלם ומשם הפין ירמי' לצאת והשדו אותו לבורה אל הכשדים.

שלה וירושלם.

אחד מהפסוקים היותר כבדים בתורה, ואשר הנוצרים מצאו להם בזה להזק דעותיהם, כי כל מאמר הבלתי מובן נותן יד לבלתי מבינים להיות בעיניהם חכמים ונבונים, ולא פה המקום לברר לא טענותיהם ולא טעותיהם רק לברר המקום אשר עליו כיון בברכת יעקב „לא יסיר שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו עד כי יבא „שלה" ולו יקהת עמים (בראשית מ"ט י') „ושלה" זה לא יבלי

המפרשים כלם לפרש על עיר שילה בהיותה בחלק אפרים לא בחלק יהודה, ועל כן הכניסו בכונת פסוק זה דברים הרבה אשר אין להם שחר.

אמנם אנכי בספרי „תולדות ראשית התפתחות עמנו" בארתי אותו בדרך מקרא קצר או מקרא מסורס ושעורו עד כי לו יבא שלה, לאמר כי משכן שלה יבא סוף כל סוף לארץ יהודה, ומלת „עד" הוא ציון הערך לאמר כי כל כך תגדל ממשלת יהודה עד כי גם „שלה" תבא אצלו, לאמר תחת ממשלתו. אך לא שקטה רוחי בפירוש זה עד כתבי את ערך „ירושלים וירושלם" אשר אז עלה בלבי דבר חדש אשר הנני חושבו לאמתת פירוש מקרא זה, והוא כי בימי קדם לפני מלך מלך לבני ישראל קראו גם את ירושלם בשם „שלה" כי המשקל הזוגי „ירושלם" נעשה על שם אשר נחלקה העיר בשני חלקים כמו „אתונא" אצל היונים אשר נקראת בלשון רבים על שם התחלקות העיר לשנים וכן נקרא אצלם גם ירושלם בשם Hierusalima לשון רבים אמנם בעת היותה רק חלק אחד היתה נקראת בלשון יחיד והלשון היחיד הזה היה בהי הנקבה אשר ע"כ התפתה בלשון רבים במשקל הזוגי שהוא תמיד לשון נקבה.

ושני חלקי העיר הזאת המה: א) העיר הישנה מאד אשר היתה נקראת מאז בלשון ארמית או צורית בשם „סילא" והיא היתה במורד, דרומית מערבית להר הזיתים ב) התפשטות העיר הזאת במורד הר המוריה הוא בית היבוסי והיו מציינין המקום הזה בשם „יורד סילא" (מלכים ב' י"ב י"ט) אשר גם לא רחוק לחשוב כי גם זה נעשה למלה אחת ירו־סילא ע"ד אמרם ירדן יורד מדי, או

ירוס־סילא כי הדבר היורד למטה בשיפוע נקרא רס בארמית ועננא ירוס טלא ונעשה מזה שם רסים בעברית ושפוע הגג ושפוע העין נרי בארמית, וכל עיר ירושלם אשר בשפועה הדרומי היתה נקראת אז אר מצוינת בשם ירו־סילא או ירו־שלה בתמונה עברית, או „שלה" לבד והמשקל הזוגי שלים או ירושלים,

ועל עיר הזאת אמר עד כי יבא שילה לאמר עד כי ילכד דוד את המצודה ויבן את בית מלא אשר אצל סילא, כנאמר וילכד דוד את מצודת ציון וישב דוד במצודה ויקרא לה עיר דוד ויבן דוד סביב מן המלא וביתה (שמואל ב' ה' ז' ט'), ונאמר ויכו את יואש בית מלא היורד סילא (מלכים ב' י"ב י"ט), ומלת עד הוא ג"כ ציון הערך, או מרמז על ירבעם אשר ירם יד בשלמה על בנו את בית המלא היורד סילא ויהי „עד" ציון הזמן,

ארץ ומלאה

תבואות שמש, שמשונה,

שכני סנה, גרש ירחים

בברכת משה את יוסף אמר מבורכת ה' ארצו ממגד שמים מטל, ומתהום רובצת תחת, וממגד תבואות שמש, וממגד גרש ירחים, ומראש הררי קדם, וממגד גבעת עולם וממגד ארץ ומלואה, ורצון שכני סנה, תבואתה לראש יוסף וגו' (דברים ל"ג י"ג י"ד).

והמקרא הזה ומלצתו אם כי הוא נעים ויפה, בכל זאת המנתחו להלקיו ימצא בו די כובד, כי רק ממגד

שמים מטל ומתהום רובצת תחת שייך לאמר שחלק יוסף מיוחד בזה יותר משאר ארצות השבטים, שהטל והמטר איננו שוה בכל הארצות כנאמר על ארץ אחת אמטיר ועל ארץ אחת לא אמטיר, ומלצת הברכה הזאת מראה לנו כי ארץ בני יוסף מבורכת יותר משאר השבטים בשפע הטל, וכן תהום רובצת תחת ידענו שהיא ארץ מעינות ונהרות רבים כת"א ממבועי עינות תהומין דנגדין מן ממעקי ארעא, והם רבוי המעינות ושלולית הירמך והיבוק והרקד, אבל ממגד תבואות שמש וממגד גרש ירחים א"א שארץ קטנה כארץ ישראל אשר כל רחבה היא מעלה והצי וארכה שתי מעלות והצי ממעלת השמים, תהי' נחלקת בטבעה קבלת חום השמש ואור הירח אשר תבורך בזה חלק בני יוסף יותר משאר השבטים, ובכלל המלצה הזאת בכל יפעתה ואמתתה הטבעית אין לנו דוגמתה בכל התנ"ך ולו היה זאת מלצה רגילת היו משמשים בה גם הנביאים.

לזאת נלע"ד שכמו מראש הררי קדם וממגד גבעת עולם הם ציון מקומות, כן גם תבואות שמש וגרש ירחים אך מקומות הם, אך אין שמש זה בית שמש ועיר שמש אשר במטה דן וביהודה ונפתלי ובארץ מצרים, אך עיר סוסיתא אשר במשנה בעבר הירדן מזרחה, וביונית היפפס מערי דעקופאלים בין מנשה וגד כמ"ש בערך כנרת וכנרות (ירושלם כרך ט' חוברת ג—ד), והיא במקום הנקרא ארץ טוב שישב שם יפתח שאמרו בירושלמי שביעית פ"ו ה"א זו סוסיתא, ואין ספק שנקרא ארץ טוב מפני

תבואותיה הטובות וכמו כל אלו המקומות הנקראים בשם שמש, שאין ספק שנקרא כן על שם עבודת השמש שעבדו שם עובדי אליל הקודמים, כן גם עיר סוסיתא נקרא על שם זה שעשו סוסים לעבודת השמש כנאמר וישבות את הסוסים אשר נתנו מלכי יהודה לשמש (מלכים ב׳ כ״ג י״א) ושמה העברי והיוני פירושה סוסים כידוע והיא לדעתי עיר „שמשונה" הנזכרת ברשימת רעמסס השני (ירושלם כרך ט׳ חוברה א—ב צד 136), ולא כמו ששיער החכם ראפילאוויטש שהיא עיר שמש אשר במטה דן, שכל עירות הנזכרות ברשימה שם המה מצד הירדן כמו ירדנה קרחו, עורו, הדשתא, שהיא בלי ספק ארין תחתים חדשי אשר בקירבת המקום הזה כמ״ש בערכו (ירושלים שם חוברת ג—ד צד 360) ועל עיר שמשונה הזאת נאמרה הברכה ממגד תבואות שמש לאמר התבואות הטובות אשר בחבל שמשונה.

וממגד „גרש" כיון על ארין גרש שנקרא כן הר הגלעד „גבל גרש" על שם עיר גרש בקרבת שליל היוצא מן היבוק בין מנשה וגד (ועיין הערות העורך בתוצאתו ההדשה שלספר תבואות הארין צד כ״ה) והוא הנזכר בברייתא דמתוותא דארין ישראל במדרש שמיאל פרשה למד ול״ב ויבא הגלעדה גרש, ופירוש גרש ירחים כמו גרש „וירחים" וביון „בירחים" על ירח ובית ירח הנז׳ בבראשית רבה פצ״ד ובמדרש שמואל שם כמ״ש בערך א״ין תחתים חדשי שנקראו כן על שם עבודת הירח שהיתה גם כן שם שהאשורים הקדמונים חשבו את סין אלהי הירח לאבי השמש כידוע בהגיוני אליליהם וזה שאמ׳ שם במדרש ירח,

סינים, ואין צריכים להגיה במדרש כאשר הגיהו המפרשים הבאתי דבריהם בערך דנה יען (ירושלם שם צד 361) אמנם המקום הזה היה נקרא סינים או סנה על שם אליל הירה, ועל זה אמר רצון שוכני „סנה" לאמר המגד הזה הוא רצון שוכני סנה, ובלשון הספרי סי' שנ"ג ממגד תבואות שמש מגיד שהיא פתוחה לחמה וכך היא פתוחה ללבנה שנא' וממגד גרש ירחים. וברשימת רעמסס השני שהבאתי נזכר עיר בשם „ארין" ועל זה אמר וממגד „ארץ" ומלואה וגם ארץ תחתים הדשי לא רחוק לחשוב שהיא כמו ואל ארץ ואל תחתים חדשי עיין מ"ש בערכו.

תקון למאמרי שמות בארץ

בירושלם כרך ט׳

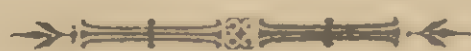
מאת חיים הירשענזאהן

ערך „כִּנֶּרֶת כִּנְרוֹת״

במאמרי „כִּנֶּרֶת וְכִנְרוֹת״ נשמטו הנקודות בכמה מקומות ועושה את המאמר מסובך ובלתי מובן, ואעיר את הקורא כי צד 356 שורה ט״ז תיבה המשית ושורה י״ח תיבה ששית ועשירית, וצד 357 שורה תשיעית תיבה שניה ועשירית ושורה י״א תיבה ה׳, ושורה כ׳, תיבת ו׳, וצד 358 שורה ד׳ תיבה ז׳ צריכים לנקד „כִּנֶּרֶת״ וצד 356 שורה ט״ז תיבה יוד ושורה י״ז תיבה ו׳, וצד 357 שורה י״ג תיבה ד, ושורה ט״ו תיבה א׳ ד׳ ח׳, ושורה י״ז תיבה יוד׳ ושורה י״ט תיבה ח׳, ושורה כ׳ תיבה ג׳, ושורה כ״א תיבת ד׳ וצד 358 שורה א׳ תיבה ד׳ צריכים לנקוד „כִּנְרוֹת״.

ואבקש לכל קורא כי ינקדם בספרו לבל יהי׳ כספר החתום ולא תהי יגיעתי לריק.

במאמרי „דנה יען״ צד 361 שורה ג׳ בערך ארץ תחתים חדשי צ״ל בערך „גרש ירחים״.

זוזי ארץ ישראל, והערביים

(בזמן הגאונים)

מאת

זאב וואלף ראבינאוויץ

כתב הרמב"ם בפ"א הי"ב מהלכות עירובין ליטרא האמורה בכ"מ מלא שתי רביעיות כו' והדינר שש מעין והמעה משקל ט"ז שעורות כו' והרביעית מחזקת מן המים או מן היין משקל י"ז דינרין והצי דינר בקירוב ע"כ והנה נושאי כלי הרמב"ם לא העירו על המקור שממנו שאב הרמב"ם שיעור משקל הרביעית ומדברי מגיד משנה שם נראה שלדעתו מצא הרמב"ם שיעור זה ע"פ נסיונו, ולדעתנו מקורו יוצא ממעין טהור של הגאונים וכמו שיתבאר לפנינו.

כתבו התוספת בסוטה ה' א' בשם ר' הננאל שמשקל רביעית הוא כ"ה סלעים, והתפלא ע"ז בשו"ת הוט השני סימן צ"ז שהרי זה שיעור גדול מאד בשש פעמים יותר מהשיעור שנתן הרמב"ם וגם הוא כפול מהשיעור שנתנו בירושלמי תרומות (פ"י ה"ז. דף מ"ז א') כי שם אמרו דמשקל ציר דגים הוא שתי מאות זוז בלוג ולפ"ז משקל רביעית היא חמשים זוז! אבל נעלם מהרב הוט השני דברי הערוך ערך רבע שכתב שם שהרביעית משקל כ"ה כספים, ובלי ספק שדברי הערוך נובעין מפירוש ר' הננאל כדרך הערוך פעמים רבות לכתוב דברי ר"ה בלי

הזכיר שמו עליהם, וברור הוא שט״ס לפנינו בתוספת וויש להגיה גם בהן „כספים״ במקום „סלעים״ ושיעור כספים אלה נבאר למטה.

כתב רבינו נסים גאון בספרו המפתח עירובין (פ״ב ב׳) בשם הגאונים משקל ביצה י״ז כספים פחות שליש ממעות א״י, ובהלכות קידוש לר׳ יצחק בן גיאות בשם ר׳ הילאי שיעור ביצה בינונית ט״ז כספים וב׳ שלישי כסף בכספים של בבל, ובשבלי הלקט סימן רי״ב בשם הגאונים שיעור ביצה משקל ט״ז זוז וארבע גיראות (פי׳ מלשון „גרה״ דהיינו מעה שהן שש בזוז כנודע) כמשקל כסף של בגדד (וע׳ ענין זה בספר האורה ה״א סימן נ׳ שיש שם ט״ס וויש לתקן כמו בשבלי הלקט, והרב הגדול רש״ב ז״ל בהערותיו שם רצה להגיה בדברי שבלי הלקט כפי מה שאיתא לפנינו בספר האורה אבל נהפך היא כמו שנתבאר), והרי״ף כתב ברפ״ח דעירובין שהקב יש בו ארבע מאות זוז במשקל אלקירואן (כפי הנודע היא עיר מולדת רבינו חננאל באפריקא), ומאחר שבקב ישנן כ״ד ביצים נמצא עולה לביצה אחת משקל י״ז זוז פחות שליש כשיעור הגאונים הנ״ל. ושיעור חלה שהוא מ״ג ביצה וחומש ביצה יעלה לפי חשבון זה תש״כ זוז, ומפורש כן בהלכות פסח לר׳ יצחק גיאות (ומובא בכלבו סימן פ״ט) אמר מר סעדיה שיעור עיסת הפסח עד כדי עומר לגלגולת דהיינו תש״כ זוזין בזוזין שלהן, אבל בעיטור ריש הלכות מצה כתב: „אמרו רבוותא ז׳ מאה וב׳ זוזין״ וברור שט״ס הוא וצ״ל וכ׳ (במקום וב׳) זוזין.

ועדיין אין אנו יודעין שיעור הכספים והזוזים של

בבל או של א״י או של בגדד או של אלקירואן;
כמה הוא? והמוציאנו מן המבוכה הזאת הוא הרב כפתור ופרח פט״ז (עמוד ת׳ מהוצאת ה״ר א״מ לונץ) שכתב שם בשם הרי״ף פרק כיצד משתתפין (ובר״ף שלפנינו ליתא) ליטרא מאה זוז גדולים שהם מאה דינרין והמאה דינרין הן במשקל של ערביים שהוא משקל אלקירואן קמ״ד זוז והם ליטרא ע״כ ומזה נדע כי שיעור הזוזים שנתנו הגאונים לביצה ולרביעית ולקב הן במשקל אלקירואן שקמ״ד מהם הם מאה זוזים גדולים שהם משש מעות וכל מעה משקל ט״ז שעורות וכ״ש הרמב״ם ולפ״ז משקל הדינר צ״ו שעורות ומשקל הזוז של א״י או של ערביים רק ס״ו ושני שלישי שעורה, והרביעית שהוא משקל כ״ה זוז של א״י לדעת הגאונים מחזיק 1666 $^2/_3$ שעורה וזהו ג״כ שיעור הרביעית שכתב הרמב״ם י״ז דינרין והצי דינר בקירוב והוא בדינרין גדולים שכל אחד משקל צ״ו שעורות ויהיה משקל הרביעית 1680 שעורה וזה שאמר הרמב״ם „בקירוב״ ועי׳ בבכורות (מ״ט ב׳ שכתב רש״י בשם תשובת הגאונים ששבעה דינרים האמורים בכל התלמוד שהדינר שש מעה כסף עישן עשרה מאותן של ערביא ע״כ ושיעור זה הוא פחות משהו מהשיעור שנתן הרי״ף המבואר למעלה, אבל ברור הוא שהן הכספים של א״י הנ״ל.

וראיתי בסוף ספר דרכי ציון בשיעורי המדות של ארץ הקדושה שכתב דמשקל הלוג שתי ליטרין או שבעים מתקאל שהן שבעים דינרין והדינר אחד וחצי דרהם (הן „מצריים״ דששה דרהם הן סלע של תורה כ״ש הרמב״ם

כפ"ו חט"ו מבכורים) והוא עצמו השיעור שנתן הרמב"ם ובספר חסד לאברהם מעין ב' נהר סמ"ך כתב שמשקל רביעית הלוג כ"ז דרהם (הן המצריים הנ"ל) ולפ"ז יהיה משקל הלוג ע"ב דינרין של תורה, והוא יותר כשתי דינרין משיעור הגאונים והרמב"ם, ואיני יודע טעם להוספה זאת.

שיעורי האוקיות בזמן הגאונים

בשו"ת הגאונים המכונה שערי תשובה סימן כ"ב כתב בשם ר' סעדיה דמשקל הלוג שבעה אוקיות ומחצה לא פחות ולא יותר ע"כ וכבר כתבנו בשם רב סעדיה דשיעור העומר שהוא ז' לוגין וחומש משקל תש"ב זוזין מזוזי א"י שהן בדינרי תורה (שכל דינר מצ"ו שעורות הגדולים, חמש מאות, ולפ"ז יהיה משקל הלוג $69\ ^4/_9$ מדינרים הגדולים ומשקל האוקיא תשעה דינרין ומשהו.

בשבלי הלקט השלם סימן רי"ב כתב בשם הגאונים שביצה קמה שיעורו אונקיא ולפ"ז יהיה משקל הלוג שש אוקיות וכל אוקיא $11\ ^5/_9\ ^1/_{54}$ מהדינרין הגדולים, ועוד שם סימן רי"א בש"ם תשובת הגאונים שיעור עיסה לחייב בחלה משקל ע"ה אונקיות ולפ"ז יהיה משקל הלוג $10\ ^5/_{12}$ אוקיות, ומשקל האוקיא שבעה דינרין גדולים פחות משהו ועוד בשערי תשובה סימן מ"ו בשם רב האי גאון דשיעור חלה ע"ב אוקיאות ולפ"ז יהיה משקל הלוג שבע אוקיאות וכל אוקיא שבע דינרין פחות משהו, מדינרין הגדולים.

עוד מצינו בשאילתות דר' אחאי פ' בשלה כ"ם מ"ה דקב הוא משקל מ"ה אונקיות ולפ"ז יהיה משקל הלוג י"ב

אוקיות ומשקל אוקיא בדינרין הגדולים יהיה 5 $^7/_9$, $^1/_{108}$ והרי שבזמן הגאונים היו כמה מיני אוקיות וכל גאון וגאון שיער לפי זמנו ומקומו.

כתב הרדב"ז בפירושו להרמב"ם פ"ו הט"ו מבכורים דשבע אוקיות והצי במשקל ירושלים הן תק"כ דרהם מצריים ע"כ וכבר נתבאר למעלה דששה דרהם הן סלע של תורה ותק"כ דרהם הן 346 $^2/_3$ דינרי תורה הגדולים וכל אוקיא 46 $^2/_9$ מדינרין הגדולים.

כתב בספר חסד לאברהם מעין ב' נהר ב' דכ"ז דרהם הם חצי אוקיא הנוהגת היום בצפת, ולפ"ז האוקיא שמשקלה נ"ד דרהם היא מחזקת ל"ו דינרין הגדולים במשקל.

עוד כתב שם דאוקיא של דמשק היא רק חמשים דרהם וכן היה גם בזמנו של הרב כפתור ופרח כמבואר בספרו פט"ז עמוד שצ"ח.

וכל זה בארצות הישמעלים אבל בארצות הנוצרים היו ג"כ כמה מיני אוקיות אבל משונות מאלה שהיו אצל הישמעלים וכמו שנבאר.

כתב רש"י ז"ל בפה"ת פ' משפטים (כ"א ל"ב) דהשקל של תורה משקלו ארבעה זהובים שהם חצי אונקיא למשקל הישר של קוניא ע"כ וכתב עי"ז הרמב"ן בפה"ת פ' תשא (ל' י"ג) שיער הרב בזהובים הנמצאים בדורו וגם בדורנו והם כמשקל הצי האוקיא שהזכיר ואיננו כן כי מלכי הגוים פחתו הזהובים וכבר מצינו בדברי בה"ג (הוא בהלכות בכורות) והגאונים הראשונים כי הדינר הנזכר בכ"מ בתלמוד הוא דינר ששדנג והוא יתר על דינר ערבי (אין זה הכספים או הזוזים הערביים שנתבאר שיעורן למעלה,

הכותב) שתות ולפי השיעורין הנמצאים בדבריהם הדינרין שבתלמוד גדולים מן הזהובים הנמצאים היוצאין בזמנו (אולי צ"ל „בזמננו" או שנתכוין על זמנו של רש"י ז"ל) קרוב לשליש והשקל שלשה רבעי אוקיא למשקל של הארץ הזאת והיא האוקיא שהזכירה הרב ז"ל עכ"ל הרמב"ן ולפ"ז נמצא ההפרש שבין שיעורו של רש"י ובין שיעורו של הרמב"ן והגאונים בשליש, של רש"י השקל הוא הצי אוקיא ולהגאונים שלשה רביעי אוקיא, ויש להתפלא ע"ז שהרמב"ן עצמו כתב בסוף פירוש התורה שראה בעכו שקל הקדש של כסף ומשקלו עשרה כסף והם חצי אוקיא שהזכיר רש"י ז"ל והנה נסתייעו דברי רש"י סיוע גדול כי כפי דברי רבותינו הגאונים ז"ל הפרוטה חצי חכה (צ"ל חבה והוראתת בערבית גרעין והיינו גרעין של שעורה) והדינר צ"ו חבה והם אמרו שהם צ"ו שעורות והרי הוא הדינר שקורין בעכו כ"אנד שכך הוא שיעורו, וכיון דהוא הוא ההשדיגא ברמב"ן פ' תשא שהעתקתי למעלה וכן בהלכות בכורות שלו ובה"ג הלכות בכורות איתא „ששדנג") שהזכירו הגאונים כי' ומשקלו הדינר הזה שלש אישט-לינש (ברמב"ן הלכות בכורות פ"ה ובר"נ סוף כתובות ובמ"מ פ"א הי"ב מעירובין ובכפתור ופרח דף שצ"ה מכונה מטבע או משקל זה „ארגנש" או „ארגנין" ובספר מנחת יהודה מריב"א עה"ת פ' משפטים הוא קוראו „פשוט") נמצא הסלע י"ב אשטרלינש לפי דבריהם ואינם אלא עשרה כדברי רש"י ע"כ ולפי דבריו אלה אין הפרש בין שיעור של הדינר לרש"י ובין שיעור הגאונים אלא שתות, וזו סתירה גדולה בדברי הרמב"ן, ולמען הבין מקור הסתירה הזאת ההכרה להעתיק כאן מ"ש הרשב"ץ

בתשובותיו ח"ג סימן רכ"ו ולתקן את השיבושים הרבים שעלו בתשובה זו ע"י הסופרים וז"ל שם: ורש"י ז"ל היה אומר כי השקל שהוא ד' דינרים הוא חצי אוקיא של מקומו והוא האוקיא של צורפי המקום הזה (היינו בעיר אלגיר באפריקא ובח"ב סימן רס"ח כתב הרשב"ץ שאוקיא זו מכונה בלשון ערבית „אוקיא אלל עטארין") אשר עשרים זהובים (פי' שכל זהוב הוא של ג' ארגניין כמבואר שם) הם ג' אוקיות ובזה אין ספק ויהיו ה' שקלים ב' אוקיות וחצי וכו' אבל הגאונים ז"ל שאומרים שהדינר משקל צ"ו חבאית וכו' א"כ יהיו ה' שקלים משקל כ' זהובים שהן ג' אוקיות וכו' וזה שיוצא מדברי הרב (הוא הרמב"ן כמבואר שם) ז"ל בחדושי כתובות שהם ט"ז ארגינין באוקיא ולפ"ז יהיו כ' דינרין של פדיון הבן שהם ששים ארגינין שהוא חצי זקוק (פי' זקוק הוא המארק כמבואר למטה וכ"כ בשו"ת מהר"ם מינץ סימן ק"ט דזקוק נקרא בלשון אשכנז מארק) פחות רביע אוקיא וחצי זקוק הוא ד' אוקיות (וכ"כ בכפתו"ר ופרח שם עמוד שצ"ח) זה באוקיות של מארק מקומם (פי' שבמקום הרשב"א שהיא ברצלונא היה מצוי האוקיא של מארק שהיא של ט"ז ארגינין וכמבואר בשו"ת ריב"ש סימן כ"ג וס"ו) אבל באוקיות של צורפים בבאן שיש כ' ארגינין באוקיא הם ג' אונקיות וכ"ה משקל עשרים דינרים זהב שבארצות אלו ויבא הכל מכוון דעת הרמב"ן ז"ל ששקל באוקיות המארק והגאונים ששקלו בדינרין שהם כ' בג' אוקיות הכל שיעור אחד כ"ו ועשרים דינרים הם ששים ארגינין ובאוקיות של מארק שהם ח' אוקיות במארק שיש ט"ז ארגינין באוקיא ג' אוקיות וג' רבעי אוקיא, ובאוקיות

הצורפים במקום הזה שיש כ׳ ארגינין באוקיא ג׳ אוקיות, ובדברי הרמב״ן בחדושי כתובות בסופו יתבאר כי הוא שקל במארק שיש בו ח׳ אוקיות בכל אוקיא ט״ז ארגינין ובזה טועים הרבה בני אדם ע״כ והעולה מזה שהיו אצלם ב׳ מיני אוקיות אחת של עשרים ארגינין ואחת של ט״ז ארגינין, ולפ״ז דעתנו נוטה שבעת שכתב הרמב״ן את פירושו לפ׳ תשא חשב דאוקיא של קולוניא שהביא רש״י היא האוקיא של מארק במקומו שהיא של ט״ז ארגינין והשקל שהוא חצי אוקיא לדעת רש״י הוא שמונה ארגינין ולדעת הגאונים שהשקל הוא י״ב ארגינין הרי זה שלשה רבעי אוקיא, וההפרש ביניהם הוא בשלישי אבל אח״כ נודע להרמב״ן שאוקיא של קולוניא היא של עשרים ארגינין (ואוקיא של מקומו קטנה מזו של קולוניא) והשקל הוא חצי אוקיא זו דהיינו עשרה ארגינין ולהגאונים השקל י״ב ארגינין וההפרש ביניהם הוא שתות וכ״ה האמת, וכל זה נעלם מבעל שו״ת חוט השני סימן צ״ז בתשובתו הידועה על המדות והמשקלות, שכתב שם דאוקיא דרש״י ב׳ סלעים ואוקיא דרמב״ן סלע ושליש ע״ש.

ואותו בכפתור ופרח שם דף ת״ו שכתב על דברי רש״י בפ׳ משפטים הנ״ל ולפ״ז החשבון יהיה סלע של תורה חצי אוקיא הנזכרת, ולמעלה עמוד שצ״ה כתב המטבע היוצא במשקל נקרא זקוק (הוא המארק כמו שנתבאר) ובו ח׳ אוקיא מאוקיותם ע״כ הרי ששגה הרב בחשבו דרש״י שיער באוקיא של מארק ולפי שיטתו זאת כתב עוד שם עמוד ת״ד שרש״י ז״ל בבכורות נ׳ א׳ סותר את עצמו דשם הוסיף על השקל בערך הומש, אבל לפי האמת שרש״י ז״ל

שיער באוקיא של עשרים ארגינין הרי דבריו בפה״ת ובתלמוד עולים בקנה אחד ואין בהם נפתל ועיקש.

היוצא מזה כי היו אצלם שתי אוקיות שונות אחת המכונה אוקיא של מארק והיתה מצויה בארץ ספרד (מקום מולדת הרמב״ן והרשב״א) ובארץ פרוב נציא וצרפת (כמבואר בכפתור ופרח שם עמוד שצ״ח) והיא של ט״ז ארגינין שכל ארגינין ל״ב שעורה, ומשקל אוקיא זו חמש דינרין ושליש מדינרין הגדולים (של צ״ו שעורין בדינר), והשנית אוקיא של קולוניא שהיתה מצויה כפי הנראה בארץ אשכנז וכן באלגיר שבאפריקה והיתה מכונה שם אוקיא של צורפים והיא של עשרים ארגינין ומשקלה בדינרים הגדולים ששה ושני שלישי דינר ובעיטור הלכות כתובות כתב משקל חמש סלעים ד׳ אונקיאות ופשוט שהוא אחד מעשרים באוקיא ע״כ והיא קטנה מכולם שבאוקיא זו יש רק $4\,{}^{76}/_{81}$ מדנרים הגדולים.

כתב במוסף הערוך ערך אסתרא דמשקל בקע לגלגולת שני דרכמים כמאמר יוסיפון כי באונקיא שמונה דרכמים ובכל דרכמון שלשה גרמסין יוניב ע״כ והיא כדעת רש״י ז״ל והאוקיא היא אוקיא של קולוניא.

ברקח סימן ש״ס כתב ה׳ סלעים הם ה׳ אוקייאות הם ק׳ פשוטים מפשוטי ליטרא י״ב אוקייאות זקוק ע״כ (פי׳ שאוקיא היא כ פשוטים).

וז״ל ספר הפרנס סימן רצ״ו (על שיעור ה׳ סלעים) וברקח כתב שהם מאה פשוטים שמשקל של מ״ד (צ״ל ר״מ) פשוטים זקוק במשקל של קולוניא ע״כ פירוש דזקוק הוא

ז"ב אוקיאות וכל אוקיא כ פשוטים נמצא דהזקוק הוא ר"מ פשוטים (ודברי הפרנס מובאים בהגהות מרדכי יבמות רמז קכ"ה בשיבוש ע"ש) ואם הרקה נתכוין להאיקיות של קולוניא הפליג מאד בשיעור ה' סלעים יותר מכל הפוסקים וקרוב הוא שנתכוין לאוקיא אחרת אשר היתה מצויה ג"כ באשכנז ואינה ידועה לנו.

חקרי שם

כולל מחקרים בתכונת מקומות שונים בארץ

מאת

יעקב משה טולידאני

עין טב. עי' תבוה"א הוצ' לונץ צד ר"ה, והנה רחוק מהעיר חלב [Alepo] נמצא העיר עֵנְתַּב [Eintab] שהיהודים יקראו לה עין טב, והיא מקור המשפחה הספרדית „ענתבי", ואמנם כמובן א"א להסכים לזה לומר שהיא עין טב שאליה שלח רבי לר"ח לקדש בה החדש, שזו היא חו"ל, ואיך אפשר שיתיר רבי לקדש בה החדש, הגם שנוכל להכניסה בגבול כבוש דוד, ורק זאת יתכן לשער שגולי בבל קראו לעיר זו כן על שם עין טב שבא"י שבה היה ועד קבוע כיבנה עי' תוס' ר"ה כ"ה א', ולדעתי יש לאחד את עין טב עם המקום „עין כַּטַּב" שלצפון מערב־טבריא רחוק כחצי שעה ושבו נמצאה כעת המושבה „מ צ פ ה" המקום הזה הוא גבוה וממנו נשקף מרחק רב מסביב, ובהיותו גם סמוך לטבריא מקום מושבו של רבי ור"ח, יש לנו לאמת את השערתנו זו מהשערות אחרות שנאמרו בזהותה של עין טב.

קצרא דגלילא. ירוש' פ"ו דשביעית ה"א, ובסוכה כ"ז ב' קסרי או קסריון שבגליל העליון, אין ספק לדעתי שזהו הכפר „כְּסְרָא" שעומד בין גליל העליון, ובין תחום

עכו מצפונית-מזרחית, ונזכר גם בהארץ של ספיר נו׳ 925, בו חרבות עתיקות ושריד של חומה גדולה, והוא למערב הכפר פקיעין רחוק כשעה פחות מעט, ויושביו כולם דרוזים. ראיה להשערתינו יש כי בירוש׳ שם נזכרה קצרא דגלילא בין שורא דעכו ובין ערים אחדות מגליל העליון, וזהו ע״ל היותה בין הגבולים בין גבול גליל העליון ובין גבול תחום עכו כמ״ש, ולדעתי גם „קצרא לחיפה" שבמדרש שמואל פט״ז שר״ל שמושלה היה השבן המציק לחיפה, הכוונה על קצרא דגלילא הנז׳ שהמרחק בינה ובין חיפה לא רב, ועי׳ בתבוה״א צד מ״א ר׳ ולפי דברינו אלה נוכל לא להסכים להשערתו של ה׳ הילדסהיימר אודות כברתא שנזכרה בירוש׳ שם אחרי קצרא דגלילא הנז׳, עי׳ בהערת לונץ שם בתבוה״א צד מ״א, ולדעתי הוא הכפר כָּבִּירַא מצפון לצפת בואך צור שהיוסיפום מזכירו כעיר גדולה בשם „גברא" ראה בתבוה״א צד רל״ו והארץ נו׳ 330, ואשר בתבוה״א צד מ״ה, מ״ו, חפין לאחדה עם תרנגולא עלאה דלמעלה מקסרין שבירוש׳ שם, השערה מוזרה כ״כ ובלי יסוד, ויותר נכינה היא השערתנו הנז׳, שהיא כברתא.

כפר בעקא, כפר תַּללא, סמוך לירדן, מערת, היוסיפון בסמנו את גבולי גליל העליון יאמר „רחבו מביר סאבא עד הכפר בעקא, וארכו מכפר תללא סמוך לירדן קרוב למחוז צור, עד מערת", ועי׳ בתבוה״א צד פ״ב מה שנדחק לבאר, מפני שחשב למונח, כי, הרוחב מדרום לצפון והאורך ממזרח למערב, אבן כוונתו של היוסיפון מובנת שלרצועה הארוכה קורא אורך, ולקצרה רוחב, ובזה נבאר המקומות: ביר סאבא הוא כמו ששיער ה׳ ספיר בהארץ

צד 146 שהוא „אבו" אל „סַבעה" שאצל כְּפר עִנַּן שהוא: כפר חנניה הגבול בין גליל העליון והתחתון לפי רז"ל פ"ט דשביעית מ"ב, והכפר בעקא הוא „אל־בְּקֵעה" [פקיעין] זהו גבול הרוחב, לאמר הרצועה הקצרה שבה נגבל רוחבו של גליל העליון, וכאשר באמת תורה לנו גם המציאות, שמכפר חננה למזרה מתחיל לירד והוא גליל התחתון כמ"ש במשנה שם, ומפקיעין למערב כבר מתחיל גבול עכו, ואמנם מול רצועה זו שבין כפר הנניה או אבו־אל־סבעה, ובין פקיעין, יש למשוך רצועה גדולה לצד צפון הנחשבת לתחום אורך הגליל העליון, והיא „מכפר תללא סמוך לירדן עד מערות" כפר תללא הוא לדעתי ברור הכפר מתַלֶה [מקום המושבה „מתולה" ובטעות נמשכו אחינו האשכנזים אחרי הברת המתוואלים תושבי החבל ההוא שמבטאם לא מדויק, ולפי מה שאחשוב לשער כי השבט המתוואלי בכלל המתפשט מצפון א"י עד ביירות, נקרא בשמו זה על שם הכפר „מתלה" הנז' שלפי דברינו פה היה כפר עתיק וקדום מימי היוסיפון ואולי עוד זמן רב לפניו] שהוא באמת סמוך לירדן, למקורו של הירדן למערת פמיס, ומערות הוא הכפר הגדול „מְגָר" [ר"ל מקום מערות] שהוא נוטה למזרחית־דרומית של כפר הנניה הרחק כהצי שעה, והוא באמת הנקודה האחרונה של הררי גליל העליון מצד דרום. וכשנמשוך קו קצת אלכסוני ממנו והלאה צפונה עד מתלה, יוצא לנו האורך של גליל העליון במלואו, וכשנִתֵּן לו להאורך הזה להשתרע ברוחב, מול הרצועה של הרוחב שבין כפר הנניה ופקיעין כנ"ל, יהיו כל ערי הגליל העליון שבין מזרה למערב נבלעים ברצועת האורך ההיא.

גרופינא אחד ההרים שממנו היו משיאין משואות. ר"ה כ"ב ב', וידועה היא השערתו של התבוה"א בזה ע"ש צד צ"ה, ולפי דבריו רק שתי תחנות משואות היו בא"י, ושלש בעה"י המזרחי, דבר שקשה כ"כ לחולמו. אבן לפי דעתי לא צריכים לבקש מקום להר גרופינא אם גם נאמר שהיה גם הוא בא"י, מפני שבידוע כי השם ג'ורף בערבית נקרא לכל מקום שפת נחל, וכן ג'רוף לרבים. ביחוד יצדק שֵׁם זה לשפת נחל שממעל לו הר על כי המים נגרים ונגרפים שמה, וא"כ גם גרופינא הנז' היה אחד ההרים הגבוהים בא"י שמתחתיו שטף נחל, ואשר אני חושב הוא כי הוא ההר הנקרא כבה ג'ורף אשר בגליל העליון בין הכפר רַמֶה [הוא רמת שבחלק נפתלי, הארין נו' 1613] ובין פקיעין, ההר הנזכר מתחבר בראשו המערבי אל הר גַ'רְמַק ההר הגבוה וידוע שבגליל העליון, וממנו נשקף כל ארין הגליל והכרמל עד עה"י מזרחה, ושמעתי בשם הרה"ג כמוהר"ב סתהון ז"ל שהיה אב"ד בעי"ק [מחבר ס' תקפו של נס וכו'] שגם הוא היה משער כן.

כפר אריה, תחום אריח, בירוש' כלאים פ"א ה"ד תחום אריה וכפי' גי' התבוה"א צד ק"מ כפר אריה וע"ש מ"ש, ואם נאמין לגי' זו יתכן לאחדו עם הכפר „דֵיר אלְאַסַד" ממזרח עכו, שר"ל מעון אריה, או עם הכפר שבגלעד בעה"י המזרחי „כְּפַר אַסַד" דהיינו ממש כפר אריה, ולהגי' שלפנינו תחום אריח אפשר שהוא תחום כפר „אַרַחָא" שבחורן ונזכר בהארין של ספיר נו' 2009 בשמו הלועזי „Ariachon" ויוכל

להיות ג"כ על ההרים „ג'בל אריחן" שבלבנון מול צידון עי' הארץ נו' 316, וההשערה לאחדה עם בית ירח שבירוש' מגלה פ"א כאשר רצו חוקרים אחדים לשער כן עיין לונץ בהערה לתבוה"א שם ובהארץ נו' 884, לא נכונה, שקשה לסבול שהירוש' בעצמו יזכיר מקום אחד בשתי שמות.

ביר אשגום מקום המושבה „בני יהודה" אשר בעה"י בגלעד נ"ל שעיקר המלה שגוב, והיא על שם אביו של יאיר הגלעדי שגוב שכפי הכתוב בדה"י א' ב' כ"א היה לו ליאיר כ"ג ערים בגלעד, וא"כ אפשר שלזו קרא בשם אביו שגוב.

ארך או ארכה שם עירו של חושי הארכי, לפלא שבכל חוקרי הארץ לא ראיתי מי שזכרה, ואמנם מסורת קדומה יש ונזכרת גם בסה"ד בשם גא"י ובחבת ירושלים דל"א ב' שהוא הכפר הגדול ירכא למזרח עכו וששם נמצא גם קברו של חושי הארכי, ומסורת זו ידועה עד כה לנו בני א"י הספרדים, ולדעתי גם אם נפקפק בזה שחושי הארכי נקבר או לא נקבר בכפר הנ"ז, הנה אין כל ספק שהוא העיר ארך או ארכה מולדת חושי, ולכן מה שרצו החוקרים האחרונים לאחד את הכפר ירכא תנז' עם חלקת שבאשר (יהושע י"ט כ"ה) עי' בתבוה"א צד ר"ל ובהערת לונץ ובהארץ נו' 888, אין לזה יסוד, אחרי ששמה העתיק עוד מימי חושי היה ארכה, שם הרחוק כ"כ בדמיונו מהשם חלקת, (בהארץ שם נכתב שם הכפר הנ"ל ירקא בקו"ף, בטעות והוא באמת ירכא בכף דגושה וכן נזכר בפירוש גם בחבת ירוש' שם) בפרט שבערי הלוים (דהי"א ו' ס,) נזכרה העיר חלקת עוד בשם חוקק, ולדעתי יש לאחד את חלקת וחוקק הנז' עם

הכפר „כְּוִויכַּת׳ (בהארין נו׳ 1538 נכתב קויקת כדרכו להחליף ק׳ בכף דגושה) שמצפון עכו.

צבועים הר, הלה פ״ד, ואפשר כי הוא המקום „צבגין״ הסמוכה להמושבה זכרון יעקב ונז׳ בהארין נו׳ 1488, ולא רחוק לאחדו גם עם מגדל דצבעיא הנז׳ אח״כ בתלמוד עי׳ בהארין צד 138, שבימי המשנה שדברו עוד על טהרת לה״ק קראו לו אולי הר צבועים,

קטת יהושע י״ט ט״ו, עי׳ תבוה״א צד ר״ט ואפשר לאחדו לדעתי עם הכפר „קוד או„ קוט״ הסמוך לגינין (עין גנים) שהתבוה״א צד ר״ף יהשבוהו לכפר עותנאי שבש״ס, והגם שבירוש׳ אמרו קטת זו קטנית, יכול להיות הוא הוא הכפר קוט הנז׳.

זבולון עיר באשר, הוקרים אחדים יתנו אותה בהכפר עַבְלִין הסמוך לצפורי עי׳ הארין צד 717 אכן האחוד הזה לא נכון כלל מפני שהלק אשר לא הגיע עד צפורי וגבולו היה מהכרמל צפונה בין הים והירדן, ואמנם במסעי בכפרֵי הגליל העליון אנה ה׳ לידי לדעת מקום העיר זבולון שהיתה באשר קרוב לכפר חֻרְפֵיש שמצפון צפת נוטה למזרח עכו, יתנוסס לעיניך הר גבוה מאד שעליו אשרה ענקית נפלאה עם כפר קטן נקרא „סַבְלָן״ בכפר הזה נמצא מסגד עתיק שנקרא על שם הכפר וקדוש הוא לכל הכפרים שמסביב ובפרט בעיני הדרוזים, בהכפר ההוא דרים בני משפחה מוסלימית אחת שבידם חזקת המסגד ההוא וראש המשפחה אמר לי שקבלה בידם שהמסגד ההוא נקרא על שם זבולון בן יעקב ששם היה בית מדרשו, (כי בהמסגד ההוא אין שום קבר כ״א מערה

עתיקה ועליה בנין נהדר שבנו אותו מחדש) ובלי ס' נוכל רק לומר כי שם הכפר שנקרא זבולון הביא לידי הגדה כזו ליחס שמה את בית מדרשו של זבולון וזהו מקום העיר זבולון שבאשר וקרוב אצלי כי זה הוא בעצמו הכפר סאב הנזכ' במלחמות היהודים ג' ז' כ"א וההשערה שהובאה בהארץ נו' 1645 איננה נכונה כלל מפני שהיוסיפון כותב שמבצר סאב בגליל העליון, ולדברינו יצדק זאת יותר, מה גם שבאמת המקום „סבלן" הנז' מוכשר להתבצרות וגם דמיון השם יאמת יותר את השערתנו.

ג'דווד נגעיב פ"ז מ"ד, עי' תבוה"א צד רל"ז בהשערתו על ההר סוג'ד [לא ג'ודוד כנזכר שם, ומזה בלבד נתרופפה השערתו] שסמוך לצידון במקום ששם מראים על קבר אהליאב בן אחיסמך, ולדעתי אין להשערה זו יסוד כי המלה סוג'וד איננו שם כ"א ר"ל מקום מסגד על שם הקבר הנז' שקדוש כ"כ בעיני תושבי הארץ, וכבר כתבתי ע"ז בהעולם תרס"ז במאמרי „סוג'ודה", אבן ג'דווד הנז' במשנה, היא על הרוב אחת משתי הערים גְ׳דַיְיִדֶה האחת אצל עכו והשנית הקרובה להמושבה מתולה.

נהר דרומה של כזיב, בתבוה"א צד רל"ו ובהארץ של ספיר לא נתבאר שמו, והוא „וואדי-אל-קֻרְן" שמדרום לכזיב שעליו נמצא המבצר הנפלא הידוע מימי הצלבים.

אמתום אצל היוסיפון צפון יהושע י"ג, כ"ז, בירושלמי שביעית פ"ט ה"ב צפון זו עמתא, ואצל הז"ל והיוסיפון לפעמים נקרא גם גדר וראה בירושלים של לונץ שנה ד' צד 7–9 וכרך ט' צד 334 וצד 172 בהערת אחי מר ברוך הי"ו ע"ד התבוה"א צד רט"ז, ובהארץ של

ספיר נו' 55, 341, לדעת כי החקירה בזה עדיין מסובכת, ובהתחקותי ע"ז ראיתי לברר את הענין ככה גדר היה נקרא כל חבל הארץ הסובב את מעינות החמים ההר והבקעה סביב התחנה של מסה"ב היפה דמשק כיום תחנת „אלחַמֵי" אבן מסביב להמקום הזה היו כמובן ערים גדולות כמו שנדע מְקורית גדר ואמתוס, ובהיותם קרובים זו לזו ולפעמים הגיעה האחת לגבול הבירתה הושאלו גם שמותיהם והנה השמות גדר אמתוס או אמאוס], וצפון יש למצוא עקבותיהם עוד עד כה, להסביבה של מקום המרעה קוראים ע"ע „ג ד ר" וכאשר זכר זאת לונין בהערתו בתבוה"א צד רע"ג, ואמתוס הוא בלי ספק מקור שם הכפר „אמְכּיס" אשר במעלה ההר רחוק כשעה אחת ממעינות החמים, והידוע בעתיקותיו הענקיות לכל תרי הארץ, צ פ ו ן הוא שם הכפר „מְכְבֵי" הסמוך ביותר לחמעינות לצד מזרח ושבו דקלים רבים, השם הזה הוראתו בערבית הוא מ ה ב ו א וזהו צפון ר"ל הבוא וצפון, הכפר הזה הוא שממנו היה הגבור יהודה המַכַּבִי כפי השערת אחי הנ"ל „בהחירות" תרע"ב גליון קכ"ו, ובאמת היא השערה נבונה וצודקת מכל אותם ההשערות שנאמרו עד כה בפתרון השם מכבי, *) ובפרט בראותנו כי בפעולות המכבים תפס חבל עה"י המזרחי הלק חשוב, וגם יוהנן אחיו נקרא יוחנן ההורני ר"ל מהורן, ואני חושב שגם „מ כ ו ו ר" הנז' בתלמוד ביהד את גדר עי' בירושלמי פ"ט דשביעי' ופ"ב דר"ה ובבבלי ר"ה כ"ג לפי גי' הגר"א, הוא

*) ויש עוד לשער כי היה מעיר מ כ ב נ ה מערי יהודה שבדה"א ב' ובסס היחס נתקלרה בהמלה מכבי.

הכפר מ כ ב י הנז׳ כי בי״ת בוי״ו נקל להתחלף, וגם מה שתרגם התרגום [יהושע י״ג כ״ה] יעזר מ כ ו ו ר אפשר להתאימה עם השערתנו זאת כי סמוך למעלה מהכפר מ כ י ב י הנז׳ נמצא עוד מקום ששמו „מַזְרַעַא.

מרעלא ביהושע י״ט י״א בזבולון ועלה גבולם לימה ומרעלה ופגע בדבשת בתבוה״א צד רי״ז ולונין בהערה שם כ׳ שדבשת נגלתה עפ״י החקירות החדשות שהיא מתאחדת עם החורבה „כפר דַבשֶׁה״ לדרום כפר תרשיחא, ועפי״ז אני מאחד גם את מרעלה בהכפר מעַלְיָא הרחוק רבע שעה מכפר ת ר ש י ח א, ויצדק בזה לשון הכתוב „ומרעלה ופגע בדבשת״ אחרי שבאמת שניהם מרעלה ודבשת הם סמוכים לדרום כפר תרשיחא בהכפר מעליא ניכר שרידי חומה גדולה „הנקראת אלקלעה״ מה שיראה לנו שהוא כפר עתיק, ולפי השערתי הנז׳ שהיא כ״כ ברור נפלה מאליה ההשערה שהובאה בהארץ נו׳ 770 לאחד את הכפר מעליא הנז׳ עם חלי שביהושע י״ט כ״ה.

קרתה בזבולון, יהושע כ״א ל״ד עי׳ תבוה״א צד ר״פ ולדעתי יותר נכון לאחדה עם יוקרת שבתלמוד והיא „יקורת״ או „יאורט״ בפי ההמון, אשר ממזרח עכו לצד אכזיב, ובה ראיתי על קיר של בית אכר אחד כתובות עתיקות ובטעות מציגים בספורי מסעות אחדים עי׳ חבת ירושלם בשם האר״י ותבוה״א צד מ״ד, את יוקרת, סמוך לצפת, ובל״ס שיוקרת היא כמ״ש, וכ״כ בהארץ נו׳ 1848, אלא ששמה הערבי נכתב שם שלא בדיוק, ובירושלמי פ״ו דשביעית ה״א נזכר שֵׁם תוקרת, ויכול להיות שזו היא יוקרת הנז׳.

כספיה או הספיה נזכרה בירוש׳ דמאי פ״ב ה״א ועוד, בין ערי התחום של א״י, והר״י שווארץ חשב לדבר פשוט בכ״מ מספרו שהיא העיר חָצְבָיָה שממערב הר חרמון, ונמשכו אחריו רוב חוקרי הארץ ועי׳ הארץ של ספיר נו׳ 784 ונו׳ 927, אכן נ״ל שטעות היא בידם והיא בלי ספק „סְכוּפְיַא„ הכפר הגדול שבגולן ממזרח כנרת, ויבא על נכון

שנזכרה כספיא או הספיא הנז׳ יחד עם כפר צמח שמדרום כנרת, ונוב שהיא „כְּרבת נַב״ או „נַוַא״ שממזרח כנרת שם בגולן, ראה בהארץ נו׳ 1166 ונו׳ 1207.

כפר סמי או סימאי ע׳ כפו״פ פי״א ותבוה״א צד רכ״ה והערת לונץ שם, וכלם לדבר אחד נתכוונו על הכפר ס מ ו ע שבין צ פ ת ובין כְּפר ענן [חנניה] בדרך השיירות ההולכות לעכו, אבן נמצא עוד „כְּפר־סֻמֵ־ע״ לדרום מערב פקיעין רחוק כחצי שעה, והוא כפר קטן, ואפשר לאחדו עם כפר סמי הנז׳ אצל הז״ל.

גת, גת רמון כידוע יש ערבוביא אצל חוקרי הארץ בזה מפני ששמות גת בליווי ובלי ליווי נזכרים בכ״מ בכתובים והנה יש כפר קטן ובו מערות והרבות עתיקות שנקרא ג״כ בשם „גַת״ ממזרח עכו לא רחוק מהכפר הגדול יַרְכַּא [עי׳ למעלה, ארך, ארכא,], ואותו לא זכרו כלל חוקרי הארץ, וכמובן יש מקום ליחסו לאיזה גת שבמקרא ועל הרוב עם גת ר מ ו ן שבמנשה, ועדיין הדבר צ״ע.

שמיר בהר אפרים מקום השופט תולע, שופטים י׳ א׳, עד עתה לא נודע מקום העיר הזאת, ולדעתי היא מקום המושבה „ז כ ר ו ן י ע ק ב״ הידועה בשם „סַמָּרין״.

טיריא ר׳ אושעיה איש טיריא, ע׳ תבוה״א צד שכ״א שסותר א״ע למ״ש בצד רל״ה. גם בהארץ נו׳ 839, אבן ישנה מסורה קדומה לבני הגליל ונזכרה בקצור רק בס׳ חבת ירושלים דף ל״א, שמקום קבר ר״א איש טיריא הוא מ ו ל ההורבה „ת י ר י א״ שלמערב פקיעין רחוק כשליש שעה, וישנם שם שרידי ביהכנ״ס ומערות עתיקות, וגם המעין שבשיפולי ההר נקרא על שמה „עין תיריא״, ולדעתי „שמסורה זו צודקת יותר מהשערת החוקרים לאחדה עם ט י ר י״ הסמוכה לחיפה שבאמת נקראת טִירִי ולא טיריָא אולי היא טיריי רבתא שבתוספתא שביעית פ״ד.

התפשטות למוד התלמוד הבבלי בא"י

וענין לשונות הירושלמי שבמסכת תמורה

מאת זאב וואלף ראבינאוויץ

כבר הרגישו מפרשי התלמוד הקדמונים כי לא כל המסכתות מהתלמוד הבבלי שוים בלשונם ובסגנונן, כי יש למקצתן — כיוצא מן הכלל — לשון מיוחד וסגנון משונה מרוב מסכתות התלמוד, כמו שכתבו התוספת בנדרים (ז' א'): תיבעי לך פי' כמו תיקו ולשון נדרים משונה; וכן בנזיר (כ"ב א') כתבו התוספת (ד"ה מר) ולשון נזיר משונה; עו"ש (מ"א א' ד"ה ותו) דנזיר לישנא קלילא ורגיל בכמה מקומות לקצר לשונו; וכן במעילה (ט"ז א' תוד"ה מיתבי) כתבו בשם ר' משה מקוצי: מעילה משונה היא משאר מקומות ע"כ ואנחנו במאמרנו זה נשתדל לאסוף את רוב השינויים שנמצאו במסכתות אלו נגד שאר מסכתות התלמוד.

בתלמוד נדרים נמצא „תיבעי" (במקום תיקו וכ"ש למעלה) ז' א'; יו"ד ב'; כ"א ב'; נ"א ב'. „הדין" (במקום „האי" שמצוי ברוב מסכתות התלמוד ובלשון מקרא „הזה" ואונקלוס מתרגם „הדין") ה' א'; ו' ב'; ז' א'; יו"ד א'; י"א ב'; ט"ז א'; כ"ה ב'; ל"ח א'; מ' א'; מ"א א'; מ"ח ב'; מ"ט ב'; נ' א'; נ"ה א'; ס"ב א'; ס"ו ב'; ע"ח ב'. (ומלה זו רגילה בירושלמי) „הדא" (במקום „הא' הרגיל בשאר התלמוד ובלשון מקרא „הזאת" ותרגומו „הדא") מ"א ב'; נ"ג א'; נ"ה א'; נ"ז ב'; נ"ח ב'; צ"ב ב'. (וגם מלת

זו רגילה בירושלמי) „הלין" (במקום „הני" שבשאר מסכתות התלמוד) ב׳ ב׳; ל״ד ב׳; ל״ה א׳; מ״ה ב׳; מ״ט ב׳; וע״ט ב׳. (וג״ז מצוי בירושלמי אלא שבירושלמי איתא „אלין" באל״ף) „הי דין הוא ראשון והי דין הוא אחרון", כ״ו ב׳, (כעין זה יש גם במנחות ק״ט א׳). „מידעם" (במקום „מידי" ובלשון מקרא „דבר" ותרגומו „מידעם") כ״ד ב׳; ל״ג ב׳; מ״ט ב׳; נ״א א׳. (ויש כעין זה בבכורות י״ח ב׳ ונ״א ב׳), וגם מלת „היידין" מצוי בירושלמי, הדא מגו דסבירא ליה לשמואל ו׳ ב׳.

„כולן שיטה אחת הן" (במקום „כולהו סבירי להו" או „אמרו דבר אחד" שבשאר התלמוד) יו״ד א׳. (ובנדרים ע״ג ב׳ ג״כ „אמרו דבר אחד").

„לא אמר טעם כו׳ נאדי מן טעם", ט״ז א׳ (לשון כזה לא מצינו בשום מקום בתלמוד) „מסיטרא כתיבה", ע״ה א׳ (ובב״ב קכ״א א׳ באותו ענין ליתא זה); צ״ב ב׳.

„ואיידי דנסיב רישא בזה נסיב סיפא" כו׳, ע׳ ב׳ („נסיב" במקום „נקט" הרגיל בשאר התלמוד), ועוד כעין זה דף ע״ב ע״א.

„ומי איכא לאסוקי על דעתא" (במקום „ומי מצית אמרת הכי" כרגיל בתלמוד) י״ד א׳. „לא יאלי" (במקום „לא בעי"") ה׳ ב׳ (כפי נוסח ר״נ שם וכיוצא בו לא מצינו בשום מקום בתלמוד. וראיתי בה״ג הלכות נדרים וכן בספר והזהיר פ׳ בהוקיתי שהעתיקו „לא מתבעי" ואם זה הנוסח היה לפניהם בתלמוד נדרים שם הרי זה ג״כ לשון שאינו מצוי בתלמוד).

מסכת נזיר הלשונות המשונות שמצינו בתלמוד נזיר

הן אלה: „תיבעי" במקום „תיקו" רק פעם אחת בלבד והוא בדף י"ג ע"ב, אבל בשאר המקומות והן י"ז ב'; ל' ב' איתא „תיקו" כלשון המורגל בתלמוד, ונמצא עוד פעם אחת והוא בדף ס"ד ע"א לשון מורכב בזה והוא: „לא ידעינן תיקו" וגם זה לשון משונה.

„הלין", ד' א'; י"ט א'; ל"ז א'.

„תוב" (במקום תו הרגיל בתלמוד) כ' ב'.

„אמטו להכי", ז' א'; כ"ה א'; כ"ט א' (הוא במקום „משום הכי" הרגיל בתלמוד אבל „אמטו להכי" אינו רגיל כל כך).

„קתני" (במקום „אמר מר" המצוי בתלמוד) כ"ה א'; כ"ה ב'; נ"ז א'; ס"א א'. וגם מצינו פעם אחת „אמרת" במקום „אמר מר" והוא דף סמ"ך ע"א וע"ש בתוד"ה אמרת.

„הדין", ג' א'; ל"ה א'.

„שיבקוה דין מן הבריא", נ"ט א' (כעין זה יש בשבת קכ"א ב' אבל בסגנון אחר צורבא מרבנן הוא שבקוהו).

מסכת מעילה. הלשונות המיוחדות אשר בה הם אלה.

„קתני", לשון זה הוא בשתי אופנים א) על המשנה דסליק מינה. וב) כמו „אמר מר" א) על המשנה דסליק מינה; קתני קדשי קדשים (ב' א'); קתני אין מועלין (ז' ב'); קתני הוכשרה (ח' א'); קתני ולד המעוערת (י"ג א'); וב) כמו „אמר מר", קתני לא נהנין ולא מועלין (י"ב ב').

„הדין" י"ב ב'.

„איתמר אמר ר' יוחנן" ו' ב', לשון כפול ומשונה.

„מאן שמע לך ולר' יוחנן רבך", י"ב א' (כעין זה נמצא עוד ג' פעמים בתלמוד אבל בלשון אחר: מאן ציית

לך ולר' יוחנן רבך).

„מ ה ו ו ר ת א אין חייבין משום מעילה אלא על קדשי בדק הבית", ט"ו א' (לשון „מחוורתא" דהכא אשר עניינו כאן כמו „דבר תורה" לא נמצא בשום מקום בבבלי; אבל בירושלמי מצוי כמה פעמים „מחוור" במקום „דבר תורה" בנודע).

„מאי אידיא ד ר ה י ט ותני", ט"ז א', (הלשון „דרהיט ותני" לא נמצא במקום אחר בתלמוד).

ומלבד הג' מסכתות נדרים, נזיר ומעילה, שכבר העירו על שינוי סגנונן בתוספת וכמו שנתבאר, נמצאו אצלנו עוד ב' מסכתות בחילוף הסגנון והן כריתות ותמורה, ואנחנו נציע פה ג"כ את שינוייהן וחילופיהן. במסכת כריתות מצינו בה מלות זרות שאינן רגילות בשאר התלמוד: „היידין" ד' א' „הלין", ד' ב'; בהלין עשרה יומין ה' ב' (כאותו ענין נמצא גם בהוריות י"ב א' וליתא שם המלה „בהלין"); מהלין מעות, והלין מעות כ"ז ב' כי קתני מ ד ע ם דמישרי למיכל בקדשים, ח' ב.

מסכת תמורה השינויים אשר בה הם אלה:

„הדין", ו' ב' „דילהון" (במקום „דידהו" המצוי בשאר התלמוד) ז' א' (ובהור דהלישנא אחרינה דשם שנמצא בה המלה „דילהון" הוא מלשונות הירושלמיות הרגילות במסכת זו, ולמטה נאריך בזה). „תיבעי" (במקום תיקו) י"ג ב', ואינו אלא פעם אחת בלבד אבל בשאר המקומות במסכת זו איתא „תיקו" כרגיל בשאר התלמוד, וכזה ג"כ בלשונות הירושלמיות שבמסכת זו ע' ט' ב'; ויוד א', וכתב רש"י בדף י"ג ע"ב תיבעי לשון ירושלמי כמו תיקו ע"כ ועוד

עדבר מזה למטה „אמר מר" על המשנה דסליק מנהיי אמר מר אוסרין בכל שהן: אמר מר ואפי' הן מאה, כ"ה א' „אמר מר" על הפיסקא מן המשנה, אמר מר סתם הקדישות לבדק הבית ל"א ב'; אמר מר חמין בפסח ישרף, ל"ד א'.

עוד מצינו ענין זה במסכת זו מה שאינו מצוי בשאר מסכתות התלמוד והוא שיש בה הרבה לשונות כפולות אשר ע"פ רוב אין הפרש ביניהן לענין הדין, והם חלוקות רק בסגנון הדיבור ובמלות, ועל איזה מהן העיר רש"י ז"ל שהן מלשונות הירושלמיות כמו ו' ב'; ט' ב'; יוד א', והמעיין בתלמוד מסכת זו ובפרש"י ימצא עוד כמה לשונות כפולות באלה אשר נשמטו לפנינו מן התלמוד ונשארו בפרש"י כמו ב' ב' רש"י ד"ה עושה תמורה; עו"ש ד"ה ענין אחר ירושלמי; כ"א ב' ד"ה מאי איכא; כ"ג א' ד"ה לשון ירושלמי; ב"ג ב' ד"ה לישנא אחרינא היא נמצאת; כ"ד ב' ד"ה לשון ירושלמי נקיבה; כ"ו ב' ד"ה לשון ירושלמי; כ"ז א' ד"ה גברא לא איתחזיק; ל"א א' ד"ה ולד במעי בהמה; ל"ב א' ד"ה לרבות.

כל איש חכם או חוקר אשר יתבונן אל השינויים האלה במסכתות הנ"ל בצדק ישאל לסיבת החזיון הזה ומה הוא טעמו?

והנה ראינו לחכם דור ... הלוי
בספרו דורות הראשונים ... ה)
שכתב בטעם השינויים ...
בסיבתן של השינויים ב...
רואים לפנינו שאין שו...
גם הסגנון באין הבדל ...

ביוצא מן הכ[illegible] [illegible]ילוף ישן כמו תיבעי במקום תיקו
והרב נר[illegible] [illegible]ק ג׳ מקימות ואנחנו כבר רשמנו
למעלה עיד [illegible]); והדין תחת האי (הרב כאן
ציין רק ב׳ מק[illegible] [illegible]נו כבר אספנו למעלה הרבה מאד)
וה׳ ווים [illegible] ״ ח״ד עמוד 2 ועמוד 270 קרוב
הדבר מאד [illegible] בא״י ג״ב והלכו בעקבותיו
בימי הגא[illegible] [illegible]נים באסור ומותר בחיוב
ופטור ה[illegible] [illegible]כבר בכל זאת בפסקי הלכות
נשאו פני[illegible] שבבר בימי רבנן סבוראי הובא
לא״י מבב[illegible] [illegible] לשם היה מר זוטרא בן
מר זוטר[illegible] [illegible]בבל ועלה לא״י ונעשה שם
ריש פירק[illegible] [illegible]טא הוא בלי ספק הנהיג
את [illegible] [illegible] הנה כבר נודע מדברי
הגאונים [illegible] בישיבות שבבבל יותר
מבאה [illegible] [illegible] לרמב״ן שכתב ומשני
מר יהודאי [illegible]ישיבה) ולכך נעתקה מסכת
זו מעט [illegible] בא״י והעתקות אלו
הגיעו א״י [illegible] של המעתיקים בא״י
אער [illegible] [illegible]שאם היה הדבר כן מעצם
דביד ר[illegible] [illegible]ראשה לסופה, אבל הוא
רק ב[illegible] ההרגל על המעתיקים
ה[illegible] [illegible] הלוי בקיצור, והוסף
[illegible] הכפולות שבמסכת
[illegible]ירושלמיים, והוא שגם
[illegible]תיבה ידועה לפי דברי
[illegible]גם בא״י כבר היה עיקר

למודם במתיבתא מן אחר חתימת התלמוד וסיומו, בתלמוד בבלי, לכן כשמצאו איזה שינוי כתבי שניהם אלא שזה ירושלמי וזה בבלי כ"ש רש"י שם דף ו' וזה יובן לנו עוד יותר ע"פ מה שנודע כי בסוף ימי הסבוראי אף שהתלמוד כבר נכתב אבל עיקר למודם במתיבתא היה עדיין בע"פ, ולכן במקום שהכל אחת והסגנון נוגע רק להחסבר היה לפעמים שינוי לשון קצר ע"כ.

והנה הרב הלוי כתב כל הענין הזה — כפי דעתנו — במעט עיון ובלתי השגחה כפי הצורך לענין נכבד כזה, וכאשר תעבור עליו רוח הבקורת תתערער יסודו ומעצמו יפול כל הבנין אשר בנה עליו כי כשל עוזר ונפל עזור.

ראשית דבר הציג הלוי ליסוד בנינו את החלטת ה' ווייס כי „מר זוטרא בן מר זוטרא" שהיה ראש גולה בבבל שעלה לא"י ונעשה ריש פירקי בלי ספק הנהיג את „התלמוד הבבלי לישיבתו", ואולם כבר נודע כי ברוב המקומות אשר ה' ווייס יחליט דבר ויאמר „בלי ספק" היא בלי ספק הפך האמת, וגם בענין שלפנינו כן הוא כי אין אף שום צל הכרע מס"ע זוטא, אשר בעת בא מר זוטרא לא"י ותלמודו הבבלי בידו חיש מהר מינו אותו בני א"י לריש מתיבתא וישבו לפניו ילמד את התלמוד הבבלי, ואף שבס"ע זוטא קוראים אנו בשורה אחת „ומר זוטרא בר מר זוטרא ריש גליתא סליק ליה לא"י ועיילוהו בריש פירקי" ברור הוא שלא בחפזון נעשה הדבר הגדול הזה, וגם אחר שמינוהו לראש ישיבה הדעת מכרעת שלא את התלמוד הבבלי למד בישיבתו לאנשי א"י. ואיך יהכן דבר כזה? בעוד אשר לא עברו אף מאה שנה מעת שנכתב

ונתפרסם תלמוד א"י אשר היה חביב כ"כ לבני א"י והתהדרו והתפארו בו כענין שדרשו בב"ר פט"ז „וזהב הארץ ההיא טוב מלמד שאין תורה כתורת א"י ולא חכמה כחכמת א"י והנה קרה כי בא אצלם מבבל חכם צעיר ומיוחס למשפחת דוד עם תלמודו הבבלי, ופתאום עזבו בני א"י את תלמודם אשר החזיקו בו מקדם וישתבחו בו וישליכו אותו אחרי גיום וישימו להם לראש את המיוחס הבבלי, וישבו לפניו ללמוד ממנו את תלמודו אשר עד כה לא למדוהו האם לא בנה פה ה' ווייס מגדל הפורח באויר וכסה את פני האמת!. והנה המציאות הראתה לנו מעשים להפך כי ר' אמי ור' אסי ור' זירא עלו מבבל לא"י בימי ר' יוחנן ולמדו אצלו תלמוד א"י, ור' זירא השתדל לשכח מלבו את התלמוד הבבלי (ע' ב"מ פ"ה א') ונודע כי אחרי מות ר' יוחנן, היו ר' אמי ור' אסי ור' זירא לראשי ישיבות ולמדו בישיבותיהם את התלמוד הירושלמי ולא הלכו כל עיקר בעקבות הבבלי, ומה לנו להביא ראיה מזמן האמוראים הקדמונים, והלא מצינו גם בימי רבנן סבוראי במחלוקת ר' שמואל ב"ר אבהו ור' אחאי (בחולין נ"ט ב') שכפי הנודע היו שניהם מרבנן סבוראי, שלא יכלו להכריע בבבל הלכה כמי עד שהוצרכו לשאול מבני א"י וכאשר יצא מפיהם כן עשו, ור' שמואל ב"ר אבהו זה נפטר לפי אגרת רש"ג שביוהסין תתי"ז „לשטרות או ד"א רס"ז לבה"ע ולפי קבלת הראב"ד (אשר יכנה אותו ר' שמואל בר רבא) ד"א רע"ח לבה"ע ומר זוטרא "שלפנינו כמעט באותו זמן עלה לא"י לפי כ"ש בס"ע זוטא דהיינו בשנת ד"א ר"פ לבה"ע, וכי אפשר הדבר שבמשך זמן קצר כזה כבר אבדו כל חכמי א"י

הבקיאים בתלמודם, והוכרחו ללמוד את התלמוד הבבלי ממר זוטרא זה אשר רק זה כמעט בא לא״י?.

אמנם לפי דעתנו כמו שהיה עם ר׳ אמי ור׳ אסי ור׳ זעירא כן היה עם מר זוטרא שלפנינו כי בבואו לא״י היה מתאבק בעפר רגלי חכמי א״י ובישיבותיהם ולמד אצלם תלמוד א״י כמנהגם מאז, ורק אחרי עבור כמה שנים כאשר נתפרסם מר זוטרא בחכמה, והיה בקי בתלמוד א״י כאחד הגדולים אשר שם רק אז שמוהו לראש עליהם ולמד בישיבתו גם הוא את התלמוד הירושלמי אשר היה בעצמו רגיל בו, כי את התלמוד הבבלי כבר שכח או שלא היה רגיל בו, כי עיקר הלמוד בישיבות א״י היה התלמוד הירושלמי באותו זמן וכמו שנתבאר.

וכל זה לפי שיטת ה׳ וייס וההולך בעקבו הרב הלוי, ואולם הדעת נוטה יותר לשיטת ה׳ גרעטץ בספר דברי ימי ישראל (העתקת ה׳ שפ״ר ז״ל) ח״ג עמוד 18 וגם בציון א׳ שם, אשר מר זוטרא זה בא לא״י עם אמו בעודנו יונק שדיה, אשר ברחה מבבל לא״י מפני חמת המלך הפרסי אשר קצף על כל משפחת ראש הגולה אשר מרד בו, ואחרי אשר הרג את מר זוטרא ר״ג (אבי מר זוטרא שלפנינו) היה מבקש להרוג את כל בני משפחתו, וכל העוזרים אחריו כאשר יסופר בסדר עולם זוטא, ולפי סדר המעשים שם נראה שהצדק עם ה׳ גרעטץ בזה, ולפ״ז ברור הוא שמר זוטרא הילד לא ינק את התלמוד הבבלי משדי אמו, וכשבא עם אמו לא״י ונתגדל שם בלי ספק שמוריו שבא״י למדוהו את התלמוד הירושלמי כמורגל אצלם ואחרי כמה שנים כשנעשה

מר זוטרא ראש ישיבה אצלם לומד גם הוא בישיבותו את התלמוד הירושלמי אשר היה בקי בו הרבה יותר מן הבבלי וכמו שנתבאר.

ומ"ש עוד הרב הלוי שמסכת נדרים נעתקה מעט בבבל ורוב ההעתקות בא"י נעשו, ג"כ אינו נכון שאף אם נחזיק בראשית דבריו „שנדרים נעתקה מעט בבבל" עדיין אין מוכיח שבא"י היו הרבה העתקות ממנה, ויותר נראה שבא"י היו העתקות נדרים הרבה פחות מבבבל, כי כבר בתכנו דעיקר למוד בני א"י בזמן הסבוראי והגאונים היה כפי ההכרע בתלמוד א"י, ואף אם הגיע אצלם מקצת העתקות מתלמוד הבבלי לא היו לומדין אותן בישיבה לתלמידים אלא שמקצת החכמים היו מעיינים בהן עיון עראי לעצמן, ולכן היו העתקות הבבלי מצויות מעט מאד בא"י; והנה מצינו שבזמן הגאונים היה מנהג בני אירופא להמציא אצלם את העתקות התלמוד הבבלי ממקום מוצאו מבבל כמו שכתוב בספר תשובות דונש בן לברט (לונדון 1855) בשיר תהילה שהקדים דונש אל הנשיא ר' חסדאי אבן שפרוט (שהיה בימי ר' סעדיה גאון כנודע), „והונו אל סורא ישלה בספרים", ועוד בימי הרשב"א היו מצויים אצלם מספרי תלמוד בבלי שהיו מוגהים בישיבות הגאונים (ע' חדושי רשב"א יבמות צ"ז ב', ל' ב' ועוד) ולפ"ז ברור הוא שלא מא"י באו אצלנו רוב השינויים מבבלי נדרים אלא ממקום מוצאו מבבל עצמה הגיעו אלינו, ולכן מוכרחים אנחנו לבקש ולחפש טעם השינויים האלה ג"כ בבבל, וכבר העירונו למעלה שקרוב הוא שעוד בזמן „הלכות גדולות" וספר „והזהיר„ כבר היו השינויים בתלמוד נדרים ומלבד זה מעיקרא

דדינא פירכא כי המעיין ברוב השינויים שבמסכת נדרים שרשמנו למעלה ימצא כמה מהם אשר אין כיוצא בהם בתלמוד ירושלמי כל עיקר כמו „כולן שיטה אחת הן", „לא אמר טעם", „נאדי מן טעם", וגם המלה „תיבעי" במקום „תיקו" שרש"י ז"ל כתב עליה בתמורה י"ג ב' שהיא „לשון ירושלמי" וכמו שהעתקנו דבריו למעלה, הנה הירושלמי אומר לא כי היא, כי אין זכר למלה זו כל עיקר בירושלמי, ועוד נכתוב את השערתנו ע"ז למטה.

ומ"ש עוד הרב הלוי שהשינוי והחילוף אינו אלא באיזה מקומות כיוצא מן הכלל, הנה סתירת דבריו אלה יתבררו ג"כ מן השינויים שרשמנו למעלה כי המעיין ימצא כי רובן הן כמעט דכל המסכת מראשה לסופה, ואך כיוצא מן הכלל נמצא במקומות מעטים אותו לשון המורגל בשאר מסכתות התלמוד אבל קרוב הדבר אשר הוא מתקוני סופרים כי הסופרים והמעתיקים החליפו את המלות הזרות אצלם אל המלות המורגלות והמפורסמות בשאר מסכתות התלמוד, ויש סמך גדול לזה מזה שמצינו בנדרים כ"ט ב' „מידי דהוה" ובר"נ שם העתיק „מדעם דהוה", ועו"ש ל"ד א' „איכא דמתני לה בהאי לישנא" ובר"נ שם העתיק „בהדין לישנא" כפי הרגיל במסכת זו, עו"ש „מידי דנפשיה" ובפירוש המיוחס לרש"י שם העתיק „מידעם דנפשיה", ועו"ש ס"ז א' איתא לפנינו „האי קרא" אבל הר"נ והרא"ש וכן בפירוש המיוחס לרש"י כולם העתיקו „הדין קרא" כפי המורגל במסכת זו, ואם גם נמצא עוד באיזה מקומות מלות אחדות כפי הסגנון שבשאר מסכתות התלמוד ולא ראינו הילופם במפרשי המסכת, נראין הדברים

כי גם אלה נשתנו ע״י הסופרים והמעתיקים הקדמונים: שכתבו כפי הרגיל בפיהם ובלשונם משאר מסכתות התלמוד וכמו שביארנו.

וגם מ״ש עוד הרב בטעם לשונות הכפולות במסכת תמורה אשר רש״י ז״ל יכנה אותן ירושלמיות ג״כ אינו מחוור, שכבר הוכחנו למעלה שאצלנו הגיעו ע״פ רוב ההעתקות הבבליות מהתלמוד הבבלי וגם הרב עצמו הודה כי לא נודע לו הסיבה למה באו אצלנו רוב ההעתקות ממסכת תמורה מא״י כפי השערתו, ומה גם שכבר כתבנו למעלה שמלבד נדרים ותמורה נמצאו עוד שינויים כעין אלה בנזיר כריתות ומעילה, וכי נאמר כי גם העתקות אלה מא״י הגיעו אלינו?

ומה שנראה לנו בסיבת השינויים בה׳ מסכתות הנ״ל הוא זאת: שכבר נודע שלשון ארמית מתחלקת לכמה לשונות משונות ומחולפות מעט או הרבה, במלות ובסגנון הלשון, כפי חלוק הארצות, שאין לשון ארמית שבבבל שוה לשל א״י ולא זו וזו דומות לשל סוריא ובא״י עצמה שהיו מדברין בה לשון סורסי (כדאיתא בסוף סוטה ולפי פרש״י שם הוא כעין לשון התלמוד הירושלמי) היה הפרש מעט בלשון בין יהודה לגליל (ע׳ עירובין דף נ״ג ע״א וע״ב) וכן היה הפרש בלשון גם בבבל בין מחוזא לנהרדעא (ע׳ כתובות נ״ד א׳) ולכן אשער כי היה ג״כ הפרש מעט בדבור לשון ארמית בין עיר „סורא" שבבבל היא מתא מחסיא ובין „פומבדיתא", והנה כפי הנודע התחילו לסדר את התלמוד הבבלי ר׳ אשי ובני ישיבתו בסורא שהיו גדולים בחכמה ובמנין יותר מישיבת פומבדיתא ונגמר סידור

התלמוד בשנת ד"א ר"ס בימי רבנא אבינא בריה דר' הונא דהוא רבינא, והוא סוף הוראה, וזה היה ג"ב בסורא וכל זה מבואר באגרת רש"ג שביוחסין, ואולם מפני הגזרות והשמדות שבאו על בני בבל בזמן ההוא ע"י וזגדר מלכא ואחרי כן ע"י פירוז רשיעא (ע' אגרת רש"ג הנ"ל) כפי הנראה לא הספיקו בני ישיבת סורא לסדר ולכתוב את התלמוד מה' מסכתות הנ"ל, והשלימו את מלאכתן חכמים מבני ישיבת פומבדיתא אשר סדרו וכתבו את ה ח מ ש מסכתות החסרות וחכמים אלו כתבו את תלמודן כפי אופני הדבור והסגנון הרגיל בפי בני פומבדיתא וכפי מה ששיערנו היה שם לשון ארמית הרגיל בפי העם משונה מעט מלשון ארמית שבסורא.

וראי' לזה שה' מסכתות אלו נסדרו בפומבדיתא, וכפי סגנון הדבור שבפומבדיתא, כי מצינו בשאילתות דר' אחאי וכן בה"ג דר' יהודאי—ששניהם היו מפומבדיתא בנודע—וכן בתשובות ר' יהודאי שבשו"ת הגאונים ליק סימן מ"ה וכן בתשובות ר' שרירא גאון שביוחסין, ובתשובות ר' האי גאון בנו שבספר תשובות גאונים קדמונים (וגאונים אלה האב והבן היו גאוני פומבדיתא כנודע) שעל לשונם רגילים מלות רבות כפי סגנון ה' מסכתות הנ"ל כמו „מדעם", „תוב", „הדין", „הלין" „מתבעי", וראיתי עוד להג' ר' נתן אדלר ז"ל בהקדמתו לספר פתשגן על תרגום אונקלוס שכתב דנראה ממסורת התרגום דלשון נהרדעא נוטה ללשון סורי ע"כ (שהוא כעין לשון הירושלמי כ"ש למעלה בשם רש"י ז"ל), וידוע כי עיר פומבדיתא קרובה לנהרדעא; אבל סורא רחוקה ממנה יותר מכ"ב פרסה כ"ש בערוך ערך על

א׳, ונראין הדברים כי בפומבדיתא ונהרדעא היו מדברין לשון ארמית בסגנון אחד והוא כעין לשון הירושלמי.

והנה כבר נתבאר למעלה שבתלמוד מסכת תמורה נוסף שינוי מחודש והוא לשונות כפולות הרבה אשר רש״י ז״ל מכנה אותן ירושלמיות, וסיבת זה לפי השערתנו הוא: שתלמוד מסכת זו נסתדר פַּעֲמַיִם משני הכמים ובשני מקומות בסורא לבד ובפומבדיתא לבד, וכאשר מצאו הסופרים והמעתיקים שתי נוסחות שונות ממסכת זו עָמדו וקרבו את המרוחקים בידם כי חברו ב׳ הנוסחאות יחד ועשו מהן ב׳ לשונות, וכבר הוכחנו כי לשון בני פומבדיתא היא קרובה ללשון ירושלמי, ומהטעם הזה מכנה רש״י ז״ל לשון בני פומבדיתא „לשון ירושלמי״ אע״פ שיש הפרש גדול בין לשון בני פומבדיתא ולשון ירושלמי, כי יש לכל אחת מהן כמה מלות ואופני הדבור מיוחדים שאינן בחברתה, מכל מקום מפני הקרבות מכנה רש״י ז״ל ללשון פומבדיתא לשון ירושלמי, אבל מעולם לא נתכוין רש״י ז״ל שלשון זאת באה מא״י כדעת מקצת הכמים שכתבנו למעלה.

עוד יש לי סיוע להשערתו כי מסדרי רוב התלמוד אינן אלו שסידרו ה׳ מסכתות הנ״ל, שכבר נודע שיש בתלמוד במה סוגיות מהופכות ומחולפות ממסכת למסכת וכבר העירו ע״ז התוספת בכמה מקומות וכן שאר המפרשים, והתוספת במנחות (נ״ח ב׳ ד״ה וא״ד) צירפו יחד י״ד סוגיות כאלה, והן ד׳ בנזיר, ב׳ בתמורה, א׳ בכריתות, א׳ במעילה, וב׳ מנדרים לכתובות ולנזיר, וא׳ מגיטין לב״ק וא׳ מקידושין לב״ב וא׳ מברכות לשבת וא׳ מכתובות לב״ב וכשנעיין היטב בענין החלופים האלה נמצא כי החילוף

מגיטין לב״ק אינו אלא בסדר הצעת הדברים בלבד וגם החלוף מקידושין לב״ב אינו אלא בטעמו של הדין בלבד, ואודות החלוף מברכות לשבת הנה ר׳ חננאל והרי״ף בשבת שם גרסי בשבת כמו בברכות ממש וכן הסכימו התוספות בשבת קמ״ג א׳ ד״ה פירורין, ואודות החילוף מכתובות לב״ב, הנה גם שם גורס ר׳ חננאל בב״ב כמו בכתובות ממש, וכן הסכימו התוספות בב״ב ל״ו א׳ ד״ה הכי. ואודות ההילוף מנדרים לנזיר, הנה התוספת בנזיר (ס״ב א׳ ד״ה איש) כתבו בשם רבינו תם שהוכיח מסוגיא דנזיר שם שיש להגיה בנזיר כמו בנדרים (וע״ע שם שכתבו בשם ריב״א שדחה להוכחת רבינו תם ולמטה נכתוב עוד בענין זה), ונשארו החלופים מנזיר, תמורה, כריתות, ומעילה ליתר מסכתות והם חלופים בעצם הענין ממש, ומלבד החלופים שנמנו בתוספת מנחות שם מצאנו עוד חלופים רבים מד׳ מסכתות הנ״ל לשאר מסכתות כמו בתמורה ה׳ ב׳ האי הם ל״ל הן קרבין ואין תמורתן קריבין ולאביי האי סברא מנ״ל אם שור אם כשב לה׳ הוא הוא קרב ואין תמורתו קריבה ורבא אין ה״נ דמההוא קרא כו׳: אבל בזבחים פ״א ב׳ מסקינן דתנאי נינהו, וע״ש בתוספת (ד״ה ואין) שהניחו זה בתימא; עו״ש בתמורה כ״ח א׳ דכל הסוגיא משונה הרבה מסוגיא כזאת בזבחים ע״א ב׳ וכבר העירו גם ע״ז בתוספת שם ושם.

וגם בתלמוד כריתות מצאנו שינויים אחרים: בדף ג, ע״ב ר׳ פפא אמר משכחת לה בתינוק שנשבה לבין הגוים כו׳ וכל מאמר זה ליתא בשבת ע״ב ב׳ וסנהדרין ס״ב א׳ אשר בשניהם נכפלה כל הסוגיא דכריתות שם וכבר העירו ע״ז בתוספתא סנהדרין ס״ב ב׳ ד״ה העלם; עוד בכריתות

י״ד א׳ : „דבעי רמי בר חמא הלכו באיברים אחר הרוב או לא״, ואותו ענין בזבחים פ״ז ב׳ בלשון אחר : „דבעי רב״ה יש חבור לעולין או לא״, ורש״י ז״ל בזבחים שם כתב : ובכריתות גרסינן ביה בלישנה אחרינה כו׳ ; עוד בכריתות שם באותו דף ועמוד : „אלא דרפרם בדותא הוא״ וכל זה ליתא ביומא ס״ו ב׳ אשר שם שנומה אותה סוגיא דכריתות והעירו ע״ז בתוספת בשני המקומות.

וכן מצאנו עוד חלופים במעילה כמו בד׳ ב׳ ע״ב פלוגתא דרבה ור׳ יוסף שם מחולפת בזבחים ק״כ א׳ וע׳ בתוספת שם; עו״ש ג׳ ב׳ א״ר גידל זריקת פיגול אינו מוציא מידי מעילה בקדשי קדשים ואינו מביא לידי מעילה, בקדשים קלים, ולמטה שם (דף ד׳ ע״ב הביאו סיוע לר׳ גידל מברייתא, ואלו במנחות מ״ז ב׳ איתא : ולא איתותב דר׳ גידל וע״ש בתוד״ה ולאו.

ובתלמוד נזיר מצאנו עוד חלופים כמו בדף ז׳ ע״א רבנן דקיסרי אמרי מניין שאין מונין ימים לשנים שנאמר לחדשי השנה חדשים מחשבין לשנים ולא ימים לשנים, והנה אותו ענין ישנו גם במגילה ה׳ א׳ אבל שם איתא מאמר זה בשם ר׳ אבא אמר שמואל, ומאמר אחר בשם רבנן דקיסרי מנין שאין מחשבין שעות לחדשים כו׳ ע״ש: עוד בנזיר ל״ה ב׳ א״ר אבהו א״ר יוחנן כל איסורין שבתורה כו׳ והסוגיא שם ארוכה כשני דפין וכולה כפולה בפסחים מדף מ״ג ב׳ והלאה והשינויים ביניהן רבים מאד ובנזיר נוספו ג״כ כמה דברים ע״ש. ועוד מצאנו חלופים בנדרים, כמו בדף כ״ז ב׳ : „והלכתא אסמכתא קניא והוא דלא אנים והוא דקנו מיניה בב״ד חשוב״ אבל בב״מ ס״ו ב׳

מסקינן דאסמכתא לא קָנִיאַ אא״כ אמר מעכשיו ולא הזכירו מב״ד חשוב כל עיקר, ומאד נדהקו הראשונים והאחרונים להשוות בין הפסקים האלה בכמה אפנים ובכלם הדוחק נראה לעין ועוד נרחיב הדבור מענין זה למטה; עו״ש נ׳ א׳ ספור גדול מר״ע ובת כלבא שבוע, וספור זה כפול בכתובות ס״ב ב׳ וס״ג א׳ אבל בחלופים גדולים רבים; עו״ש נ״ו א׳ מסקינן „מאי עליה מעולה שבבתים אבל במנחות ק״ט א׳ מסקינן מאי עליה דגריעא" וע״ש במנהות תוד״ה אפי׳.

והנה התוספת במנחות נ״ה ב׳ כתבו אודות הסוגיות המחולפות „שהוא כמו איכא דאמרי", ונכונים דבריהם, אבל עדיין יש לבעל דין לשאול למה נשתנו ויצאו מן הכלל שע״פ רוב סדרו ב׳ הלשונות במקום אחד, ואלו שלפנינו נתפרדה חבילה, כי לשון אחד נסדר במסכת זאת, ולשון אחר במסכת אחרת.

ולפי השערתנו הנ״ל הדברים מחוורים כשמלה, והוא כי כבר אמרנו אשר רוב התלמוד נסדר בישיבת סורא, ולכן העלו בו כמה עניינים כפי מה שהיו שונים בסורא וכפי סגנונם ולשונם הרגיל אצלם, אבל בחמשה מסכתות המיוחדות שנסדרו בפומבדיתא העלו אותן הענינים עצמן בלשון אחר כפי מה שהיו שונים אצלם וכפי אופן דבורם הרגיל וכבר נמצא כמה פעמים בתלמוד בסורא מתני הכי בפומבדיתא מתני הכי או בנהרדעא מתני הכי (ע׳ שבת מ״ח ב׳ ובכורות ל״ו ב׳).

ואנחנו נוסיף עוד ונאמר כי יש לנו סימנים המראים אשר התלמוד ממסכת נדרים נסדר בזמן מאוחר מעט משאר מסכתות התלמוד שנסדרו בסורא, באשר כי בתלמוד נדרים

נרמזו דברים משאר התלמוד וכבר היו לנגד מסדר מסכת גדרים כמו בדף כ"ט ע"ב הניחא למ"ד אינה חוזרת אלא למ"ד חוזרת כו' וזה רומז על מחלוקת ר' יוחנן ורשב"ל בקידושין נ"ט ב'; עוד בנדרים ל"ג ב' דקא מהני ליה פרוטה דר' יוסף, זה מורה על מחלוקת רבה ור' יוסף בב"ק נ"ו ב' וב"מ פ"ב א', עוד בנדרים מ"א א' „היינו דבכל דוכתא אמרינן א"ר יוסף לא שמיע לי הדא שמעתה, א"ל אביי את אמריתה ניהלן ומהא מתניתה אמריתה ניהלן", והנה בענין הזה מצינו בתלמוד ז' פעמים, ומהם ה' פעמים בעירובין (יו"ד א'; מ"א א'; ס"ו ב'; ע"ג א'; פ"ט ב') וב' פעמים בנדה (ל"ט א' וס"ג ב') והרי מבואר כי לעיני המסדר מסכת נדרים כבר היו מסכת עירובין ונדה (והראה יראה כי בכל הז' מקומות הנוסח: „הא שמעתא" ובנדרים שם הנוסח: „הדא שמעתא" כי המסדר החליף „הדא" תחת „הא" כפי סגנון הלשון הרגיל במקומו); אבל לא מצינו בשום מקום בשאר התלמוד שירמוז על מסכת נדרים לבד מבשבועות כ"ט א' „משום קניא דרבא" סתם והמעשה כולה לא נתבארה שם רק בנדרים כ"ה א', אלא שנראה לנו שבשבועות שם לא על מסכת נדרים נסמכו— שעדיין לא היה אז במציאות—אלא על המעשה שהיתה מפורסמת אצלם, וכהנה רבות בתלמוד כמו מעשה „דהילדה ובור" בתענית ח' א' ומעשה „דבעיא מוכסא" בסנהדרין מ"ד ב', ועוד כאלה שלא מצינו במקום אחר בתלמוד ספור המעשים האלה וכבר הרחבנו הדבור בענין זה במאמרנו אודות הירושלמי (בהירושלים כרך ה').

וכמו כן התלמוד לנזיר וכריתות נראין שנתחברו בזמן

מאוחר משאר התלמוד כי בשניהם נמצאו הרבה הוספות על סוגיות כיוצא באלו שבשאר התלמוד וכמו שנתבאר למעלה.

וגם תלמוד למסכת מעילה נראה שהוא מן המאוחרים כי מזה שכתבנו למעלה יוצא, כי מסדר תלמוד מנחות לא ראה את התלמוד ממעילה, ולהפך במעילה ד׳ א׳; ה׳ ב׳; ט׳ א׳ רמזו לתלמוד זבחים.

ואף כי התלמוד לד׳ מסכתות אלו מאוחר הוא, עם כל זה אין לנו שום הכרח לומר שכולם מידי מסדר אחד יצאו, ולהפך קרוב אצלנו יותר שכל אחד ואחד מידי מסדר אחר יצא מפני שגם סגנונן ולשונן אינן שוין יחד, ובזה תתיישב לנו גם הסתירה מנדרים לנזיר לפי דעת הריב״א שרמזנו עליה למעלה.

ויש לנו ספק בתלמוד מסכת תמורה אם גם הוא נסתדר בזמן שנסתדרו ד׳ מסכתות הנ״ל או קודם להן, כי מצאנו כפי הנראה באיזה מקומות בתלמוד שרמזו על תלמוד תמורה, כמו בע״ז מ״ו ב׳: ולאו איתמר עלה א״ר נחמן אמר רבה בר אבוה מחלוקת בשנרבעו כו׳, וענין זה נמצא בתמורה ל׳ ב׳ (וע׳ רש״י בע״ז שם); עוד בבכורות ט״ו ב׳ „מיפלג פליגי בהו״ ובזה נרמזה מחלוקת שמואל ובר פדא, וגם מרבא ור׳ פפא בתמורה י״ז ב׳; ועוד בערכין ה׳ א׳ בעל מום נמי איבעויי איבעיא לן דבעי רבה כו׳, ובעיא זו דרבה נמצאת בתמורה י״א ב׳, וכעת אין בידינו להכריע בזה.

עוד מצאנו סיוע להשערתנו כי התלמוד מנדרים ממסדר אחר יצא בדברי רב האי גאון בספרו מקח וממכר שער י״ז שכתב שם כלשון הזה: א״ר נחמן השתא דאמור

רבנן אסמכתא לא קניא הדרי ארעא והדרי פירי (ב״מ ס״ו ב׳), ומה שאתה מוצא בתלמוד (נדרים כ״ז ב׳) והלכתא אסמכתא קנה והוא דלא אנים והוא דקנו מיניה בב״ד חשוב תדע דלדעת ר׳ יוסי היא ואין לחוש לה ואין סומכים עליה ע״כ דברי הגאון, ובצדק התפלא על דבריו, מהר״ם ב״ר ברוך ז״ל בספר שערי תשובות (ברלין תרנ״א) ה״ב סימן ק״ז (עמוד 199) וכתב ע״ז: ואיך יתכן לומר דפסק סתמא דתלמודאי והלכתא, דלאו כהלכתא היא ולא סמכינן עלה כזה לא נמצא בכל התלמוד ע״כ והנה כבר הקדימו בפליאה זו ר׳ נסים ב״ר יעקב מקירוואן ששאל מרב האי עצמו וחיא בתשובית גאונים קדמונים סימן פ״ה (ואף דשם אינו מפורש שהיא מר׳ נסים אבל כן יוצא מתשובת רב האי שבהמדה גנוזה סימן קל״ד, שבאותה תשובה רמז על תשובתו בתשובות גאונים קדמונים וכתב: וכבר פרישנה השתא להאי שמעתא בתשובת שאילתא דמר נסים בר מר יעקב לקירוואן ע״ש) וז״ל: אדכר מרן גאון בספר מקח וממכר דהלכתא אסמכתא קניא לית למסמך עלה ואע״ג דקנו מיניה בב״ד חשוב וקשיא לן ממאי טעמא מבטלינן הלכתא, והגאון ז״ל השיב לו: „ודאי ליכא למיסמך עלה דלאו בדוקא אמירה, ועוד הדבר מוכיח דלענין ההוא גברא דאתפים זכותיה לבי דינא איתמרא הדא מילתא, ולא בהלכות אסמכתא דעלמא ע״כ דברי הגאון (ועל דברי רב האי אלו רמז הרי״ף בב״ב פ״י במ״ש שם בשם גאון סתם, ומרן ב״י ח״מ סימן ר״ע האריך בבאור דברי גאון בג׳ אופנים וכולן אינן עולין יפה ורב האי עצמו האריך לבאר שיטתו בתשובה זו ונעלמה מעיני הב״י ז״ל) והנה מה שכתב

הגאון בראשונה „דלאו בדוקא אמירה" אינו מובן כל עיקר ואולם כפי השערתנו נאמר כי דברי הגאון בספרו מקח וממכר ובתשובתו עולין בקנה אחד, ותוכן כוונתו הוא דבאמת הוא שבנדרים פסקו דאסמכתא קניא כר' יוסי, אבל אין להוש לפסק זה ואין סומכים עליו מפני שאנו סומכים על הפסק שפסקו בב"מ ס"ו ב' ועו"ש ע"ג ב' ובב"ב קע"ג ב' דאסמכתא לא קניא ודלא כר' יוסי, והיינו מ"ש הגאון על הפסק דנדרים „דלאו בדוקה אמירה" פירוש דלא קיי"ל כפסק דנדרים, וטעמו של דבר הוא: שכפי מה שנתבאר, נסתדר רוב התלמוד בישיבת סורא שהיו גדולים בחכמה ובמנין יותר מבישיבת פומבדיתא (ע' יוחסין בשם ר' נתן הבבלי שישיבת סורא היתה נוטלת שני שלישים מן ההכנסות שבאו סתם וישיבת פומבדיתא רק שליש) שבא נסתדר תלמוד נדרים, וכבר אמרו בע"ג (ז' א' היה אחד מהן גדול מחברו בחכמה ובמנין הלך אחריו (ואולי שמפני הטעם הזה פסק הרמב"ם בפ"ה ה"ה מנזירות כפי הנוסח שביומא ס"א ב' שהוא להפך מהנוסח שבנזיר מ"ו ב' והיא אחת מהסוגיות ההפוכות שנמנו בתוספת יומא שם וע' מ"ש ע"ז התוי"ט בנגעים פי"ד מ"ט) וסתם הגאון דבריו ולא גילה בפירוש, בחשבו כי החכמים יבינו זאת מדעתם, ואם יגלה ענין זה בפני כל יש להשוש כי ימצאו אנשים אשר יבואו לזלזל גם בשאר פסקי הלכות שבתלמוד נדרים, ולא ירצו לסמוך עליהן באשר כי לא מישיבת סורא יצא אשר היו גדולים בחכמה ובמנין בזמן ההוא כמו שנתבאר, ויפה עשה הגאון כי לא נתן מכשול לפני המערערים (וקרוב לזה מצינו בתשובה לר"ה ז"ל שהביאו אותה הרשב"א והר"נ בגיטין

פ"ה ב' כגון אלו שאינן מפורשים אם יבא אדם לכתוב אלו הדברים שמא יפלו ביד אדם שאינו הגון וילמדו לשקר לפיכך אין לנו אלא מן הפה לאזן לנאמנים) ואולי שהגאון פירש דבר זה בתשובתו לר' נסים בעצמו וצוה אותו להשמיט הענין מתשובתו כדי שלא לפרסמו, והוסיף עוד הגאון בתשובתו שאף לאלה שאינם מבהינים בין תלמוד לתלמוד ורוצים לאחוז בפסק הלכה שבב"מ ושלא להניח ידם גם מפסק הלכה שבתלמוד נדרים יש לקרב את המרוחקים ולהשוות ביניהם באופן שלא יסתרו זה את זה כי נאמר אשר פסק הלכה שבנדרים לא נאמר אלא לענין התפסת זכיותו בלבד, וכמו שהאריך הגאון באותה תשובה ע"ש.

שלש מצבות

נעתקו על ידי *) חיים הירשענזאהן

א. גוטלן א. מאיר לייטר

פה טמונה, אשה ישרה
והגונה, מרת **גוטלן** בת
החסיד מוהר"ר **נתן**
מתושבי ירושלם ז"ל
נפטר' ליל ב' ונקברת
יום ג' י"ד אלול ת"י לפ"ק
תנצב"ה

ב. האלוף פ"ו וגובה כהר"ר זלמן אופנהיים צו' שווארצן בערן

אשא נהי וקינה, על גויעת
האיש שקנה חכמה ובינה, מעולם

---

*) את שלש המצבות האלו העתקתי מהביה"ק הישן של עוב"י פראנקפורט ד' מאין, בהלכי עם הגביר הצדיק המופלג מור"ר וולעלהס ס' פאזען נ"י להשתטח על קברות גאוני ישראל אשר בביה"ק העתיק הזה ומפני כי בהמצבות האלה נזכרת עבודת הצדקה בירושלים והזכרון אמרתי להעלותם לזכרון בספר בירושלם, כי כל זכרון כגדול כקטן מועיל לעבודת דברי ימי עמנו וארצנו וכל הכתוב לחיים בירושלם

המעתיק

לא היה לו תחרות
וקנאה, ממנו יתד ממנו
פינה, הנהיג והדריך את
העם בהנה, ה"ה פו"מ וגובה
הקהלה כהר"ר **שלמה זלמן** בה"ת
אהרן נפתלי ז"ל
אשר הוא גזבר דירושלם
וחברון, ויגוע וימות בליל ש"ק
א"ך אלול ויאסף אל עמו
למחס' יום א' תנ"ז לפ"ק
תנצב"ה

ג. האלוף המרומם הקצין פ"ו
ושתדלן כהר"ר **יוקל** בהו"ה פ"ו
בן **לייב** ז"ל
צ"מ נו"נ ביום א' דר"ח כסליו תק"ט לפ"ק

פה טמון איש ישר ונאמן הי'
אחד מעיקורא הקהלה ועוסק
כל ימיו בצרכי הצבור באמונה
והטריח את עצמו להשתדל כמה
שתדלנות לטובת הקהלה, והיה גבאי נאמן
במעות עניי ירושלים
וג"ח..... מתו לא פסק תוך
ביתו ת"ח ביתו פתוח לרווחה
בזכות זה תנצב"ה עשנ"צ בג"ע א"ם

התחדשות הישוב בטבריא
בימי ר״ח אבולעפיא.

מאת

אשר בן־ישראל

דברי ימי התחדשות ישוב—טבריא ובנינה במחצית הראשונה של המאה הי״ח הם פרק נאה בתולודת חבלי הישוב והמסירות לא״י שהיו אבותינו מצינים בהם, והם גם צנורות של שפע לאמונה תמה ואהבה עזה לאדמת־הקדש בכל עדן ועדן.

כמו הרמב״ן שעלה לעת זקנה וירה אבן הפנה לישוב א״י ביהודה אחרי שנות הרס ואבדן של מסעי הצלב, כך עלה אז הרב הישיש ר׳ חיים אבולעפיא והניח מחדש היסוד לישוב הגליל אחרי כמה שנות חרבן ושממה.

אולם כדי להבין ביותר את דברי ימי ישוב א״י של הזמן ההוא בכלל ושל עליה זו בפרט עלינו לשים לב לחזיון מדיני אחד שהלך ונשנה בדברי ימי הארץ והיה לאחד הגורמים החשובים להתגברות הישוב או להתמעטותו. מיום שנכבשה סוריא וא״י בידי הממשלה התורקית נמסרו ארצות אלו לשרירות הפחות ופקידי הממשלה והעזבה והשוד והחמס גדלו ורבו.

המטרפולין הרחוקה לא יכלה לראות את המעשים מקרוב ולשפט עליהם בעין בוחנת נוסף לזה היו טרדותיה במלחמות הכבוש בארפה רבות ולא נשאר לה פנאי להתענין

גם בארצות רחוקות וקטנות אלו, אולם כפעם בפעם קמו מבין העם הנענים והסובלים אנשי שם, גבורים נפלאים, שלקחו את מוסרות השלטון בידם והנהיגו סדרים ומשטר בארץ, ולעם היתה הרוחה והמנוחה במשך ימי ממשלתם.

מובן, שבאי כח הממשלה בארץ, השואפים לבצע ולשררה עריצית על העם, נלחמו קשה עם מתחריהם מבני הארץ המתנשאים למשל. בכל כחם השתדלו להצר כחם של אלה ולצמצם גבול השפעתם בתוך הארץ פנימה, לכן הלשינו עליהם לפני הממשלה המרכזית והאשימום בעון של בגד ומרד, ועוררו חמת הממשלה שתצא נגדם במלחמה גלויה ותכחידם מן הארץ.

ישוב היהודים בארץ, שהיו חלשים למדי ומשוללים כל מגן ומחסה, היה תלוי אפוא בשנוי המצב המדיני הזה. באותו זמן, ובאותו חבל הארץ, שהיתה יד הגבורים מבני הארץ על העליונה שם גדל ורב ישוב היהודים, ולהפך, במקום שהפחות והפקידים העריצים שפכו ממשלתם, שם נדלדל מיום ליום.

בראשית המאה השבע עשרה, בימי ממשלת האמיר הדרוזי המפרסם פכר אלדין (1595—1634) היתה ארץ הגליל מרכז הישוב ובה היה רב מנין ורב בנין של יהודי א"י. מבירות עיר המרכז פרש המושל הנאור הזה את ממשלתו על כל חבל סוריא ועמל להרים את מצב המדינה והתיחס בסבלנות גמורה לכל העמים והדתות. הוא הביא סדרים נכונים בארץ וחסם את הדרך בפני שבטי הבדוים השודדים, שהתפרצו מכל צד. אך הממשלה הביטה בעין רעה על השפעתו ההולכת וחזקה ויצאה עליו במלחמת

תנופה. ובמערכה קשה על יד צפת נהרג בנו הגבור עלי גם הוא, האמיר הישיש, נתפש אח״כ והובל לקושטא ושם נדון בחנק. [1]

ומשמת המושל הדרוזי הנאור הזה גברו השד והחמס בארץ וגדלו העזבה והשממון, הדרכים היו בחזקת סכנה „שלא היה אפשר ללכת בהם כי אם ע״י חברת המשים פרשים מזינים, מפחד האורבים והלסטים".

אז נחרץ הגורל גם על ישוב היהודים בגליל ומיום ליום הלך ונדלדל. קהלת טבריא הגדושה והחשובה נהרסה עד היסוד: שבעים שנה היתה (טבריא) חרבה ושוממה מבלי בניה היא יושבת. ואין בה בית הכנסת ולא בית המדרש ולא נשמע „קדיש" מיום שנחרבה. (זמרת הארץ).

והנה קם על הרי הגליל גבור מבני ערב, ובעצם ידו לקח השלטון השיב הסדרים והמנוחה ובימי׳ ישבו היהודים לבטח.

שם הגבור הזה, הנשא עד היום הזה בפי הערבים שבגליל לכבוד ולתהלה, שיך דאהיר אל עֻמר. [2]

הוא היה חטר מגזע ערבי טהור, בן לשבט בדוי שהואיל לשבת מאז על גדות הירדן ומסבות טבריא המלאים

---

1) Volney, Etat politique de la Syrie III; A. Lüttker : das heilige Land inn Spiegel d. Weltgeschichte. 534,533.

2) הסופר וָלני שהיה בסוריא קרוב לזמן דאהיר והיה עוד עד ראיה ושמיעה שכל המעשים והמקרים של הימים ההם מוסר דברים רבי— הענין המאירים את התקופה ההיא החשובה בישוב א״י ועין אפוא בספרו: Volney Oeuvres complètes : état olitique de la Syrie chap IV ועוד

ברכת ה׳. ומשפחתו היתה מהיותר חזקות ומפרסמות בארץ.

ראשית ממשלתו של דאהיר היתה בעיר צפת, שנפלה לו בירושה מאביו הגבור „עמר". אולם הבדוי הצעיר לא הסתפק במעט ושאף לגדולות.

ובשנת תצ״ז (1737) עלה על טבריא הקרובה ולכדה והקים בה הרבה מגדלים ומבצרים למען תוכל עמד בפני האויב, ה״ה הפחה מדמשק שקנא בגדלת דאהיר ועמד לו למכשול על כל דרכיו, וכבר המית אחד מאחיו:

אמנם פחדו של דאהיר לא היה פחד שוא. אחרי שנים אחדות (בתק״ב, 1742) אסף הפחה החדש של דמשק, סולימן אל אדם, חיל גדול ושם מצור קשה וממשך על טבריא. וגם הסתער על חומות העיר בכלי מפין ותותחים, דבר שלא נראה עוד בכל סוריא ושעורר השתוממות ופחד בלב כל בני הארץ. ודאהיר למרות גבורתו ואמין לבבו לא יכל לעמד עם חילו המעט בפני חילות הפחה העצמים והמזינים וסכנת מות ואבדון היתה צפויה לו ולאנשיו. אולם לפתע פתאום, בתוך ימי המצור, הלה סולימן חלי מעים כבד, ואחרי שני ימים למחלתו מת, כל אנשי חילו ראו בזה אצבע אלהים וסרו מעל העיר ולדאהיר היתה הרוחה מבאי כח הממשלה בארץ.

גם את יתר שונאיו ומתנגדיו בער מן הארץ ונשאר הוא לבדו השליט בכל הסביבה, וממשלתו הלכה והתפשטה מיום ליום.

עכו הקרובה המטרפולין של הגליל היתה אז חרבה, כפר עני ומדלדל, הבדוים השודדים שמסביב הם היו

המושלים האמתיים בעיר. והאגא *) וקמין אנשי הצבא שהיו שמה, היו יראים לצאת מפתח ביתם. דאהיר הבין את חשיבות המקום הזה להתפתחות הארץ, בתור חוף מסחרי ובשנת תק"ט (1749) לכדה על נקלה. ולממשלה הבטיח דאהיר, כדי שלא להעיר את המתה עליו, להיות נאמן לה ולפרע לה המסים במדה עוד יותר מרבה מלפנים, והיא הסכימה לו מתוך הכרח. אבל בסתר ובאמתלאות שונות הקיף דאהיר את העיר מבצרים ומגדלים ובצרה למענו.

דאהיר השיך הנדיב, שהיה רחוק מתאות הבצע וחי כל ימיו חיים פשוטים שאף להיטיב באמת את מצב המקומות שנכבשו תחת ידו ולהביא תקונים וסדרים ומנוחה בארץ. את עכו הרים למדרגה חשובה והארפיים מצאו בה שוק פתות ובטוח לסחר כאות נפשם. גם בני הכפרים שמסביב יכלו לחרש ולזרע את שדותיהם מבלי כל פחד ודאגה, והארץ שבה כפורחת.

דאהיר התחתן עם שבטי המדבר, אנשים חזקים וקשי־ ערף, ונתן להם בגדים, וגם מסר בידם כלי זין, שכמוהם לא ראו עוד בני המדבר. ובזה רכש לו חיל גדול של גבוהים שיעמדו לימינו בשעת צרה. וכ"כ גדלה וגברה השפעתו בארץ עד אשר דרש גלוי ומפרש מאת הממשלה לאשר את שררותו ולקרא לו, במקום חוכר שנתי שהיה עד היום, בשם: „שיך עכו, שר השרים, מפקד נצרת, טבריא, צפת ושיך כל הגליל".

הממשלה נאלצה להסכים לדרישת התקיף, וגם ידוע

---

*) פקיד תרכי.

ידע דאהיר לפיסה בכסף. אבל בסתר לבה שמרה לו איבה וקנאה. ודאגה רבה הסבו לה גם בני דאהיר הגבורים ההולכים וחזקים, והשתמשה בכל האמצעים לעמד לו ולזרעו לצר.

ולתכלית זו שלחה לסוריא את עֻתְמַן בַּשַּׁה איש אכזרי ושואף רצח. בכונה הגדילה את כחו והשפעתו ומסרה לו להיות פחה דמשק וגם השולט על ירושלם ועל כל פלשתינה ואת בניו מנתה לפחות צידון וטריפולי. וכל מגמתו של עותמן מראשית בואו אל הארץ היתה להוציא השררה מתחת ידי דאהיר ובניו ולרדת לחייהם.

התגרות והמלחמות בין עותמן ובין דאהיר רבו ועצמו מיום ליום. בראש חילות דאהיר עמד בנו הגבור הנודע בשערים „עלי", שהפיל חתיתו על כל בני הארץ, ואבד חיל רב ממחנה אויבו. עותמן הפחה העריץ כלה חמתו בתושבי הארץ ופשט את עורם מעליהם בשביל הוצאות המלחמה שהתרבו עד למאד, ולרגלי זה פרץ מרד בכמה ערים והארץ נהפכה לשממה.

המערכה המכרעת האחרונה בין שני המחנות היתה על יד „מי מרום". שם נגף הפחה וחילו מגפה שלמה. „עלי" לכד את הגשר „בני־יעקב" על מעברות הירדן ולא נתן לחיל צבאו של הפחה צאת ובוא. הרבה הכו לפי חרב והרבה נטבעו בים ובבצות. עותמן נצל ע"י שני שחורים שנשאוהו על כתפם והעבירוהו את „מי מרום" בשחיה.— אז היה הנצחון של דאהיר שלם, וכבש גם את צידון והושיב בה מושל מאנשיו.

הממשלה, שנגפה אז לפני רוסיא וסבלה גם ממורדים

פנימיים הכרחה להשלים עם דאהיר ורצתה לבטל את הפחות דמשק, ציידון וטריפולי ולמנות אותו למושל עליהם. אבל דאהיר לא רצה להסכים להצעת הממשלה ושם מבטחו בממלוק עלי בק, שיעלה בקרוב ויכבש את כל סוריא. ואז היה דאהיר בן שמונים וחמש שנה ובלי הרף ולאות הוסיף להמשיך את מלחמתו עם הממשלה. אולם עלי בק גרש ממצרים ותקות דאהיר נשארה מעל והממשלה התכוננה למלחמת נקם גדולה בעזרת הדרוזים על דאהיר המורד. אולם גם הפעם היתה תבוסתה שלמה ודאהיר שב מנצח וגם שכם נכבשה לפניו והושיב בתוכה מושל משלו. הממשלה נסתה לבסוף למסר את כל סוריא בידי עותמן ולחזק את ידו. והוא אסף ששה פחות וחיל רב ועצום ויצא נגד דאהיר. דאהיר שלח את בנו „עלי" ברמש חיל קטן, וכאשר רק נודע למחנות עותמן, שחנו על יד „זהלה", שם „עלי" אחזם חיל ורעדה וברחו עוד באותו לילה משם ועזבו רב שלל.

התגרות והקטטות שהתגברו אז בין בניו בדבר הירושה, הן היו הסבה להוריד את שיבת דאהיר ביגון שאולה ולקרע ממנו כל נהלותיו וארצותיו שלקח ברוה גבורתו ובעצם ידו. הרבה הועיל להותו גם יועצו הנוצרי „אברהים", איש כילי ושואף לבצע שהכה את עיני השיך בסנורים.

אז שלחה הממשלה צי תרקי ובראשו קפטין בַּשַׁה לצור על עכו. דאהיר, שישב בעכו נעזב מבניו, נצח וקפטין קרב אל העיר. וברגעים האחרונים ראה דאהיר הישיש שמשרתיו ופקידיו הוליכוהו שולל ובגדו בו, עלה על סוסתו ויצא דרך הדלת הפתוחה אל הגנים לנוס על נפשו בין השדות. ובעברו על יד קירות פרדסו ירה בו ברברי אחד

מעבדיו. ברגע נפל הישיש מעל הסוס ובדברים אחדים סובבו אותו וכרתו את ראשו והביאוהו לפני קפטין בשה. הוא הסתכל בראש דאהיר בהתול אבזרי והמטיר עליו קללות וגדופים לעין כל, והובילו לקושטא להראותו לפני המלך והשרים. גם יתר בני דאהיר מלבד עלי הגבור נפלו בידי דשיזר שמנה אותו קפטין לפחה עכו וצידון, דשיזר השתמש בערמה ושלח גדוד ברברים למחנה עלי לרמותו כי גרשו מדמשק והם מבקשים חסות אצלו, עלי הנדיב קבלם בסבר פנים, ובלילה התנפלו על מחנהו השקט והבוטח ועשו בהם הרג רב, אבל את ראש עלי לא הביאו בידם, כך הושם קץ אבזרי לממשלת דאהיר ובניו הגבורים.

והנה בימי ממשלת דאהיר, השיך הישר ובעל נדיבות הלב לכל העמים מבלי הבדל דת ולאם, שלא ראתה כמוהו סוריא ארץ הדמים והלסטים בימים ההם, היתה הנחה ורוחה ליהודים בטחון החיים היה איתן בארץ הגליל והדרכים היו נאמנים, ולפיכך גדל ישוב היהודים שם.

עוד בימים הראשונים לממשלתו התיחס דאהיר בחבה אל היהודים והבין הברכה הצפונה בהם וקראם ממרחקי ארץ תורקיה לבוא ולהתישב בארצם ולבנותה, וכאשר שמע שהרב הישיש והנכבד באזמיר, ר' חיים אבולעפיא חושב לעלות לא"י שלח לו מכתב לאמר: קום עלה רש את הארץ טבריא, שהיא „ארץ אבותיך"... (זמרת הארץ).

ר' חיים אבילעפיא שמח שמחה גדולה לקראת הבשורה הזאת ועלה לעיה"ק טבריא „לבנות את חרבותיה ולחזק את יסודותיה כבראשונה". (הנ"ל) חבה יתרה היתה

נודעת לו לעיר זו. שבה היה זקנו „הרב המסמך והמקבל" ר' יעקב אבולעפיא מארי דאתרא קודם שנחרבה.

אל ר"ח נלוו בלי ספק רבים מתלמידיו ומכבדיו לעלות לארץ אבות ולעסק בישובה. כי היה ר"ח איש גדול ומפרסם בתורה ועבודה, ונכבד לבני עדתו, „ותקן כמה תקנות בעיר אזמיר". הדרת פני מלאך אלהים היתה חופפת עליו „וקבלה היתה בידו שהוא משבט יהודה וזרע המלוכה". *)

ר' חיים הישיש הגיע לשערי טבריא רק אחרי תלאות־דרך רבות, שהיו קשות מאד וגם מסכנות לגופו החלש והרפה מזקן.

„כשבאתי ... לטבריא הייתִי מֻטל על ערש דוי שנה תמימה מטרח משא הדרך, אע"פי שאותו הדרך היה לאט, לאט; שעשיתי כמה מסעות עד בואי פה המורה" (זמרת הארץ הנ"ל)

בראשית בואו לטבריא חי ר"ח יחד עם בני עדתו החדשה כשתי שנים ומחצה בשלוה כבימי שלמה". „השיך" עשה לו כבוד גדול והלבישו לבוש יקר הערך „כלבוש מלכות, וכל אשר שאל ממנו הרב לא הסר דבר גם את יתר בני העדה אהב השיך לתמך בהם ביד רחבה. ובמשך שתי שנים בנה בתים וחצרות ליהודים, ובנה בית הכנסת נאה ומפאר מאין כמוהו בכל א"י. ובנה... חנות ליום השוק ובית הבד לשמן שומשמין, והתחיל לעשות מסלות בארץ וגם צוה לנטע שדות וכרמים" (הנ"ל)

*) עין עכ"ז שם הגדולים לחיד"א ערך חיים אבולעפיא, „שארית יעקב" מובא „בטובת מראה"

אולם עד מהרה קפץ על העדה הצעירה ומנהיגה הסבא רגל המלחמות וימי המצור הקשים של סולימן פחה דמשק על טבריא. בימי הרעה והצרה לא נפל לבו של ר׳ חיים עליו, ואעפ״י שהיה ספק בידו להמלט על נפשו לא רצה לעזוב את עיר הקדש ושם בטחונו בה׳ ואמץ גם את לב יתר בני העדה והלהיבם באש אהבה לא״י, שלא יואשו מתקוה, לאות הימים שבהם נוצח האויב וסר מעל העיר ועמד גם להם רוח והצלה, קבעו יהודי טבריא לימי חג ומשתה וקבלו אותו עליהם ועל זרעם במשך כמה דורות וזכר ר׳ חיים אבולעפיא ישאר לברכה בפי בני ארצו לדורות עולם.

* *
*

אנשי הגליל שמרו על זכרונות הימים ההם והעלום על על הגליון כרוח דמיונם הטוב עליהם בספר „זמרת הארץ״ ספור נחמד אף נעים, מעשה ה׳ ונפלאותיו עם הרה״צ הקדוש הר׳ חיים אבולעפיא ז״ל ועם כל יושבי טבריא תובב״א״ *).

*) הספר נדפס ראשונה בליוורנה ובשנת תרל״ו נדפס שנית בצפת, ונתפרסם בלוח א״י שנה א׳ בשם „נס טבריא״.

הערות שונות

מאת

זאב ראבינאוויץ

א. סנהדרין ה׳ ב׳ תנחום בריה דר׳ אמי איקלע להתר דרש להו מותר ללתות חטין בפסח אמרו לו לאו ר׳ מני דמן צור איבא הכא ותניא תלמיד אל יורה הלכה במקום רבו אא״כ היה רחוק ממנו ג׳ פרסאות כנגד מחנה ישראל אמר להו לאו אדעתאי ע״כ, והנה המקום „חתר״ לא מצאנו בא״י גם רושמי המקומות שבא״י לא הזכירו שם זה (ואף כי מצאנו בה״ג הלכות פסח שבו הנוסח איקלע „להתם״ וכן העתיק בשו״ת מהרי״ק שרש קס״ז אבל נראה שט״ס שם) ולא נמצא עוד בשום מקום בשני התלמודים ומדרשות. ומה שנפלא עוד כי גם שמות האנשים: „תנחום בריה דר׳ אמי״ „ור׳ מני דמן צור״ לא נמצא עוד שנית בתלמודים ומדרשות. והנה מעשה כעין זו יש בירושלמי גיטין פ״א ה״ב ובויקרא רבה פ״ב סימן ו׳ ר׳ תנחום בר ירמיה הות בחפר והוון שאלון ליה והוא מורה אמרו ליה ולא כן אולפן רבי שאסור לתלמיד להורות הלכה לפני רבו עד שיהא רחוק ממנו י״ב מיל כמחנה ישראל והא ר׳ מנא רבך יתיב בציפורן אמר לון ייתי עלי דלא ידעית ע״כ ולפ״ז נ״ל ברור שט״ס בבבלי סנהדרין וצ״ל „חפר״ במקום חתר. וחפר היא גת החפר (מלכים ב׳ י״ד כ״ה) והיא קרובה לציפורי במזרחית דרומית כ״ש בספר תבואות הארץ פ״ג (עמוד ק״ה ד׳

ירושלים תוב״ב הוצאת הרב החוקר רא״מ לונין) וכתב שהיא בערך שעה אחת מציפורי, וגם בב״ר סו״פ צ״ה כינו לגת החפר „גובבתא דציפורן" מפני שסמוכה לציפורי, ובמדרש קהלת פ״ט סימן יו״ד איתא שבזמן שמת רבי בעיר ציפורי „ואזל קלא דקרעון לגובבתא מהלך תלתא מילין" ומזה נדע שחפר היתה רחוקת מציפורי רק ג׳ מילין.

ובירושלמי כלאים (פ״ט ה״ד דף ל״ב ע״ב) בענין פטירתו של רבי אמרו שם וקרעון ואזל קלא דקרעון לגופפתא ובכתובות פי״ב ה״ג הנוסח לגו פתחה ונ״ל שבשני המקומות ט״ס וצ״ל במלה אחת לגובבתא וכ״ה הנוסח במדרש קהלת פ״ט אות יו״ד וגובבתא היא גת החפר כמו שהוכחנו לעיל מב״ר ובירושלמי סנהדרין סופ״ח מטייל הוינא באילין גופתא דציפורן על שגופתא דציפורן היינו גובבתא דציפורן הנ״ל (וראיתי בספר דברי ימי ישראל לגרעטין העתקת שפ״ר ח״ב דף 307 שכתב וישמע קול בביתם עד גבתה הרחוקה ארבעה מילין מציפורי ע״ב ואיני יודע איזה רוח עבר עליו כי בכל המקומות הרשומות הנוסח ת ל ת א מ י ל י ן וגם המקום גבתא הרחוקה ד׳ מילין מציפורי לא מצאתי במקום אחר).

וכן יש להגיה בסנהדרין תנחום בריה דר׳ ירמיה (במקום בריה דרי אמי) ור׳ תנחום בריה דר׳ ירמיה מצוי הרבה בירושלמי והיה תלמיד לר׳ מנא בריה דר׳ יונה וכן יש להגיה במקום ר׳ מני דמן צור „ר׳ מני דמן ציפורי" והוא ר׳ מנא בריה דר׳ יונה והוא ר׳ מנא סתם בירושלמי ור׳ מני בבבלי כמו במ״ק כ׳ ב׳ שחולק עם ר׳ חנינא השלישי (ואותו ענין נמצא גם בירושלמי שם פ״ג ה״ה דף פ״ב סוף

ע"ג) ובזבחים ט' א' (ואותו ענין ישנו גם בירושלמי פסחים פ"ה ה"ב ע"ש) וכבר הוכחתי בהמאסף הזה כרך ט' עמוד 185 שמלבד ר' מנא בנו של ר' יונה נמצא בבבלי עוד אחד בשם ר' מני סתם שהיה קדמון ור' אסי היה תלמידו ואמר בשמו בקדושין י"ג א' ואותו ענין בירושלמי ערובין פ"ו ה"ג: ר' יסא (הוא ר' אסי דבבלי כנודע) בשם ר' מנא בר תנחום, ומוכח שר' מני סתם הקדמון דבבלי הוא ר' מנא בר תנחום.

ודע שבירושלמי שביעית פ"ו ה"א איתא ר' תנחום בר חייא (במקום ר' תנחום בר ירמיה שבירושלמי גיטין ובויקרא רבה) והוא ט"ס שר' תנחום בר חייא היה קודם לר' מנא, ור' יונה אבי ר' מנא אמר בשם ר' תנחום בר חייא בירושלמי ברכות פ"ה ה"א.

ב. מגילה פ"ד משנה ח' ה א ו מ ר א י נ י ע ו ב ר ל פ נ י ה ת י ב ה ב צ ב ו ע י ן א ף בלבנים לא יעבור בסנדל איני עובר אף יחף לא יעבור ע"כ ופירשו המפרשים (על מה שאמרו ע"ז בתלמוד שם „חיישינן שמא מינות נזרקה בו") שהיה דרך המינים בימים ההם להקפיד שלא יתפלל בבגדים צבועים אלא בלבנים, וכן שלא לנעול סנדל בשעת התפלה ולפ"ז לשון המשנה קשה דהכי ה"ל למיתני: „האומר איני עובר לפני התיבה בצבועים אף בצבועין לא יעבר", דזה יותר רבותא וע"ז שייך לישן „אף" ולא לפי נוסח שלנו ונדחקו לתרץ זה בט"ז א"ח סימן נ"ג אות ח' ובביאורי הגר"א שם אות כ"ה, ולי נראה דט"ס קטן נזדקר כאן במשנה והוא יו"ד יתירה וכצ"ל: אני עובר לפני התיבה בצבועין כו' בסנדל אני עובר כו' ובאור הדבר שהיה דרך ישראל

בזמנם לעבר לפני התיבה בבגדי לבן ככהנים וכמלאכים (ע' ירושלמי במכות פ"א ה"א דף ב' ע"ג) וכמו שאמרו בבלי שבת כ"ה ב' ומתעטף ויושב בסדיניו המצוייצין ודומה למלאך, וע' מנחות ל"ה א' רש"י ד"ה מין כו' דרוב טליתות של פשתים הן ולבנות ובתורת האדם לרמב"ן שער ההספד כתב בשם ר' יצחק בן גיאות שהתנים וביוצא בהן לובשים לבנים ומתעטפים לבנים, ובש"ות מהר"י ברונא סימן ע"ג כתב שלא יעשה טלית ללבוש בבה"כ אלא לבן, ותניא בספרי תצא פיסקא רכ"ו לא יהיה כלי גבר על אשה וכי מה בא הכתוב ללמדנו שלא תלבש אשה כלים לבנים ואיש לא יתכסה בגדי צבועים כו', יוצא מזה שמנהג האנשים היה ללבוש לבנים ולא צבועים, אבל מנהג המינים הקדמונים תלמידיו של אותו האיש להתפלל בצבועים, כי היורד לפני התיבה היה אצלם כמו כהן גדול שהיה לובש צבועים, וכפי הנודע גם בימינו מנהג הכומרים אצלם בשעת תפלה ללבוש צבועים, וכן היה מנהג בני ישראל בזמנם לעבור לפני התיבה בלי סנדלים על רגליהם, מפני שהמקום הוא קדוש כעין שנאמר (שמות ג' ה') של נעליך מעל רגליך, ובירושלמי ב"מ פ"ב ה"ט „יהודה ברבי עאל לבנישתא שבק סנדלוי", ועוד בזמננו המנהג בארצות המזרח לחלוץ הנעלים בבואם לבהכ"נ והמינים בטלו זה ונהגו להתפלל ונעליהם ברגליהם, ולפיכך זה שאמר שרוצה להתפלל דוקא בצבועין ובסנדל היישינן שמא מין הוא, ואפי' אם מבטל דבריו ורוצה להתפלל בלבנים ובלי סנדל אין מניחים אותו לעבור לפני התיבה.

ג. שלש פעמים מצינן בתלמוד בבלי שאמר ר' אלעזר. לר' יאשיה בדריה לא תיתוב אכרעך עד דמפרשת (סוטה

י"ט א' וקידושין ל"ו ב' ומנחות ע"א א') ופירש בערוך ערך דר ה' פי' בן גילו מכלל שהיה שם זקן ע"כ וכ"כ רש"י לאפוקי ר' יאשיה התנא שהיה ג"כ בזמן ר' אלעזר. ואין זה מהוור דמה לנו להוציא את ר' יאשיה הזקן או התנא, וכי אפשר הוא שר' אלעזר יאמר למי שהוא גדול ממנו בחכמה ובשנים לשון כזה לא תיתוב אכרעך כו' לכן נ"ל דדריה היא שם מקום כמו שמצינו בירושלמי שביעית פ"ו ה"א דף ל"ו ע"ג „נהגין כהניא מטיי עד דריי" והיא עיר בא"י קרובה לעיר נוה או נוי כדמשמע בירושלמי שם ומפני שהיה עוד ר' יאשיה אחר בזמן הזה בבבל תלמיד רב (ע' בבלי סוכה ב' ב') לכן הודיעו לנו שר' יאשיה זה שא"ל ר' אלעזר הוא מעיר „דריה" שבא"י.

ד. באזהרות שבראש ס' מגיד מישרים למרן בית יוסף אות י"ה: מעט בהנאת המאכל כו' כמו שהי' נוהג „אל קוסטנאטין". ע"כ. אשער כי הוא ,ר' יוסף אלקשטיל" שר' מתתי' דלאקרט בביאורו לספר שערי אורה (לר' יוסף גיקיטלא דף י"ג אוביבך תע"ה) הביא ממנו תשובה בקבלה (ובעבודת הקדש לבן גבאי ח"ד פי"ז העתיק ג"כ תשובה זו בשם הכמי האמת) ועוד בפרדס לרמ"ק שער ל"א פ"א כתב תשובה בקבלה מר' אלקשטלי לר' יהודה חייט ובלי ספק שהוא ר' יוסף הנ"ל, כי סגנון ב' התשובות אחד וא"כ נראה שהי' מגולי ספרד עוד מצאתי ברלב"ח סימן קל"ד שר' יוסף אלקשטיאל היה בארם צובא. בשנת ה"א רפ"ה - רפ"ו אולי שהוא הנ"ל והוא קרוב למרן בית יוסף ז"ל.

הערות· להירושלים כרך ט׳

מאת הנ״ז

א. עמוד 334 כתב הרב המו״ל בערך אמעוס: ואולי קבע ר׳ אלעזר בן ערך בה ישיבתו ומרוב תענוגי העיר הזאת כו׳ שכח תלמודו שבת קמ״ז ע״ב ושם איתא. דיומסת כו׳ והנה הכם עדיף מנביא שכן מצינו אותה מעשה כפולה במדרש קהלת רבה פ״ז סימן ט״ו ושם מפורש: והלך ר״א בן ערך אצל אשתו לאמאוס מקום מים יפים ונוה יפה.

ב. עמוד 334 נדחק ה׳ הירשנזאהן בביאור הירושלמי מגילה פ״א ה״א התיב ר׳ לוי והכתיב והערבה עד ים כנרת מעתה שני גנוסריות היו כו׳ וראשית דבר אעיר כי הרב בעל המאמר הזה העתיק לשון הכתוב כפי המובא בירושלמי עם קרבן עדה (דעסיא תק״ג) וגם בהוצאות אחרות אבל בירושלמי דפוס ווינציא מובא נוסח מקרא זה כפי שכתוב לפנינו ביהושע י״ב ג׳ והערבה עד ים כ נ ר ו ת (בוי״ו וכן העתיק הרב עצמו למטה עמוד 356. ולפ״ז הקשה ר׳ לוי מהא דשינה הכתוב כאן מבשאר מקומות כי כאן כתוב כ נ ר ו ת בוי״ו שהוא לשון רבים. דמזה משמע שהיו שתים ובזמן חז״ל היה ידוע רק עיר אחת בלבד בשם „גינוסר" וזה שהקשה מעתה שתי גנוסריות היו כו׳ וביאור זה פשוט בעיני כל כך עד שאני מתפלא על מפרשי הירושלמי ועל הרב בעל מאמר זה. איך לא יכלו לכבוש הוט השערה כזה (אגב אעיר כי מה.

שאיתא לפנינו בירושלמי שם „כגון בית ירח וצינבריי שהן מגדלות כינרין" יש למחוק מכאן את המלות „שהן מגדלות כינרין" ולהציגן למעלה אחרי המלות „כנרת גינוסר" „שהן מגדלות כינרין" והמכוון לתת טעם למה קרא הכתוב לגינוסר כנרת מפני שהן מגדלות פירות המתוקין ככינרין וכ"ה בבבלי שם (ו' א') כינרת זו גינוסר ולמה נקרא שמה כינרת דמתיקי פירא כקלא דכינרי.)—

ג. עמוד 391—395 התאמץ הרב הגדול ד"ר באכער לסתור את דעתי (בהירושלים כרך ט' דף 185) שאין בירושלמי אמורא בשם „ר' מנא" סתם כי אם אחד לבד והוא בנו של ר' יונה ודעת הרב הוא כי מלבד ר' מנא זה האחרון נמצא עוד בירושלמי ר' מנא סתם והוא קדמון והביא סיוע לדעתו מכמה מקומות בירושלמי א) בסוטה פ"ה ה"ג „ר' אבהו בשם ר' מנא" ואם גירסא נכונה היא ראיה גדולה היא, אבל לדעתי נראה שט"ס שם וצ"ל ר' אבהו בשם ר' אמי, וכבר הראיתי במקום אחר שבכמה מקומות בירושלמי נתחלף מר' אמי לר' מנא, ואב שבכולם בקידושין פ"ג ה"ד (דף ס"ד ע"א) חד בר נש קם עם הבריה בשוקא כו' אתא עובדא קומי ר' מנא אמר כו' א"ר יעקב בר אחא מודה ר' אימי כו' והמעיין שם יבין שבין ברישא ובין בסיפא צ"ל שם אחד או ר' מנא או ר' אימי והמפרשים הגיהו גם בסיפא „ר' מנא כמו ברישא, וכן העתיק בחדושי אנשי שם על המרדכי ב"מ פ"א ולדעתי נהפוך הוא שיש להגיה גם ברישא ר' אימא" כמו בסיפא, מפני שא"א שר' יעקב בר אחא יפרש דעת ר' מנא, שהרי ברור הוא שר' יעקב בר אחא היה גדול בהכמה ומופלג

בשנים הרבה יותר מר' מנא כי ר' יעקב בר אחא היה עוד בזמן ר' יוחנן וריש לקיש (ירושלמי שבועות פ"א ה"ג) והיה חבירו של ר' יסא שהוא ר' אסי דבבלי כנודע (ירושלמי עירובין פ"ז ה"ד דף ה' ע"ג), ומ"מ רואין אנחנו שהסופרים החליפו בין ר' מנא לר' אמי וכתנה רבות בירושלמי, ועוד דוגמא אחת שבירושלמי תרומות (פ"ח ה"ה דף מ"ה ע"ד) וכן בע"ז (פ"ב ה"ג דף מ' סוע"א) איתא: א"ר אמי צריכין אנן חששין על מה דברייתא חששין, וענין זה מובא ברי"ף ע"ז פ"ב רמז אלף רל"ב בשם ירושלמי א"ר מנא צריכין אנו למיחש, וכן ברא"ש שם סימן י"ג א"ר מנא צריכין כו',*) ב) עוד הביא הרב סיוע לדבריו מיומא פ"א סוה"א ר' גמליאל בר אינייני בעא קומי ר' מנא לא נמצא כקונה קנין בשבת א"ל משום שבות שהתירו במקדש א"ר מנא הדא אמרה אילין דכנסין כו', ועל זה יאמר: דר' מנא בעל המאמר הזה אמרה כו', הוא נבדל מר' מנא ששאל לפניו ר"ג בר אינייני והוא ר' מנא השני, וטעמו באר שם כי ר' מנא ששאל לפניו ר"ג בר אינייני הוא ר' מנא הראשון וסמך על הז"פ ז"ל וספר אהבת ציון וירושלים, והנה אף כי לא ראיתי ספרים אלו אבל רואה אני שטעמן הוא מפני שאיתא

---

*) ועוד דוגמא אחרת נפלאה בבבלי תענית כ"ה ב' ר' יהודה נשיאה גזר תעניתא וירדו להם גשמים לאחר הנץ החמה סבר לאשלומינהו א"ל ר' אמי כו', ואותו ענין בירושלמי שם (פ"ג ה"יג דף ס"ו ע"א) ביומי דר' יודן (חסר שם מלת „נשייא" וכעין זה יש בפסחים ר"פ יו"ד ומפורש ר' יודן) גזרין תענית ונחת מיטרא ברומשא סליק ר' מנא (והיא נוסחה נכונה ויגיד עליו רעו בפסחים ר"פ יו"ד שם) לגביה א"ל בגין דהוה צחי מהו דניסתיה א"ל כ"ו וע"פ שלשה עדים יקום דבר.

בירושלמי פיאה (פ״א ה״א דף ט״ו ע״ב) שנחלקו „ר׳ גמליאל בר אינינא ור׳ אבא בר כהנא״, וגם הקדימו לר״ג בר אינינא לפני ר׳ אבא בר כהנא ומאחר שר׳ אבא בר כהנא היה בדור השלישי כמו כן היה ר״ג בר אינינא בדור השלישי, אבל אין זה מוכרח כי בכמה מקומות בירושלמי מצינו שמקדימין את התלמיד לפני הרב כמו בפיאה (פ״א סוה״ה דף ט״ז ע״ג) „ר׳ יצחק בן חקולא ור׳ יהושע בן לוי״, וידוע שר׳ יצחק בן חקולא היה צעיר מר׳ יהושע בן לוי ומ״מ הקדימו אותו, ועוד בע״ז (פ״ב ה״ב דף מ׳ ע״ד) „הדא תורייקי ר׳ סימון אמר אסורה ר׳ יוחנן אמר מותרת״ ור׳ סימון היה חבירו של ר׳ אלעזר (בבלי שבת ל״א ב׳) וקטן מר׳ יוחנן, וכיוצא בזה בבבלי נזיר (ה׳ א׳) מקדים ר׳ מתנא לבר פדא, ובנדה (י״ג א׳) מקדים את ר׳ יהודה לשמואל רבו, ומלבד זה הרי אותו ענין דפיאה פ״א ה״א איתא נמי בכתובות (פ״ד ה״ז) ושם הנוסח: ר׳ י ר מ י ה (במקום ר״ג בר אינינא) ור׳ אבא בר כהנא ולפי דעתי העיקר כנוסחא זו, ובפיאה ט״ס הוא כי „ר׳ גמליאל בר אינינא״ נשתרבב שם משורה ג׳ דלמטה דאיתא שם ר״ג בר אינינא בעא קומי ר׳ מנא (וכבר מובא זה למעלה) ולכן דעתי נוטה כי ר׳ מנא זה שר״ג בר אינינא שאל ממנו הוא ר׳ מנא השני. ג) עוד הביא הרב שבביצה סופ״ה נמצא „גמליאל זוגא אתא שאול לר׳ מנא״ וגמליאל זוגא בן דורו של ר׳ יוחנן היה, ולפ״ז ר׳ מנא שבא אליו לשאלו היה ר׳ מנא הראשון עכ״ד, והנה י״ל על זה דתרי „גמליאל זוגא״ הוי א׳ קדמון בזמן ר׳ יוחנן ותלמידיו, וא׳ אחרון בזמן ר׳ מנא השני באשר כי מצינו בשקלים (פ״ג

ת״ב דף מ״ז ע״ג) „גמליאל זוגא שאל לר׳ יוסי ב״ר בון״ וכפי הנודע היה ר׳ יוסי ב״ר בון תלמיד לר׳ מנא אחרון, ומ״מ אין זה מוכרח כי יש לומר להפך כי שני ר׳ יוסי ב״ר בון היו ובמקום אחר השתדלתי להוכיח כן ממקומות רבים.

ד. במאמרו על רבני א״י עמוד 40 אות ע״ו מונה את הר׳ שמשון ב״ר אלעזר המגיה לספר ברוך שאמר בין החכמים של המאה השלישית וזאת שגגה שהרי חכם זה כבר נזכר בשו״ת מהרי״ל סימן קל״ז ומובא ג״כ בשה״ג ח״ב אות ב׳ סימן ק״ו ולפ״ז מוכרח שהיה לפחות באמצע המאה השנית גם למה לא הודיע שספר ברוך שאמר עם הגהת ר׳ שמשון נדפס בשקלאוו תקס״ד ושם מבואר שזאכסן היא ארץ מולדתו.

ה. בסימן ע״ט שם הביא את ר׳ שלמה אלקאביין, ובסימן שם פ״ג את ר׳ שלמה ב״ר משה אלקאבין ולפי הנראה הוא חכם אחד שנתחלק לשנים.

הערות

מאת יעקב גאלדמאן

א.

הוספה למאמרי

„הריסת הבית השלישי"

בהירושלם כרך ז'

עוד ראיה מפורשת כי ר"ט לא הי' בזמן בנין איזו בית שהוא, היא—בתוספתא פ"ח דנגעים ובירושלמי פ"ב דסוטה ה"ב ובספרא פ' מצורע משנה י"ב וז"ל שם א"ר יהודא שבת, היתה והלכתי אחרי ר' טרפון לביתו וכו' אמר לי יהודה בזו טהרתי שלשה מצורעין, ולמדתי בה שבע הלכות וכו' ומטהרים בפני הבית ושלא בפני הבית ומטהרים בגבולים . . .

ב.

בהירושלים כרך ג' בא מאמר מר"י רייפמאן ע"ד עליה לרגל בזה"ז והנה מצאתי ב„הלבוש" (לבוש תכלת או"ח סי' קי"ז) דאומר שם „וגם אחר החרבן היו נהגין כן שאעפ"י שלא היו עולין לרגל היו מתאספין יחד בירושלים כל הדרים סביבותיה ולכן לא היו מתהילין לאמור [שאלת גשמים בברכת השנים] גם אחר החרבן עד ז' מר חשון כדי שיגיעו לבתיהם" והוא מכון על המשנה תענית פ"א מ"ד.

ג.

מועד קטן דף י"ב ע"ב, רב יהודה שרא למעקר כתנא ולמקטל בשותא, ומיעקר שומשמי וכו', שומשמי למאי חזי ? חזי לנזויי דאית בהו ופירש"י וכן הערוך, נזויי גרעינין דאית בהו שומשמין דחזו למעבד משחא.

ולכאורה קשה על המקשה וכי לא ידע דשומשמין חזו למשחא והלא כמה פעמים נזכר בהש"ס שמן שומשמין ? אמנם כפי דהזינן, עוקרין את גבעולי השומשמין בעודם לחים ואין השומשמין שבהם ראויין עדין לשמן ורק אחרי שיתיבשו הגבעולין כחדש ימים בשמש, אז חובטין אותם ומוציאים גרעיניהם היבשים, ועפי"ז שפיר מקשינן למאי חזו בשעת העקירה, והא אסור לעשות מלאכה בחוה"מ לצרך החול ומשני לנזוי ומהו הנזוי לא אדע, אבל הטור בסימן תקל"ג מפרש דהנזויי הם הגרעינין היבשים דראויין לאכילה כי לעשות שמן מאיזו גרעינין מובן הוא שאי אפשר וגם כמות קטנה שומשמין א"א לטחנן לשמן ורק לאכלן כמו שהן מיהא אפשר.

הכתובות בא"י ובארצות הסמוכות לה

מאת

שמואל רפאלי (רפאלוביץ)

מבוא

הכתב הוא על פי דברי חכמנו (אבות) מן הדברים שנבראו במעשה בראשית ערב שבת בין השמשות.

כונתם בודאי היא כי האדם מיום שהחל לדבר ולחשוב המציא למענו ההמצאה למסור את מחשבותיו והגיוני לבו לא אך על פי בטויי שפתיו כי אם גם על ידי שרטוט צורות ותמונות שהתפתחו והשתלמו לאותיות.

הכתב היותר קדום הוא כתב היתדות שהמציאו בני הגזע הקדמון הטירנים והמה מסרוהו להשומירים שני הגזעים האלה היו ראשי אבות המשפחות הראשונות של מין האנושי, ומהם נתפשט הכתב ובא בראשונה להאכדים הבבליים והאשורים, ובו השתמשו כל עמי הקדם בראשונה, כי מוצאים אנחנו אשר גם החתים שעל פי מסורתנו וגם על פי התגליות האחרונות היו יושבי ארץ כנען, כתבו בכתב הזה.

הכתב הזה נקרא בשביל זה „כתב היתידות" מפני שהנהו כמו „קוים עומדים וקוים מונחים" והכתובות היותר עתיקות המיוחסות ל„אמורבי" שהוא לפי דברי החוקרים „אמרפל" הנזכר בתורה, וכל יתר הכתובות מזמן האלף השלישי לפני מספר הרגיל כתובות הן בכתב הזה.

אבל באמת אין להכתב הזה ולאותיותיו אותו המובן שיש בהאלפא ביתות שלנו, ויען כי אין פה המקום להאריך

בזה, נעבור על החקירה הזאת, ונסתפק אך בזה שהכתב היתידות התפתח והשתלם אצל הבבלים והאשורים. וגם מזמנו של „אשור בני פל" בנו של „אסר הדון" בנו של סנחריב מלך אשור נמצאו כתובות בכתב היתידות אף כי אז כבר התפתח בארץ ישראל וסוריה כתב הכנעני וגם כתב הארמי כמו שנביא להלן.

מתי החל האלפא ביתא הכנעני להתפתח?

השאלה הזאת היא סתומה ונעלמה מאד.

חז"ל מרבים לחקור על הכתב שבו נכתבו כתבי הקודש.

במס' סנהדרין (דף כא ע"ב) אמר מר זוטרא ואיתימא מר עוקבא בתחלה נתנה תורה לישראל בכתב עברי ולשון הקודש חזרה ונתנה להם בימי עזרא בכתב אשורית ולשון ארמי בחרו להן ישראל כתב אשורית ולשון הקודש והניחו להדיוטות כתב עברי ולשון ארמי. מאן הדיוטות! אמר רב חסדא „כותאי" מאי כתב עברי? אמר רב חסדא „כתב ליבונאה".

מהמאמר הזה משמע שהתורה נכתבה בראשונה בכתב עברי, היינו אותו הכתב הנקרא „ליבונאה".—

רש"י (שם) מפרש: „כתב עברי" של בני עבר הנהר „כתב ליבונאה" אותיות גדולות אותן שכותבין בקמיעות ובמזוזות.—

אבל הרמב"ם (בפירושו על המשנה—ידים פ"ד מ"ה) נותן לנו יותר באור: "שהוא הכתב הנהוג אצל העם הנקרא „אל סומירה" (השמרונים) ואחריו גם הר"ע מברטנורא (שב)" כתב עברי הוא הכתב שבא מעבר

הנהר ו ה כ ו ת י י ם כותבים בו עד היום.—

הרמב"ם וגם הר"ע מברטנורא כותבים: "כי כתב העברי היה לישראל אך לשמוש לדברי חול אבל כתבי הקודש וגם לוחות האבן שנתנו בסיני נכתבו בכתב האשורי היינו אותו כתב המרובע הידוע לנו.—

בתלמוד (מס' סנהדרין) יש מו"מ על הכתב שבו נכתבה התורה:

ר' יוסי אומר: ראוי היה עזרא שתנתן תורה על ידו לישראל אלמלי לא קדמו משה וכו' ואעפ"י שלא נתנה תורה על ידו נשתנה על ידו הכתב שנאמר: ו„כתב הנשתון" כתוב ארמית ומתרגם ארמית (עזרא ד' ז') וכתיב: „ולא כהלין כתבא למקרא ופשרא להודעה למלכא (דניאל ה' ה') וכתיב „וכתב את משנה התורה" (דברים י"ז) כתב הראוי להשתנות למה נקרא אשורית שעלה עמהם מאשור. מדברי חז"ל אלה נראה כי הכתב נשתנה בימי עזרא, והרמב"ם והר"ע מברטנורא בהחלטתם כי הכתב הקדום היה אותו הכתב שנקרא אשורית סומכים על דברי חז"ל בעצם הדף ההוא (מס' סנהדרין) תניא רבי אומר: בתחלה בכתב זה (אשורית) נתנה תורה לישראל, כיון שחטאו נהפך להם לרועץ כיון שחזרו בהן החזירו להם, שנאמר „שובו לבצרון אסירי התקוה" גם היום מגיד משנה אשיב לך (זכריה ט').

למה נקרא אשורית? שמאושרת בכתב.

וגם רבינו האי גאון בפירושו על מס' ידים הולך אחרי דברי חז"ל ומאשר את דבריהם כי התורה נכתבה בראשונה בכתב המרובע שנקרא „אשורי" לא מפני שהעלוהו מאשור כי אם יען שמאושר הנהו.

אבל רש"י כפי הנראה מחזיק בהדעה שהתורה נכתבה ראשונה בכתב עברי הקדום ואך בימי עזרא נשתנה כי כה המה דברי רש"י (שם) „את משנה התורה" רמז לנו משה רבינו שכתב שבימיו עתיד להשתנות מן עברי לאשורית. שנתן להם בימי דניאל ובא עזרא וכתב בו את התורה בכתב אשורית.

חלוקי דעות באלו מוצאים אנחנו גם בתלמוד ירושלמי (מגלה) אמר ר' לוי מאן דאמר ברעץ נתנה תורה „עיין" מעשה נסים, למאן דאמר באשורי נתנה תורה „סמך" מעשה נסים. (כי ה„עיין" בעברית היא עגולה כמו ה„סמך" באשורית).

ובבלי (שם) „אמר רב חסדא „מם" ו„סמך" שבלוחות בנס היו עומדין", כי לפי דעתו של רב חסדא נכתבו הלוחות בכתב המרובע, שבו המם והסמך עגולות, ולכן היה צריך מעשה נסים שתהיינה חקוקות משני העברים.

בעל ס' העקרים הר"י אלבו (מאמר ג' פ"ז) כותב, כי משה רבנו כתב את התורה בכתב עברי הקרוב להכתב אשר השמרונים משתמשים בו עד היום ובו היו כתובים גם הלוחות, שבימי עזרא נותנה לאשורית שעלה מבבל.

אבל הפוסקים הראשונים והאחרונים מתנגדים בכל תוקף אל הדעה ההיא ומביאים ראיה מהמשנה (מס' ידים) „לעולם אינו מטמא עד שיכתבנו אשורית".

והריטב"א בשם בעלי התוספות כותב: „שלא היה מעולם אפילו דעת יחיד מרבותנו ז"ל שלא יהיו הלוחות וספר התורה אשר כתב משה כתובים בכתב הזה המקודש אשר בידינו, וכמה תלי תלין של הלכות וסודות תלוין בו; אבל יען כי הכתב הזה הנקרא אשורי היה קדוש אצלנו

תמיד לכן לא היו כותבים אותו אפילו בספרי התורה שכל מלך או יחיד כותב לעצמו אלא היו כותבין בכתב עברי וזהו משנגנז הארון שכחו אותיות „מנצפ״ך״ שאינן נהוגות כי אם באשורי וכשגלו לאשור וידעו בני אשור כתב זה נטלוהו להם אם שהיה אצלם הכתב הזה קודם לכן שנודע להם מספרי הקודש מלבד כתב שלהם או שראוהו עם יחידי סגולה בגולה, ובני ישראל אשר הרגלו בו העלוהו מאשור״.

לפי הדעה הזאת היו שני מיני כתבים לישראל, „כתב המקודש״ והוא האשורי ו„כתב ההול״ והוא העברי.

גם הכותב בעין יעקב (מגלה) מהליט : „שלא נחלקו חז״ל כי אם בספרים שהיחיד כותב וזה שאמרו „נתנה תורה לישראל״ היינו לכל יחיד ויחיד שלא נתפרסם כתב האשורי להמון כי אם בימי עזרא אבל הלוחות וספרו של משה אין ספק שנכתבו בכתב אשורית.

הרמבמ״ן בהקדמתו לתרגומו על התורה מתפלא על דברי רש״י ואומר „כי אין ראיה שכתבו שוטני ישראל אל המלך בכתב שכתב עזרא את התורה כי המה לא כתבו אשורית כי אם ארמית״ אבל האמת היא כי כתב הארמית היא האשורית היינו המרובע כמו שנבאר להלן, שצורות האותיות הארמיות הקדמוניות דומות ממש לאותו הכתב „המרובע״ שאנו קוראים אותו „אשורית״.

והכתב האשורי האמיתי, היינו אותו הכתב שמצאו על התגליות האשוריות והבבליות על המשקלים (שאחת מהן הבאתי צורתה בספרי „מטבעות היהודים״) דומה הוא יותר אל כתב העברי הקדום היינו אותו הכתב שהנהו על

המטבעות העבריות, ועל יתר התגליות שנמצאו בא"י וביתר ערי צור וכנען, כמו שנביא להלן, ולכן לא רחוקה היא מן האמת הדעה שהכתב לא נקרא אשורי מפני שהעלוהו מאשור כי אם מפני טעם אחר אולי כמו שכותב רבינו האי גאון מפני שמאושר הנהו (עיין לעיל) וגם הרמב"ם ז"ל כמו שנביא להלן.

ונבונה היא ראית חז"ל מהכתוב (עזרא ד' ז') „וכתב הנשתון כתוב א ר מ י ת ומתורגם א ר מ י ת לאמור הכתב שנשתנה (או שהזרו והדשוהו) היה כתוב ארמית וגם מתורגם ארמית ובירוו להן ישראל כתב א ש ו ר י ת (או ארמית) „ולשון הקדש", והניחו להדיוטות (הם השמרונים) כתב ע ב ר י ו„לשון ארמי", והדבר נכון מאד כמו שעינינו רואות שתפלותיהם של השמרונים רובן בשפה ה א ר מ י ת וכתבם נשאר אותו הכתב שהיא קרוב מאד להעברי או הכנעני כמו שהנהו על המטבעות העבריות ועל התגליות השונות בא"י ובערי צור וכנען, אבל כתבם של השמרונים היותר קדמון שנמצא, הנהו מהמאה החמשית אחרי החורבן וגם הוא החל אמנם להשתלם ולהשתנות מהכתב העברי הקדום, אבל מיד פסקה השתלמותו ויעמוד על עמדו עד היום, כמו שפסקה השתלמותו של העם הזה היושב בשכם ולא התקדם במאומה, אבל מספרי התורה שנמצאים אצלם ומהשבושים והשגיאות שנמצא בהם אפשר להכיר כי לפני הסופר הראשון שלהם היה ספר התורה כתוב בכתב המרובע, ומפני חלוף האותיות מה"א והי"ת יצאו רוב השגיאות ההן, מה שאי אפשר בכתב העברי שרחוקות צורות האותיות ההן אחת מרעותה, על הראיה הצודקת הזאת

העיר גם הרמבמ"ן ז"ל.

גם דברי הכתובים במלכים (ב׳ כ"ב) המה קצת ראיה שהיו לישראל שני מיני הכתב „ויאמר חלקיהו הכהן הגדול אל שפן הסופר, ספר התורה מצאתי בבית ה׳ ויתן חלקיהו את הספר אל שפן ויקראהו וכו׳ ויגד שפן הסופר למלך לאמר: ספר נתן לי חלקיהו הכהן ויקראהו שפן לפני המלך".

מובן מזה כי הכתב אשר בספר הזה לא היה כתב הרגיל בין העם, ולכן יכלו אך יחידי סגולה לקרוא בו, כי הכתב הרגיל לעניני חול היה העברי עוד בימי חזקיהו כמו שנביא לקמן הכתובת שנמצאה ב נ ק ב ת השלוח. והכתב על ספרי התורה הנתונים בארון היה המרובע שלא היה ידוע להמון, ומתאימים לזה דברי הריטב"א בשם בעלי התוספות שהבאנו לעיל.

בהדעה הזאת החזיקו רבים מקדמוני הגאונים כרב שרירא ורב האי גאון—וגם הרמב"ם בפירושו למס׳ ידים כתב:

„הכתב אשר בו נכתוב אנחנו הוא כתב א ש ו ר י הכתב שבו כתב הש"י את התורה ונקרא אשורי מלשון גדולה ותפארת כמו באשרי כי אשרוני בנות והוא אמרם אשורי שמאושר בכתב". ובתשובתו הוא אומר:

„אגרות וספרי חול וכל מה שחוקקים על המטבעות ישקלי הקדש הכל בכתב עברי כי אסור לכתוב בכתב אשורי שבו נתנה תורה אלא כתבי הקודש בלבד ומעולם לא זזו ישראל להיות נשמרים בזה".

גם החוקר והמבקר הר"ע האדומי בס׳ „מאור עינים" לוחם מלחמה גדולה נגד האומרים כי בכתב עברי נתנה תורה, ואחרי הביאו ראיות מגדולי חכמנו כותב.

ואף באומות העולם הסופר הגדול פליני כותב „האמנתי כי האותיות האשוריות היו לעולם" והביא ראיות כי האותיות האשוריות נמצאו שבע מאות שנה לפני אותיות המצריות שהן קדומות מאד.

ואחרי שהר"ע האדומי מביא העתקה מא"ב שמרוני שראה אצל ר' ראובן מפירושה בנוסח שמסר לו אחד מחכמי הנוצרים מעיר בוליניה, מחליט גם הוא שהכתב הזה היה אך על המטבעות ושטרי הדיוטות אבל ספר התורה הקדמון ואחרי כן מימי עזרא ואילך כל ספרי התורה ויתר ספרי הקודש נכתבו בכתב האשורי.

מי היה ממציא הכתב העברי והאשורי?

ע"ז יעמיקו לחקור:—ה"ה ריב"ל בספרו „תעודה בישראל" (פרק י"א) מביא דעות שונות על קדמות הכתב ובתוכן דעתו של פילון האלכסנדרוני, כי אברהם העברי המציא את מלאכת הכתיבה ומזרעו של אברהם הובא הכתב ראשונה לאנשי כנען. ומכנען הביא החכם „קדמות" את הכתב לארץ יון.—גם מביא דעתו של ה"ה מיללר בס' דה"י הכללי כי קדמות זה ברח מארץ כנען בימי כבוש יהושע לארץ יון, ואז הביא את הכתב שמה. ומעיר הריב"ל ע"ז כי שינוי הכתב מהעברי להיוני נעשה מרוב הזמן אבל נקל מאד למצוא ההשתוות בין שני הא"ב האלה.

בהערותיו לספרו „בית יהודה" מזכיר עוד הפעם הריב"ל את אותו האיש „קדמות" הכנעני שהביא בימי כבוש יהושע את הא"ב לארץ יון ולא הביא כי אם שש עשרה אותיות היינו: א. ב. ג. ד. ה. ו. י. כ. ל. מ. נ. ע. פ. ר. ש. ת. את ההא הוא השב להעיין E ולהויו O והיו הסרות U

בו האותיות ז ח ט ס צ ק.

גם הסופר האנגלי סווינטון בספרו דברי הימים הכללי כותב: כי היונים קבלו הא"ב מהכנענים והיונים מסרוהו להרומאים, כל אותיות הא"ב החדישות בלשונות המערב נלקחו מהם, גם הח' הזה מזכיר את הגדת היונים שקדמות הכנעני הביא שש עשרה אותיות מהא"ב הכנעני לארץ יון, וכזמן מלחמת טרוי, הוסיף פלמידוס עוד ארבעה אותיות ואחריו גם סומונידוס הוסיף ארבע אותיות".

מובן כי „קדמות" זה שנזכר בהגדת היונים, לא היה ולא נברא אלא למשל כי הכתב להיונים בא מארץ הקדם. אבל בזה הלא מודים כולם כי מהכנענים קבלו היונים את הא"ב

והכנענים? מי נתן להם את הכתב? רוב החוקרים מחליטים כי נלקח מהכתב ההירטי שנשתלם מכתב החרטומים, ההירוגליפי.

כמו שכתבנו לעיל בהתחלת מאמרנו זה היה הכתב הראשון שהמציאו בני הגזע הראשון של מין האנושי „כתב היתידות", ואשר השתלמותו והתפתחותו נמצא בהכתובות של אשור ובבל.

במצרים היה הכתב הקדום כתב החרטומים מאז בא זכר הארץ הזאת בהתולדה. וממנו נתהוה כתב ההירטי ושנמצא על פפירוסים עתיקים.

הפפירוס היותר עתיק וקדום נמצא ע"י החכם הצרפתי D'avennes שנתפרסם בזמנו בהעתון Revue Archelogique זמנו של הפפירוס הזה הוא מזמן המשפחה הששית (יפי דעת רבים) אבל בודאי לא מאוחר מזמן המשפחה הט"ו (בערך 2000 שנים לפני חורבן בית שני). וה"ה De Rouge

הצרפתי התאמץ למצוא בו השתוות לאותיות הכנעניות אשר במצבת אשמנעזר מלך צידון שנביא להלן, ולכן משער ה"ה די רוזש כי משפחת הרועים שמשלו במצרים באותו הזמן (בימי משפחה הט"ו) אחרי שגורשו ועלו מן הארץ הביאו אתם את הכתב ההירטי לארץ כנען ומשם השתלם והתפתח עד שנהיה הכתב הכנעני או העברי כמו שהוא לעינינו על התגליות השונות. ה"ח Grote בספרו על דברי ימי היונים מספר כי בימי איזיאוד והומר (בערך 900 שנים לפני מספר הרגיל) לא ידעו היונים מתמונת אותיות, וה"ה ד"ר גינזבורג בדברו על כתובת אבן־משע אומר כי היונים החלו להשתמש באותיות אך בהתקופה של האלימפיאדו הראשונה (היינו ג"כ בערך 900 שנים לפני מספר הרגיל) ונוכל להכיר בהא"ב היוני השתוות גדולה לאותיות הכנעניות או המואביות כמו שהן על „אבן משע" ולפי זה מסכימים כולם שהיונים קבלו את הא"ב מהכנענים.

ועד כמה שאין יסוד להדעה שעזרא המציא את כתב דמרובע, ויבטל אז את הכתב העברי מישראל, וגם עד כמה שאין להסכים עם הטעם שכונתו של עזרא היתה כדי להרחיק את היהודים מן השמרונים שלא ימשכו אחרי דעותיהם בדת ולמען שיתרחקו מפרושיהם ונוסחותיהם לכן חדש להם כתב מחודש למען שיהדלו מלעיין בספריהם ויהיו נבדלים הבדל גמור, יוכיח המופת ההסתורי שמכחיש את ההנחה היא והוא שמזמן עזרא עד חורבן ביתר קרוב לשש מאות שנה, לא לבד שהיהודים כולם ידעו לקרוא את כתב העברי, כי אם גם השתמשו בו למטבעותיהם,

כידוע, וכמו שבארתי היטב בספרי „מטבעות היהודים" נטבעו כולן מתקופת המכבים עד זמן המרד האחרון של בר כוכבא. וכל המטבעות האלו רשומות הן אך בכתב העברי ואין אף מטבע אחת עם כתב האשורי או המרובע, אות היא כי הכתב העברי לא פסק בזמנו של עזרא כלל.

וספרי התורה בכל משך הזמן ההוא ידוע כי היו כתובים אצל היהודים בכתב המרובע ואם אין ראיה לדבר יש זכר ורמז מדברי האון גליון (מתיא) „כי אמן אומר אני לכם עד כי יעברו השמים והארץ, לא תעבור יו"ד אחת או קוץ אחד מן התורה עד אשר יקום הכל" הדברים „לא תעבור יו"ד אחת" שהאות הזאת היא היותר קטנה בהא"ב מורים כי התורה היתה כתובה בכתב המרובע שאך בו היו"ד היא היותר קטנה מכל האותיות מה שא"א להגיד ככה על היו"ד שבא"ב העברי.

עפ"י הדברים האלה יותר קרובה היא הדעה שבאמת הכתב האשורי או המרובע היה אצל היהודים כתב הקדש שבו כתבו אך ספרי הקדש, ובכתב העברי השתמשו לדברים של חול ובימי עזרא אולי למען עשות הבדל בין היהודים והשמרונים התירו להשתמש גם בכתב המרובע לעניני הול ואז החל הכתב הזה להשתלם ולהתפשט בין העם בהיותו יותר קל ויותר יפה בתכונתו אבל השתמשו אז גם בכתב העברי בהיות ההמון יותר רגיל בו, ואך אחרי דורות רבים אחרי הורבן ביתר כשהשמרונים הקדישו אך את הכתב ההוא העברי ויכנוהו בשם כתב הקודש הזניחוהו היהודים לגמרה עד שנשכח כליל מעדת ישראל.

ראוי להזכיר פה על ראיתו של ה"ה שד"ל כי אותיות רבות נתחלפו באשמת הסופרים ונהיו לשגיאות שהמפרשים מתקשים בהם, ואחת מהן הוא חושב את הכתוב: (ישעיה י"א ט"ו) „והניף ידו על הנהר בעים רוחו" הוא מנסה „בעצב" תחת „בעים" ומזה מביא ראיה כי הספרים היו כתובים עברית יען כי הצדיק קרובה להיו"ד, אבל באמת בכתב העברי רחוקה הצדי"ק הרבה מהיו"ד, ואך בהשמרוני יש איזה דמיון בין שתי האותיות האלו, אבל השמרוני הלא התפתח והשתלם דורות רבים, אחרי שכבר חדל כתב העברי מהיות לו מהלכים בין היהודים.

על פי החלטתנו זאת נבוא לסדר את הכתובות בשני מיני הכתב שנתגלו בארץ ישראל ונתן מקום בראשונה להתגליות בכתב העברי שהיה היותר רגיל בין העם.

ומהכתבות הללו שנפרסם להלן יוצא ברור כי ליהודים היו שני מיני כתב ובימים היותר קדמונים השתמשו לעניני חול אך בכתב העברי שנקרא גם לבונואה, ולעניני הקדש השתמשו אך בהכתב המרובע שדומה הנהו להכתב הארמי שנמצא גם על הפפירוסים שנגלו בחורבות צוען מצרים (סונה־הסואן) שמזה נראה שהיהודים שנמלטו בימי ירמיהו אח"י חורבן בית ראשון למצרים השתמשו בהכתב הזה.

וגם בא"י החלו מימות עזרא ואילך להשתמש גם בהכתב המרובע, אבל מימות חורבן ביתר ואילך כנראה חדלו היהודים מלהשתמש בכתב העברי מכל וכל ויחלו להשתמש אך בהכתב המרובע שהלך הלוך והשתלם עד שהגיע למרום השתלמותו כמו שהוא לפנינו היום.

ואמרנו להביא בראשונה את המצבה המואבית הנודעה בשם „אבן מישע" מפני שבה נזכרים מקרים השובים מדברי ימינו בעת ההיא.

א.

הכתובות בכתב העברי הקדמון,

א) מצבת מישע מלך מואב

בשנת תרכ"ח (1868) נמצאה אבן שיש שהור בעיר דיבון הרחוקה ארבעה מיל מצפון נחל ארנון, המלומד הגרמני ד"ר קליין שהיה הראשון שראה את האבן בעוד שהיתה שלמה לקה ממנה העתקה, היא היתה אז שלש וחצי רגל בארך ושתים רגל ברוחב, ובעביה 14½ אגודלים אבל בעוד שהחוקרים מתמהמים לקחת את האבן ממקומה, שבריה הערביים להלקים, ואך שברים הגיעו ממנה לבית נכות לוור בפריז.

בהמצבה הזאת הרותות ל"ד שורות, בכתיבה מואבית, הקרובה לעברית או כנענית, אבל הנהו יותר מוקדם מן הכתב העברי אשר על המטבעות העבריות.

וזה נוסחה:

1 אנכ משע בן כמש מלך מאב הד

2 יבני אבי מלך על מאב שלשן שת ואנכ מלכ

3 תי אחר אבי ואעש הבמת זאת לכמש בקרחה במשע מ

4 שע כי השעני מכל המלכן וכי הראני בכל שנאי
עמר

5 י מלך ישראל ויענו את מאב ימן רבן כי יאנף
כמש באר

6 צה ויחלפה בנה ויאמר גם הא אענו את מאב
בימי אמר כ

7 דבר וארא בה ובבתה וישראל אבד אבד עלם
וירש עמרי את כל אר

8 ץ מהדבא וישב בה ימה וחצי ימה בנה ארבען
שת ויש

9 בה כמש בימי ואבן את בעל מען ואעש בה
האשוח ואבן

10 את קריתן ואש רד ישב בארצ עטרת מעלם
ויבן לה מלך י

11 שראל את עטרת ואלתחם בקר ואחזה ואהרג
את כל העם מ

12 הקר רית לכמש ומאב ואשב משם את אראל
דודה ואס

13 חבה לפני כמש בקרית ואשב בה את אש שרן
ואת אנשי

14 מחרת ויאמר לי כמש לך אחז את נבה על
ישראל וא

15 ילך בללה ואלתחם בה מבקע השחרת עד

הצהרם ואח

16. זה ואהרג כלם שבעת אלף מגברן ומבנן וגברת ובנ

17 ת ורחמית כי לעשתר כמש החרמתי ואקח משם ארא

18. לי יהוה ואסחביהם לפני כמש ומלך ישראל בני

19 יהץ וישב בה בהלתחמה בי ויגרשה כמש מפני

20 אקח ממאב מאתם אש כל רשה ואשאה ביהץ ואחזה . . .

21 לספת על דיבן אנכ בנתי קרחה חמת היער וחמת

22 העפל ואנכ בנתי שעריה ואנכ בנתי מגדלתה וא

23. נכ בנת בת מלך ואנכ עשתי כלאי האשוין בקרב

24. הקר ובר אן בקרב הקר בקרחה ואמר לכל העם עשו

25 לכם אש בר בביתה ואנכ כרתי המכרתת לקרחה באשר

26. ן מישראל אנכ בנתי ערער ואנכ עשתי המסלת בארנן

27 ואנכ בנתי בת במת כי הרס הא אנכ בנתי בצר כי עין

28 שׁ דיבן חמשׁן כי כל דיבן משׁמעת ואנכ מלכ:
29 ת מאת בקרן אשׁר יספתי על הארץ ואנכ בנת
30 ידא ובת בלתן ובת בעל מען ואשׂא שׁם את נק
31 צאן הארץ וחורנן ישׁב בה בן ודן אמר
32 אמר לי כמשׁ רד הלתחם בחורנן וארד
33 ואלת ישׁבה כמשׁ בימי ועל דה משׁם עשׁת
34 . . . שׁדק וא . . . —

הדברים הכתובים על המצבה הזאת אינם מוזרים כלל לכל מי שלמד תורה ונביאים ראשונים מישע מלך מואב נזכר במקרא (מלכים ב׳ ג׳) במלחמותיו את ישראל ויהורה ועם בעל בריתם מלך אדום, בהמצבה הזאת מספר מישע מלחמותיו עם עמרי מלך ישראל והבאים אחריו, והעבודות שעבד אחרי כן בהסירו עול בני ישראל מעל צוארו, גם מלחמותיו את החורנן (חמה החורים או האדומים), דיבון נזכרה בתורה (במדבר ל״ב) וביהושע (י״ג) המאורעות האלו נקרו בערך 900 שנים לפני מספר הרגיל ולכן תהיה הכתובת הזאת היותר קדומה.

„מהדבא" הנזכרת פה היא מידבא עיר מואב מזרחה לעבר הירדן, בעל מען (במדבר שם) נמצאת כעת שתי מיל דרומית מזרחית לחשבון, „קיריתן" היא „קריתים" במדבר שם. „נבה" היא „נבו" בין „בעל מעון" ובין „מידבא" גם „בית במות" הוא המקום הנזכר (במדבר כ״א, וכ״ב, יהושע י״ג וישעיה ט״ו.) „בצר עיר בהלק בני ראובן (דברים ד׳ יהושע: כ׳ וכ״א ודבה״י א׳ ו׳).

ב) כתובת השלח

הכתובת הזאת היא הכתובת היחידה שאפשר לכנותה באמת עברית כי נחרתה בירושלים ע"י עברים בנאים או חוצבים מירושלים בזמנו של חזקיהו מלך יהודה. והיא נגלתה במקרה בשנת תרמ"א 1881.

בימי הקיץ, הלכו תניבי המסיון הבריטית לטייל מחוץ לשערי העיר דרומה וירדו בעבר השני של השלוה לרחוץ בו. ויכנסו גם בתחלת התעלה וירא אחד מהם כי בסלע הכותל הדרומי חרותות שורות אחדות באותיות מכתב עתיק מוזר לו ויודיע את הדבר לראש הבית ד"ר ק' שיק, יהוא השתדל להעתיק את הכתובת כפי יכלתו. אחריו בא גם פרופ' סיים שהיה אז בארץ ויעתיקה גם הוא ובהודע דבר מציאותה באנגליה ובגרמניה שלחו חוקרים מיוחדים להשיג ממנה העתקה נכונה בגבש וע"י ציור אור.

וזה נוסחה:

הנקבה*). וזה. היה. דבר. הנקבה. בעוד.
הגרזן. איש. אל. רעו. יבעוד. שלש. אמת. להך. קל.
איש. ק
רא. אל. רעו. כי. הית. זדה. בצר. מימן . . . ובים. ה
נקבה. הכו. החצבם. איש. לקרת. רעו. גרזן. על. [ג]רזן
המים. מן. המוצא. אל. הברכה. במאתים. ואלף.
אמה. ומא
ת. אמה. היה. גבה. הצר. על. ראש. החצב...

*) כהשם נִקְבָּה השתמשו אז למעלה חציבה מתחת להר מפעל נִקֹּב

הכתובת הזאת בעלת שש שורות האלו תספר סדר עבודת החוצבים אשר נפגשו יחד בעבדם משני העברים למען כלות את מלאכת החציבה לפני בוא חיל סנחריב*).

ב.

הכתובות בכתב מרובע

מהכתב המרובע נמצאו כתובות מעטות שאפשר לחשבן בתקופה יותר מוקדמת למאה האחרונה לפני הב״ש.

א) הכתובות שמעל מערת בני חזיר

ברגלי הר הזיתים

הכתבת נמצאת עד היום והיא הותה מעל המשקוף של המקום הנקרא בפי המסורה בשם בית החפשית הסמוך לקבר זכריה הנביא. נגלתה ע״י חוקרים מתרי הארץ בשנת תקפ״ח 1828 והמה מחליטים כי לא מאוחרה היא ממאה ראשונה לפני חב״ש ואולי עוד יותר קדומה.

וזה נוסחה:

זה קבר ומשכב לאלעזר חניה יועזר יהודה
שמעון יוחנן בני יוסף ואלעזר בני חניה
כהנים בני חזיר.

*) הכתבת הזאת לאחר הסלע בכה נחרתה הונבה מההר ע״י אחד היונים שרצה למוכרה לבית נכת אירופי אך הדבר נודע להממשלה ותקח מידו ובפקידת הממשלה הכללית הובאה לקושטא שבה תנוח עד היום.

הכתובת הזאת העתיק גם אחד מחכמי ירושלם הרה"ה יעקב הלוי ספיר ז"ל בשנת תרכ"ה ופרסמה בהלבנון גליון 12.11 ואח"כ בספרו אבן ספיר ח"ב מיינץ תרל"ד *).

ב) כתובת בית כנסת שבגליל

על הרך צפת מצאו בכפר בירים חורבת בית כנסת ישן ועל המשקוף בשתי שורות בכתב מרובע גם בן קדמון מאד חרות הכתבת הזאת.

„יהי שלום במקום הזה ובכל מקומות ישראל אסה".

הלוי בן לוי עשה השקוף הזה תבוא ברכה במעשיו".

ג) מצבות תדמור

בחורבות תדמור (פלמירא) מצאו מצבה בכתב המרובע:

וזה נוסחה:

„חבל אחא ברת חלפתא בר ברעא זבדעתא"
עבדת מדינתא לבריך
שמה לעלמא מן כסף
ענושתא בענושית זבידא
בר תימעמד משכו ומקומו
בר ירחבול אנמלא וירחי

*) המאמר הזה הובא גם בהמעמר ח"ב עם הערות

בר נורבל שגרי וענגו בר מלכו ענגו בירח אדר יום 21 שנת 425.

המלומד פוסט בביירוט שפרסם הכתובת הזאת מאחרה עד 114 למספר הרגיל.

ד) מצבות יפו

ובאהוזתו של ברון אוסטינוב ביפו מצאו מצבות אבן ועליהן כתובות בכתב המרובע על אחדות חרותות אך המלים „שלום" ויתר הדברים ביונית אבל נמצאת גם מצבה שהיא כולה בעברית בכתב המרובע:

וזה נוסחה:

„הקבר הזה של רב, ידן הכהן ברב נוח נפש ישם לודי"

הארונות שבבית נכות „ציון"

ארון 1: על ראש הכסוי חרותה הכתובת:

יהוסף בר שמעון.

ארון 2: חריתה הכתובת בצד הפנים של הארון:

מרים יועזר שמעון בני יחזק בן קלון [מן ?]
בני ישבאב.

ועל מכסה הארון חרותה הכתובת:

מרים ויהועזר ושמעון. בני יחזק בר קלון ברי
ישבאב

ארון 3 : על מכסהו חרות בשלש שורות :

יהועזר בר

שמעון בר

קלון.

ועל צלע הארך (של צד הפנים) חרות ג"כ :

יועזר יהועזר בר שמעון בן קלון.

ולפי הנראה נטמן בארון הזה איש אחד בשם

יועזר ממשפחת קלון.

ארון 4 : חרות שלש פעמים שם הנטמן בו :

שמעון בר יהועזר בר קלון ורק במקום אחד

קצרוה מקטן המקום כזה שמעון בר יועזר

ארון 5 : מכיל שתי כתובות : על ראש המכסה חרות :

שלם ציון *) ברת גמלא.

ועל צלע הקצר של הארון חרות : שלם ציון

איתת יהועזר בר קלון ברת גמלא.

---

*) בתלמוד (ברכות דף מ"ח ע"א ושבת ט"ז ע"ב) נקראה אלכסנדרה אחותו של ר' שמעון בן שטח בשם שלמי ושמה באמת היה שולמית או שלומית (עיין ספרי מטבעות היהודים נד פ"ח)

ארון 6 : מכיל כתובת בת ארבע שורות שהרבה מאותיותיה מטושטשות ובקושי אפשר לקרוא את השמות שהננו נותנים אותם בהעתק עברי.

ממשפחת שמעון

יוסף בן קלון בן שמעון בן קלון

יוסף בן קלון

דובב שפתי ישנים

שני מכתבים מארה"ק, נמסרו לדפוס ע"י י. מ. טולידנו עם

חערות מאת **העורך**

א. מכתב מעיה"ק **ירושלם** תיבב"א

בס"ד

אור גדול מזריח זרח בעצם השמים וכמו השחר עלה הבקר אור. אור נערב המאיר לארץ ולדרים שמו נודע בשערים ולכל בני ישראל היה אור. אור כי טוב נחמד למראה וטוב הכו ממתקים וכלו מחמדים היינו סגן היינו ממונה וגדול ליאודים.

נר"ו יאיר והוי זהיר כזוהר וכעצם השמים לטוהר הולך ואור. כיר"א :

אור החיים והשלום נרעה נרדפה מירושלם ועד בית חדודו מקום כבודו ונשי' לו שם שבחי שלמי' והמה בכתובים כדת מה לעשות את כבודו ואת גודלו לפי מהללים ותפארת לו זה הדרך ישכון אור. אור צדיקים בהיר הוא כשחקים בצל שדי יתלונן והיה עלהו רענן שקט ושאנן לדור ודור אמונתו כאשר ה' אתו צנה וסוהרה אמתו גם משלי צדיק מושל יראת אלקים ובמצותיו חפץ מאד נר מצוה ותורה אור. נס"ו האותיות ואשר תבאנה יוצאין בציר ונמשכין בצי"ר מצי"ר ציון במה אנן קימין בצערי"ך ירושלם רבו מצערות רעות רבות וצרות כתרונו הקיפונו מנוהה הדריכונו מכל

הצדדין קשיא צרות תכופות והוה זלעפות אין יום שאין קללתו מרובה אשר אם אמרנו נבא העיר צערים המצוינים וחמס׳ת המינים אורך היריעה קטן מהכיל ושמים יריעות לא יכילון מגילות קצת צרותינו באשר הארכנו בכתב הכוללת*) ומשם באר״ה על מה אנחנו יושבים אלה פה כי באו בנים עד משבר זו ירידה תהתונה ירצדו לצערי״ם עם ה׳ השוכן בציון עני ואביון יהיו לטימיון ולא מצאו כל אנשי ידיהם בצר להם על הלחם לבדו נבוך בחמי המין עיניהם ישיתו עשאום כזכים שהם יזובו בכי נהרות לא זו אף זו החטאים האלה גוי עז פנים לא השיבו ידם מבלע ויאכלו את ישי״ר בכל פה כלם שוים לרעו״ת ביעקב ודבר יום ביומו מחדשים גזרותיהם בעולם ידיהם עוד אכלם בפיהם חרבות בשפתותיהם בקשו אוכל להביא מן החדש היו לברות. בלילה דמילתא הימנותא ליהוי כי שחנו עד למאד שפלנו עד עפר מרב צרה ויגון שהל להיות בחשבונינו אשר לא ראו אבותינו ואבות אבותי׳ ונוספה נהלתינו נהל״ה מבוהלת עול החובות שכולם מדאיבו״ת כי יעבר בכך **ארבע מאות אלף** אריות לגוים אכזרים על אלה השכו עינינו מה תהיה אחריתנו ברשעת הגוים ובהגיע תר זמן פריעת הריבית ואין כל מאומה בידינו גם אבין מה נעשה ומאין יבא עזרינו לפי צורך ההוצאה דבר יום ביומו ע״כ אלין דהוו קמנו ונתעודד לראות בבנ״ית הארין ונזרקה מפי הבורה הגיע עת לחננה אל אחינו שבגולה יחיונו ונהיה וימן ה׳ ציר אמונים מעי האור כי טוב נחמד למראה וטוב הרב הכולל בישראל להלי

*) פירושה של המלה הזאת היא אגרת.

במהר"ר **אברהם שלמה זלמן אשכנזי** הי"ו בכמה"ר **יעקב** ז"ל ההולך קדמת אשור ברוך מפיו יקרא את כל הקורות אתנו במה אנן קיימין אי לזאת באנו אל האר' ש לשם שב"ו ביודעו ומכירו ושומעו שמענו כי חפץ חסד הוא נא גבור יאחז צדיק דרכו דרך הקדש ויעתר משם להדר עז'ר למ"ע שד"ר הנז' לכבוד ירוש' והעם השוכן עליה היושבים **בסכנת נפשות** וידע נאמנה כי עת צרה הוא ליעקב ומה המצוה הזאת יקרא היא מפנינים לזאת יקרא **פדיון שבויים** להחיותינו בהיום הזה בטחנו בגבורות ישע ימינו נדיב נדיבו' יעץ והוא על נדיבו' יקום להיות עושה ומעשה לדבר על לב נדיבי עמים ולאסוף ולקבץ כל כסף הקדשים אשר יקדישו בני ישר' לכונן את ירוש' גם את זאת להשים עין השגחתו על מע' השד"ר הנז' לעשות יקר וכבוד למען **ציון** ולמען **ירושלם** ויצא מאתם טעון בכחה רב הכסף ודי זהב לכונן את בית חיינו ועם ה' החסד נאמן לשלם שכר טוב קרא בדכתיב ובחנוני נא בזאת אמר ה' אם לא הריקותי לכם ברכה עד בלי די ואנן מהכא על משמרתינו נעמודה תכון תפי' ישב עולם לב שמה ימלא ה' כל משאלתיו לטוב לו כל הימים כנה"ר וכנפש נאה החותמי' פע"ק ירושל"ם תו' בחודש תמוז מש' וישבה העיר **הזאת לעולם** *) ושלום.

הצ' **שלמה משה סוזין** ס"ט.

הצ' **חזקיה אברהם דכדן** ס"ט.

הצ' **יהודה רפאל נבון** ס"ט.

הצ' **שמואל הלוי** ס"ט.

מנחם לוי ס"ט.

הצ' **ישראל חיים רפאל סגרי** ס"ט.

*) הפרט הזה משובש הוא ואי אפשר לדעת ממנו בדיוק את השנה שבו נדפס המכתב הזה.

ב. מכתב [1] מעיה"ק חברון תובב"א.

משנת שע"ו

[שמעו אל] צעקתם, שימו עין אל כל דברי האגרת הזאת וצדקה תצור תם דרך וענות שלום תהיה ב[כם] לכונן את עיר התהלה [עיר הקדושה חברון ולמען] תהיה גאולה לארץ ראינו ונתון אל לבנו אחת משתים, הנה מחוז היאודים מקום מקדש מחזיק [כמאה][2] ועשרים בתי דירה . . . . . . [ואשר קראו] בשמותם כתוב בספר ביד מעלת השלוהים, טוב תתנו אותם לרום מעלתם עצמינו ו[ב]שרינו מתת אותם לישמעלים [ואם אחד מהם] קנה בית אחד בארץ הקדושה במאה וחמישים פייסה[3]) ונמצא בידו מנות חבילות חבילות אחוזת קרקע בפלטין של מלך לקיים מצות פד[יון] נפשות מישראל או יעשו ממנה צדקה ורחמים חלואת חן וחסד מן הכלל ומן הפרט סך אשר יטב בעיניהם בדרך מכירה ושכירות [כפי תקנת] חז"ל בערך ארבעה אי ה' על סמך ההקדשות והקופות וכל מידידשייך לק"ק חברון אשר במחנה תהלתם ובכל הערים אשר סביבותיהם אשר שולהי' [על ידם], יהיה מעוכב בידם כל זמן שהחוב קים כפי הזמן שיגבלו מעלת כבודם, נא לשון בקשה יבחרו אחת

1) המכתב הזה שנדפס בוויניציאה בא לידינו במצב בלוי וקרוע ובראשו נחסרו שורה או שורות ואת החסר באמצע השתדלנו למלאות לפי הענין אך למרות חסרונו הנהו רב הענין לקורות עיה"ק חברון.

2) קהלת חברון היתה אז קטנה וגם המקום הבלוי לא יכיל יותר מד' אותיות.

3) פייסה מלה ספרדית והוראתה בעברית חתיכה והיא מין מטבעה (כמו שנזכר להלן) ואולי היא הגרוש שנקרא באירופית פיסטר.

משתים הנ״ל לכבוד ארין חמדה שהמדו לה אבות להקל
[מעלינו ו]נבנתה העיר על תלה ולעולם תהיה נקראת על שמם
עיה״ק הברון תוב״ב. וידעו נאמנה כי אם ה״ו העלם יעלימו
את עיניהם אבדה הארין ולא תהא כזאת [עוצו עצה]
דברו דבר כי עמנו אל. והנה עיני כל ישראל מיחלים לחסדם
ומצפים לישועתם כי אנשי מופת המה ולבם לב מל[א ה]נון
אל החסד ואל הרחמים לתקן את ק״ק מלפניהם. ולפי גודל
המבוכה כן תרימו גם אתם תרומה לה׳ במדה טובה מרובה
למלאות יד השלוחים ברכה [מ]טוב לב העם הזה לפלא נדר
נדבה חדשה פדיון שבויים להציל לקוחים למות אשר
להרב ואשר לשבי ואם אין אתם עושים בגינינו עשו בגין
אבותינו הקדושים השוכנים אחר כתלינו וההלש יאמר גבור
[אני ואיש את רעהו] יעזורו ולאחיו יאמר חזק ונתחזק בעד
עמנו וערי אלהינו גם אלה לח[כ]מים החכם בהכמתו
ורוה מבינתו ישלח דברו ועל כל עם הקהל תטוף מילתו
על צרתה דא ודא עקתא ישיחנה לאהרים בשבעים לשון
והעשיר בעשרו ישלח חסדו ואמתו וקמין משם מלא קמצו
אשר לזהב מהטוב החוא אשר הטיב ה׳ לו. [וכא]רי יקום
לעשות צדקה ומשפט ואתם עלו לשלום
. . . עוד גאולים המלאך הגואל יגאל אותנו רחם ירחמנו
יאמר די לצרותינו ישכון כבוד בארצינו יאסוף נדחינו
על ארצינו ועל נהלת אבותינו וכסא [כבוד] מעלתם יתרומם
ויתנשא על כל ברכה ותהלה וימין ה׳ רוממה להם ירבה
עצמה ויברך אותם ברכה שלימה ערוכה בכל ושמורה דשנים
ורעננים יהיו ומלאים [הין יברך ה׳] חילם ופועל ידם ירצה
כבנים ובני בנים כשתילי זתים סביב לשלחנם ישאו ברכה

מאת ה׳ וצדקה מאלהי ישעם ויהי עליהם סתרה ויצליחם בכל אשר יפנו יוסף [ה׳ עליכם א]לף פעמים ויברך אתכם כאשר דבר לכם ולא ישמע שוד ושבר בגבולכם יחכה ה׳ לחננכם וירום לרחמכם כנפשכם הרמה והנשאה וכנפש עמוסי התלאה ההוגים [במקומות] הקדושים המתפללים בעד הצלחתכם ומצפים לישועתכם החותמים פה עיר הקדש **חברון** תוב״ב בסדר ולמדו דרך ה׳ לעשות צדקה ומשפט שנת והיה מעשה הצדקה **שלום**

אברהם גדיליה
חייא זאבי
חיים יהודה גומין פאטו
אליעזר בן ארהא
פנחס מרדכי באגאיו
יצחק כהן
נחמיה . . . קארינאל
עמרם בכ״ר אפרים דיואן
אהרן פרץ
אברהם רובייו
דוד מרני
יאודה קסטיל
אברהם זאבי
יוסף כהן
חיים . . כהן

דניאל להבה
שמואל כהן
נסים עובדיה ישראל
חיים מלמד
שמואל אלמנטירי
יצחק שאול קאריגאל
אליה גדליה
חיים יוסף הסון
יעקב עובדיה
אהרון חסון
שלמה בר דוד
יוסף לחבה
נתן גבאי
יצחק להבה
אברהם תורג׳ימאן

מקושטאנדינא יע״א

[אתו מתמן] החכמים השלמים הדיינים המצוינים שלוחי דרחמנא מעה״ק חברון תוב״ב מוהר״ר **חיים רחמים באגאיו** נר״ו ומוהר״ר **יצחק זאבי** ובידם אגרת בת מהלת

[הומיה היא] וצור״רת צי״ר של פגעים ופרשת נגעים את כל הקורות אותם כי צורם מכרם וה׳ הסגירם ביד אדונים קשים אלי הארין כי בתוכחות על עון צוה ה׳ [סביביו צריו אשר] לדמים יארובו בעלילותיהם הנשחתות רבות ורעות תעכפלו הצרות מצרת המלחמות השתרגו עלו על צוארם שנאה תעורר מדנים אז נלחמו מערכה [לשלול שלל] ולבוז בז עורותיהם מעליהם הפשיטו ותבא העיר במצור ובמצוק והייתה עת צרה בעה״ק אשר כמוה לא נהייתה כמעט גורשו מן הארין ויגיעו עד [שערי מות ירחם השם] מלבד החובות הקדומות הוכרחו להתמשכן לישמעאלים כל כלי ביתם בנשך ומרבית סך גדול כמו שנאמר באגרת הכוללת ורבית הארין [ההיא גדולה ומכשר עד עצם] תאכל, ודין גרמא כי שחה לעפר נפשם ועלו החובות למעלה עקרבים, ועול ההוצאה תמידין כסדרן נתרבה על שלישים ועל רביעים וכי לא [ספק בידם הוציאום קר]ית חוצות להוצאתם הביאום להתמשכן ככתוב בכוללת שבידם גם כל חולי וכל מכה ומה הגיע עליהם צרת **הגרוש** ואין צורך [לבאר כי באו בנים] עד משבר כי לא יוכלו שאתו ולבקש להם מנוה הסכימו רבני עה״ק לזכות לכל אחינו שבגולה כל איש ואיש מבן י״ג שנה ומעלה יתן את תרומת [הקדש כסף כפורים כפר] פדיון נפשם וגאולה תהיה לארין או הלואת חן וחסד מן הכלל ומן הפרט סך אשר יטב בעיניהם על סמך ההקדשות והקופות אשר הם [שייכים להם] או [קדשין] ה׳ ובעת צרתם שלחו מתם להחכמים השלמים צירי אמנים הנז׳ לזכות לכל בני הגולה ולעורר לבם של ישראל בצדקה ורחמים וזכותא [דאבהתיא יגן], בללא דמלתא הימנותא ליהוי לחו הרדות לבשנו על לא טובה

השמועה ונשמע וימס לבבינו איכה תרעה קריתא קדישא
בשעת הירום כזו כי כשל עוזר [ולכן נפל עזור נדיבי] עמים
נאספו זקני וגבירי עירנו ה"י ונתיעצו בדבר העלאת תרופה
למהלתם ונר אלהים טרם יכבה מה נעשה לעיר קברות
אבותינו כי [באו בה פריצים] הוששנו מחטאת לא תשאר
פרסה והארץ תעזב מהם צור תעודה ומגרשי הערים הטטי
שבבי ה"ו קדושים אשר בארץ המה במה תנאי' צדיקי'
[יצטערו ע]ל משכבותם ומה נשיב לה' אלהי כל הארץ
יקרא ביום שידובר בנו כי עזבנו ארץ מחמת רפיון ידים
ואיך נעמוד על דם רעינו ועם היות . . . .
...כי הכרנו בשלימות תורתם והסידותם, האנשים האלה
שלמים הם לשמים ולבריות אלופים בתורה ומסובלים
במצות מבקר לערב עוסקים בתורה [ובגמילות חסדים וכו']
רואיהם יכירום כי עליהם עולם קים, ומשום יקרא דא"י
רבניה והכמיה כי כולנו חיבים להעמיד עיר קדשינו כי
ידענו את מכאובם נכמרו [רחמינו עליהם ועל כן]
חייבנו לכל תושבי עירנו שיתנו אקרקפתא דגברי התיכה
אחת לשבוע יחד עשיר ואביון לפדיון עה"ק כי ידענו כי
בלאו הכי לא סגיא [מילתא מן הכלל ו]מן הפרט ונכתב
ונחתם וקימו וקיבלו עליהם כל בני עירנו לתת התיכה
אחת לשבוע כי ממנו תוצאות חיים, ועתה הטו אזניכם
לכל [דברי האגרת הזאת ותנו כ]בוד לתורה ולומדיה ההל"ש
יאמר גבור אני להתהרות במצות הצאי שקלים לתת את
תרומת ה' מבן שלש עשרה שנה ומעלה לפדיון נפש
[ובקשתינו אל] עין דו"ר כי יצא מלפניהם למנות גבאים
ופקידים לזכות לכל בני עירם הגדולים עם הקטנים בנדבת

מחצית השקל. כי כל ישראל [מחויבים במצוה שיש
לה ק[ר]ן ויש לה פירות **פדיון שבוים** מילוט נפשם של
צדיקים הנתונים כיד אדונים קשים ומעוניים בבית שביים
מאריות גברו בלימוד [תורתנו הקדושה במערתא]. דחסידי
לחיי כל ישראל, העשיר לא ירבה והדל לא ימעיט יכול ולא
יכול יוסף להתאפק בצדק ורחמים לבנות את מזבח ה׳ ההרוס
[למען לא] תפסק תורה מאהלי צדיקים **אברהם יצחק
ויעקב** שזכותם עומדת לעד.

אהינו ושרינו דעו באמת ובאמונה כי עת לחננה
קריה [נאמנה שלא] תהרב בימינו, ומשום יקרא דא״י חוסו
וחמולו על קהל הסידים כי עת צרה היא ליעקב יבירו
וידעו מה המצוה הזאת ומה טעם יש [בה] . . . בה
באהלי שם ויתר מצות סגוליות כמו תלמוד תורה ומזון
וקיפה לעניים ובקור הולים ולקים מצות עשר קדושות
נוהגות בארין אשר [המקיימם] מובטח לו כי תשיתמו
ברכות לעד אורך ימים ושנות חיים, וגאמן הוא בעל
מלאכתם לשלם שכר פעולתם תרב גדולתם הון ועושר
[בביתם וצדקתם עומדת לעד] כנפשם הרמה וכנפש פקידי
עה״ק הברון תוב״ב החותמים בקושטאנדינא שנת גם ה׳
יתן הטוב **ושלום**

. . . . חודארת. ברוך זונאנא

חיים יוסף ברוך. משה בכ״ר אברהם אשכנזי.

מוינציאה יע״א

. . . . . [של]הו מתם הני תרי שלוחי דרחמנא
דקרתא קדישתא הברון תוב״ב בהיותם פה עמנו הורידו

דמעה מעינינו ועפעפינו יזלו מים כשמענו מפיהם ומפי [כתבם המאור]עות הקשות שאירעו לאחינו אשר בעה״ק הנ״ל והצרות הגדולות אשר תכפום ולעת עתה המה בתוכם שרויים ובעודם עמנו עושים שליהותייה ונוסף [יגון וא]נחה לשמועות רעות אשר מיום ליום באות אליהם מעקו סגיאן שבע״ה מתגברות ומתחדשות על אחינו הנ״ל והיתה השמועה רק זועה ופיק ברכים והלהלה [ואין על מי] להשען כי אם על אבינו שבשמים שיעורר נדיבות לב אחינו בית ישראל בכל מקום לבוז זהב ולתת לכסף מוצא ולמלא את ידם בכל עז ותעצומות והרי זו [מצוה שאי]ן צריכין לה בשש*) וכל עכוב יהיה לעקוב והאיחור ל[עבור] ושהיה לשאיה ה״ו והצלת כמה נפשות איכא הכא אשר על כן פינו נמלא תחינות ובקשות עליהם אל [אחינו לבא] לעזרת ה׳ בגבורים בברכת ה׳ אשר [עליהם הן להו]מלם על שבעתה הן להשגיה להם לכונן ישיבתם על כי זכותם יגן עליהם להבא כי תורה היא [מגינה] ומצלא ולאיש העושה זאת ינווז [לו ויתברך] בכל מידי דמיטב מרבין טב בשובע שמחות ובשופע הצלחות אבי״ר:

פה ויניציא באחד בשבת ר״ח אדר השני... לשנת היה זה **שלום.**

אברהם קָאלימאני זלה״ה, חיים בכ......

זלה״ה, אברהם בכמהר״ר יצחק פאלאפיקו זצוק״ל ישראל בכה״ר בנימין הרוסי ז

*) בשש ר״ל איחור מלשון כי בשש משה

הבית דין ביבנה

מאת

חיים הירשענזאהן רב דהובאקען

כדבר מוסכם לכל יודע פרק בדברי ימי עמנו כי הב״ד שביבנה התחיל אחר חורבן ביהמ״ק בימי ר׳ יוחנן בן זכאי ורשב״ג הזקן כמבואר בגיטין נ״ו ע״ב ובין עשר גליות שגלו סנהדרין נחשב, מירושלם ליבנה (ר״ה ל״א ע״א).

אמנם כל זה להקורא השטחי אמנם המדקדק בדקדוקי סופרים והושב וקובע על כל סגנון בלשון חכמים מרפא, יראה מאותה סוגיא עצמה שבגיטין כי היתה יבנה מקום תורה ואסיפת חכמים עוד קודם חורבן ביהמ״ק, כי בההגדה שם שבקש ריב״ז מאספסינות להניח ניר לישראל בהארץ אמר לאספסינוס „תן לי יבנה וחכמיה" ולשון זה מורה שכבר היו החכמים ביבנה ובקש עליהם. ולא כמו שהעתיק גרעין את הספור וכתב שבקש ממנו לתת לו ללכת ליבנה ולשנות בה לתלמידים ולקבוע בה תפלה (דברי ימי ישראל ח״ב פ״א צד 158) אשר כנראה זכר גרעין את המאמר בע״פ והשב שכתוב בו שבקש על יבנה וחכמיה ופירש שזה על יבנה והחכמיה בזמן אשר ספר המספר אחרי שכבר יסד בא ר׳ יוחנן בן זכאי ישיבת חכמים. אבל האמת היא עיקר נוסחתנו שאמר לאספסינוס „תן לי יבנה וחכמיה" א״כ היו כבר ישיבת חכמים בה מקודם.

ולא רק ישיבת הכמים לבד הי' שם קודם החורבן אך גם ב"ד של שלשה ועשרים עכ"פ מאז ישבו ישראל בה, והוא כמ"ש במשנה (סנהדרין פ"ט ע"א) אין ממיתין אותו (לזקן ממרא) לא בב"ד שבעירו ולא בב"ד שביבנה אלא מעלין אותו לב"ד הגדול שבירושלם כו' „וידוע הדוחק הנורא שנדחקו רשי' ותוס' ז"ל שם בפירוש משנה זו לישבה בין מלכא למלכא טרם שגלו סנהדרין מירושלם וגלו ואח"כ שבו עי"ש, ולבד שכל זה דוחק נורא הוא גם נגד המציאות כי בהעשר גליות הושב את גלות יבנה לשתים מירושלם ליבנה ומיבנה לאושה ומאושה ליבנה ולפ"ז הי' צריך להשוב אותו לשלשה יחשוב אחת עשרה גליות, וגם היתה המשנה יכלה לפי דרכם להשמיענו רבותא יותר גדולה ולאמר אין ממיתים אותו בב"ד שבירושלם ובהניות רק בב"ד הגדול שבלשכת הגזית.

אמנם לענ"ד נראה שמה שאמרו בסנהדרין ט"ז ע"ב מנין שמעמידים שופטים לישראל ת"ל שופטים תתן כו' שופטים לכל שבט ושבט מנין? ת"ל שופטים לשבטיך כו', ר' יהודה אומר אחד ממונה על כלם, ולדעת רשי' שם הפירוש אחד ממונה על כלם זו סנהדרי גדולה ב"ד הגדול שבירושלם עיי"ש ברש"י ותוס', אבל שטת רשי' ז"ל לכאורה קשה מאד היתכן שלהת"ק לא מחויבים להשיב ב"ד הגדול בירושלם, ויהי' כל הסוגיות שבש"ס המדברים מב"ד הגדול שבירושלם, אשר כלם מיוסדים על הפסוק של וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר בו יהיו כלם רק לדעת ר' יהודה, זהו דבר שא"א להשמע.

אמנם לענ"ד המחלוקת ביניהם הוא שלדעת ר' יהודה

היו שלשה עשר בתי דינים לשבטי ישראל ב״ד לכל שבט ושבט, שהם היו מפקחים על עסקי כל שבט וסכסוכי העיירות שבערי כל שבט (עיין הגהות הגאון יעבץ ז״ל בסוגין) וב״ד אחד על גביהם הוא הב״ד השלשה עשר הב״ד הגדול שבירושלם שהי׳ לכל ישראל ולסכסוכי השבטים זה בזה, ולדעת הת״ק הב״ד הגדול שבירושלם איננו ב״ד מיוחד לבד השנים עשר בתי דינים, רק הוא בעצמו הב״ד של שבט יהודה בירושלם והוא הב״ד הגדול ואין כאן רק שנים עשר בתי דינים. אך לדעת ר׳ יהודה אשר שלשה עשר בתי דינים, הב״ד של שבט יהודה לא ישב בירושלם, רק ביבנה עיר יהודה (דהי״ב כ״ו ד׳) אשר היא יבנאל מערי יהודה לפי דעת כל בעלי כתובת הארץ.

וכאשר בבית שני נתיסד ישיבת חכמים ביבנה יסדו שם גם ב״ד מיוחד במקום הב״ד שהי׳ לשבט יהודה לבד הב״ד שבירושלם ונתנו להב״ד הזה כח שבט ומחוקק הנאמר על יהודה מלבד הב״ד הגדול שבירושלם אשר לא נתחלקה לשבטים אשר גדול הוא מב״ד של שבט יהודה מפני שהוא במקום הב״ד של כל ישראל, האחד אשר על גביהם. ועל הכח המיוחד אשר לב״ד יהודה אמרו בספרי ובאת, לרבות ב״ד שביבנה (ספרי שופטים סי׳ קנג׳). אשר דבר זה לפי המחשבה שב״ד שביבנה נתיסד אחר החורבן א״א להבין כלל היתחיב זקן ממרא מיתת ב״ד גם אחר חורבן ביהמ״ק, אמנם לפי דברינו דרשו זה גם על קודם חורבן ביהמ״ק אם עלה הזקן וב״ד שבעירו ליבנה והורו להם ולא עלו אח״כ לשלשה בתי דינים שבירושלם וחזר לעירו והורה לעשות נגד הוראתם חייב מיתה, רק שאין

וממיתין אותו כב"ד שביבנה אלא מעלין אותו לב"ד הגדול שבירושלם למות שם על המרותו את ב"ד של יבנה כי „שאלת" זקן מסרא די לב"ד שביבנה לחייב אותו מיתה וזהו כונת הירושלמי סנהדרין פי"א ה"ג על דרשה זאת של ובאת לרבות ב"ד שביבנה, ר' זעירא אמר לשאילה, ר"ל שהשאלת רק בב"ד שביבנה יחייב אותו מיתה על המרתו ועוברים בזה כל הדחוקים מהסוגיות האלו בבבלי ובירושלמי.

ועל הכח המיוחד הלזה שהי' ליבנה גם קודם חורבן בית המקדש התקין ר' יוחנן ב"ז לדעת ר"א תקנותיו על יבנה לבד (ר"ה כ"ה ע"ב). וכח אמר לתקוע בשבת טרם שדן, ואחר שתקע אמר כבר נשמע קרן ביבנה, ואין אחר מעשה ב"ד זה כלום דהוא שבט והוא מחוקק, והוא עתה הב"ד הגדול שבישראל. וכנראה הפצו בני בתירה לדון שאין כח מקדש רק לב"ד הגדול שבירושלם, ובתקותם כי במהרה ישובו לציון ברנה לא הפצו לחשוב עתה את הב"ד הזה במקום ב"ד הגדול שבירושלם, אבל ריב"ז אשר ידע את כח החיה הנוראה של מלכות רומי האוכלה ומרקה, ידע כי עוד יעבור מועד מועדים ואנהנו לא נושענו, אך לא הפץ ליאש את בני בתירה, מתקותם ולא הי' חפץ להכנס בוכוחים בזה, ואמר לו שדי כה יבנה לבד שהוא שבט והוא מחוקק לתקוע טרם שנדון, ואחר שתקעו כבר, הזק את הכח של יבנה שאמר כבר נשמע קרן ביבנה, ולא במחשבת החכם אה"ו שלא חפץ לדון בדברים של מה בכך (דור דור ודורשיו ספר"ז פרק ה') אדרבא לא הפץ לדון בדבר העומד ברומו של עולם של תקותינו לשוב שופטנו כבראשנה ויועצנו כבתחילה.

מנהג קדום של יושבי ירושלם

מאת העורך

ירושלמי דמאי פרק ד' הל"ו ד"ו כ"ד ע"א בתוצאותנו דף כ"א ע"ב שורה ד' „תני לא יסרב אדם בחבירו לארחו בשעה שהוא יודע שאינו רוצה; ולא ירבה בתקרובת בשעה שהוא יודע שאינו (מקבל) [מבקש] מהו בתקרובת? ידע דהוא רחיץ (והא) [והוא] מטרח עלוי, ובירושלם הוה מפיך פילכיה דשמלא לימינא" עכ"ל.

המאמר הזה נמצא גם בע"ז פ"א הל"ג ושם הגי' „עיבליה דימינא לשמאלא" ובמס' דרך ארץ רבה פ"ה הגי' „אפסתתיה למפלא" והוא משובש מאד.

והנה הלשון „ובירושלם הוה מפיך" מראה בעליל שזה היה מנהג קדום ליושבי ירושלם, אך מהותו נעלם מעיני כל המפרשים.

הפ"מ מאחד אותו עם מנהג פרישת המפה על פתח הבית ששם הוזמנו אורחים לסעודה, הנזכר בתוספתא דב"ב פ"ו ובבבלי שם דף צ"ג ע"ב בזה"ל. „מנהג גדול היה בירושלם מפה פרוסה על גבי הפתח כל זמן שמפה פרוסה אורחין נכנסין נסתלקה המפה אין האורחין נכנסין" ולפי זה מפרש פילכיה, מפה (אעפ"י שאין כל מקור לזה). אבל לשון הירושלמי מורה בפירוש כי המזומן לסעודה הוא היה עושה סימן שהנהו ומזומן כבר, ולא

המזמין, וגם הטעם משום טוענו טענת הנם שהוא מעין גניבת דעת אינו שייך בהמנהג הנזכר בתוספתא ובבבלי דב״ב. והרז״פ בפירושו כותב בזה״ל „ואין לעמוד עכ״ז ומשבנו ידינו מלפרשה״.

אולם אחרי העיון וההיפוש נגלה לנו מהותו של המנהג הזה, שנזכר מפורש במדרש איכה רבתי על הפסוק בני ציון היקרים (פ״ד) ד״א מה היתה יקרותן ? שלא היה א׳ מהן הולך לסעודה אלא א״כ הופך [בית] יד אונקלי שלו, וכ״כ למה כדי שלא יטענו אחר טענת חנם. ואונקלי היא מין מלבוש, (ואפשר שבע״ז צ״ל אונקלי במקום עיבליה) ולפ״ז רואים אנו שהמנהג הנזכר בירושלמי אחד הוא עם הנזכר במד״ר שמפני חשש טוענו טענת הנם שהוא מעין גניבת דעת לאמור שלא יזמין איש את הבירו לסעודה בעת שהוא מזומן כבר אצל אחר, היה נוהג המזומן להפוך בית יד של בגדו לסימן.

ולהוראת מלת פילכיה שכל חוקרי הלשון לא מצאו לה פתרון לבאר את אופן שבושה. מצאנו לה פתרונים בספר מתנות כהונה, שבפירושו להפסוק הנזכר אומר, שראה ירושלמי כתב יד ישן מאד על קלף שבו כתוב „פיבליה״, ואחרי שנודענו כוונת המאמר הזה מנוסחת המדרש, אין ספק שנוסחת „פיבליה״ היא הנכונה, והיא נגזרת ממלת פיוולא הנזכרת בב״ר (פ ל״ז) על הפסוק „ויקח שם ויפת את השמלה, לפיכך זכה שם לטלית ויפת לפיוולא״ ופיוולא הוראתו מלבוש מהודר והוא נגזר מהשם הרומי paulium (קאהוט) ומהשם פיבליה או פיוולא נשתבש השם פילכיה.

אך אופן מנהג הפיכת בית היד ופרטיו טמון בערפל ונבקש את החכמים הבקיאים בהקדמוניות אולי ימצאו עקבותיו.

דרך אגב נביא את פירושנו על המאמר שלפני זה: מהו בתקרובת ? וכו' שקשה להולמו, האם אפשר לומר שהקמישה לא ידע פירוש מלת בתקרובת? ואפילו אם נאמר כן מה הוא התירוץ ידע דהוא רחיץ וכו', אך לפי הנוסחה הנכונה שמצאנו בכתב יד הוואתיקאני, בשעה שאינו מבקש (במקום מקבל) יבוא פירוש המאמר על נכון, שמקשה מפני מה אסרו להרבות לפני אורה שאינו מבקש, דורונות (של מאכל ומשתה) שמא אינו מבקש מפני הבושה. ובאמת אין לו מה לאכול. על זה מתרץ ידע דהוא דהברייתא מיירי שהמפציר בו יודע שהאורה רחיץ סמוך כלומר מזומן כבר אצל אחר והוא מטרח עלוי שיאכל אצלו, וזה אסור משום טוענו טענת חנם שהוא מעין גניבת דעת, והתלמוד מוסיף ובירושלם עשו תיקון לזה שהמזומן יעשה סימן על בגדו.

לוח מטרולוגי מפורט לפי סדר חדשי השנה לשנת 1911 (תרע"א–תרע"ב)

נערך בירושלם עפ"י רשימה יומית שנרשם בפנים העיר בגן הפתוח לכל רוחותיו.[1]

גבוה בערך 2,500 רגל מעל פני הים התיכון, (מעלת "40 '46 °31 לרוחב צפונית, ולאורך מזרח "30 '13 °35)

חדשים	דחיקת האויר[2] בארומטר	מזג האויר[3]				גשמים		הרוחות ונטיתם							
		לחות	יבשות	היותר נמוך	היותר גבוה	מספר הימים	כמותן באינץ' בריט[4]	צפוני' מערבי'	מערב	דרומי' מערבי'	דרום	דרומי' מזו'חי'	מזרח	צפוני' מזרחי'	צפון
יאנואר	27.440	40.6	43.4	36.8	47.9	16	10.820	9	0	8	0	2	3	8	1
פעברואר	27.444	42	44.6	35.6	49.1	14	12.420	11	6	9	0	0	0	1	1
מארץ	27.394	46.8	51.5	42	56.4	12	6.130	15	1	11	0	0	0	2	2
אפריל	27.405	53.9	62.4	50.6	68	7	3.730	10	3	6	3	3	2	2	1
מאי	27.433	63	69.3	57.3	76.3	—	—	13	6	3	1	3	0	0	5
יוני	27.468	61.3	76.5	62.1	81.4	—	—	22	0	3	0	1	0	3	1
יולי	27.441	64.6	77.8	64.7	83.9	—	—	19	3	6	0	0	0	0	3
אויגוסט	27.395	65.4	77.6	65.4	83.5	—	—	18	2	7	0	0	0	1	3
סעפטעמבער	27.481	63.3	73.8	62.6	79.1	—	—	17	4	2	0	2	0	2	3
אקטאבער	27.570	60.1	70.8	62.2	77.8	2	0.340	10	0	2	2	0	0	15	2
נאוועמבער	27.561	54.4	61.1	53.2	65.8	5	2.090	8	5	2	1	1	2	10	1
דעצעמבער	27.470	47.7	51.2	44.3	55.1	13	9.470	5	2	11	0	2	1	10	0
חשבון המתמצע של כל השנה	27.458	55.2	63.3	53	68.6	ס"ה 69	ס"ה 45,000	ס"ה 157	ס"ה 32	ס"ה 70	ס"ה 7	כ"ה 14	ס"ה 8	ס"ה 54	ס"ה 23

1) בפקודת החברה לחקירת א"י שבבריטניא (Palestine Exploration Fund) 2) מסודר לערך של 32° פאהרנהוט.

3) נמדד במודד החום של פאהרנהוט, וערכו למודד החום של ריאמיר כערך 9 אל 4 אחרי נכוי ראשונה 32 מעלות. 4) האינץ הוא שנים וחצי סנטימטר בקירוב.

מחאת רבני ירושלם נגד עלילת הדם:

נערכה לפני ארון הקדש הפתוח ב„בית הכנסת המיוחס לרבי יוחנן בן זכאי" משבעים ואחד רבנים, ראשי ישיבות ועוסקי בחכמת הקבלה, תחת ראשותו
של ראש רבני ארץ הקדושה (חכם באשי)
ביום ז' תשרי תרע"ד
בנוסח זה

אנחנו הרבנים, אבות בתי הדינים, מורי הוראות, תופשי ישיבות, וראשי מתיבות, ראשי קהלות, המכונים והמקובלים שבעיר הקודש ירושלם ת"ו בהביענו בלב קרוע ומורתה את צערנו האיום על מצב עמנו העלוב והנרדף: אשר לא יבושו שונאינו הזידונים להמיט חרפת אשמה עלינו ועל תורתנו הקדושה והטהורה בעלילה נמבזה ונוראה של מצ"ה או מנהג להשתמש בדם אדם של אינם יהודים לשם איזו תכלית דתית, והמעלילים שמים מצחם בנהושה להגיד כי נמצאו סמוכין לזה בספרי הקבלה—הננו היום הזה, יום השביעי בחודש תשרי, ימים אחדים לפני היום שהוגבל להתחלת בירור משפטו של אחינו בילים. בקיוב, לפני כניסתנו ליום הקדוש יום הכפורים, האמלל אשר לפי מסורתנו הוא היום הנועד להתוך בו חיים:

לכל חי--הננו בתור גדולי הרבנים התורניים והמקובלים בארצנו הקדושה שהיא ערשה של כל היהדות הכתובה, המסורה, והמקובלת, ואשר בה משתמרות בעצם טהרתן כל המסירות והמנהגים הדתיים, הננו עונים ואומרים על דעת הבורא ברוך הוא הבוחן כליות ולב ויודע מחשבות אדם, ועל דעת כל יושבי תבל, כי עלילת־הדם היא עלילה בדויה ובשקר יסודה. אין בשום ספר מספרי תורתנו הקדושה שבכתב ושבעל פה. מספרי התורה והתלמוד המדרשים, והזוהר, וספרי הקבלה, ספרי הדינים, ההלכות המנהגים, והמסורות, ספרי הראשונים והאחרונים בלי שום יוצא מן הכלל, שום דבר חוק ומשפט, או אפילו איזה מנהג או רמז רמיזא ע״ד מעשה מבוער ומגונה כזה, גם אנחנו הרבנים וחכמי הקבלה אשר קבלנו מאבותינו ואבות אבותינו ידיעות התורה והמצות, ומנהגי הקבלה וסתרי תורה לכל פרטיהם ודקדוקיהם לא קבלנו ולא שמענו מהם שום מצוה או מנהג נתעב כזה מצד מי ומי מאחינו אשר בשם ישראל יכונה, ותמיד שמענו את הדבר הזה רק בשם עלילה נמבזה, שהורו והגו אנשי זדון ומרמה על אחינו בני ישראל.

וביחד עם כלל ישראל שבכל דמי לבבו הוא מביע את המחאה היותר עזה ויותר עמוקה נגד עלילה נמבזה זו, ונגד מעליליה הזידונים שבכל דור ודור, הננו גם אנחנו רבני ומקובלי ירושלם מוחים מעומק נפשנו נגד העול האכזרי הזידוני הזה שאנשים זידונים עושים לעם ישראל הגולה והנדכה.

אנא ה׳ ! פקח את עיני אלה השופטים ויראו את זדון לב המאשימים היודעים האמת ומתכונים למרוד בה; שפוך עליהם רוח דעת וטהרה לשפוט נכוחה, והיה הצדק נר לרגלם, כי באמת אנחנו נשענים, כי אתה אמת והותמך אמת, ואנחנו עבדיך בני בחוניך, כשם שאנו מדברים באמת ותמים כן תברכנו בשנה טובה, לרחם עם מרעיתך, עולתה תקפין פיה, וכל הרשעה כעשן תכלה, וייראו גוים את שם ה׳ ויתגי כבוד לתורת אמת שבשמה אנו חותמים ומעידים.

עה״ק ירושלם ת״ו ז׳ לחדש תשרי תרע״ד

וועד החתום באו הרבנים המוחאים בעצם חת״יו

תקוני טעיות הדפוס והשמטות.

למאמר „ראשית התישבות הקראים בירושלם" בסיבת אי נוכחות המגיה בעת הדפסתו.

ע'	הערה	שו'	טעות	תקון
83		8	וטנה	וטינא
"		9	להדית	להדית ולהסית
"	א'	2	כרך ע"ד	כרך מ"ד
84		2	אל־ענצור	אלמנצור
"		12	ע' 432	ח"ט ע' 432
85	א'			The Karaite literary etc.
87	ב	6	ת"ו	ת'
88		11	לתהלים מ"ט א'	לתהלים ס"ט א'
		12	הקומסר	הקומסי
	ב'	4	עמה	ממה
"	ב'	10	תושבי ע"פ	תורה שבע"פ
91	א	1	האובל	האבל
"		3	שו'	שנת
92		6	המאה הט"ו	המאה הט'
"		7	מוסי עפרני	מוסי הזעפרני
"	א'			צריך לתקן דברי הדסי המבוארים שם כזה: „והעיר מלך ארמלי (צ"ל הרמלי) זה בעדו (ר"ל בעד אבו עמראן) כי אבו עמדן (צ"ל עמראן) עמד בבית המקדש ונשבע כי הזרזיר הוא אלדיך ממיני דגינרא (צ"ל דגאגה ר"ל תרנגולת) ודיך יתדו ואמר כי היה נקרב במזבח אלהיך.
"	ג			צ"ל כזה: (ע' 141 סי' ז' וע' 145 סי' ו' וע' 154 סי' ח').
93		3	הם	הן
"		16	ואשר	ואמר
"	ב	"	שתמש	והשתמש
94		19		צריך למחוק מלת חבר
95		4		צריך למחוק מלת דבלל
"		11	ואה"	ואה"ז
"		14		צ"ל גם מפירושו לאיכה י"ז
"		15		צ"ל ע' XLIV
"	א'			צ"ל אוצר ישראל בערכו (ח"ג 208—210).
96		15	ח"א	ר"א

* * *

ע'	הערה	ש'	טעות	תקון
96		17	במחברת	במחברתי
〃		18	Meboraz	Meborak
97		10		צ"ל ע' IQR N. S. II 447
98		5	צמר	צפר
99		7	בבית המקדש	מבית המקדש
〃		10	בתוכותם	בתוכחותם
100		15	החל	האל
〃		16	הנותן	הנתון
〃	א'	2	טוסברים	מוסבים
〃		7	אבקש	לבקש
〃		8		צ"ל לבושים שק וכאפר יתפלשו
101		1	נשמר	נשמרו
102		2	מתלמידי	מתלמידו
〃	א	4	אלאנומר	אלאנואר
103		17	עמנו	ממנו
104		15	שמו הערבי	שמו העברי
〃	א			צ"ל Sur Abou-l-Faradj etc.
〃	ב	2		צ"ל Abou-l-Faradj
〃	〃	3	1866	1896
105		3	אללגיה	אללגה
〃		10	מהמשתמלי	מהמשתמל.
〃	א			צ"ל Nouveaux renseignements ועוד מאמרי וכו'
106		2		〃 שאר ספריו הם: „שרח אלאלפאט"
〃		15	מירושלם	בירושלם
107	א			עי' עליו כמאמרי במונאטסשריפט. חלק מ"א ע' 202—212 וכו'
108	〃	4	דל"ח	ל"ה
〃	〃	7	ול"ב	וי"ב
109		2	ספר	ספרו
〃		16	ונראה	נראה
〃	א			צ"ל Nouveaux renseignements
109	ב			צ"ל באוצר ישראל
110		8	לארץ	לארץ יון
111		9	הסלדקי	הסלדווקי
〃		26		צ"ל בין אוצרי הגניזה
112		2	מגלת היתר	מגלת אביתר
〃		8	תתכ"ט	תתי"ד

*
* *

עמ'	הערה	שו'	טעות	תקון
112		11	ונעטר	ונפטר
"		14	הסולדראקום	הסלדריוקים
"		20	מתנות	מתנות מחנות
"	א	4	מ"א	ת"א [חוץ מזה יש להוסיף עוד מאמרי בהריווי הצרפתית כרך ס"ו אשר משם נראה כי הגאון הראשון בא"י היה ר' אברהם שהיה אולי בנו של בן מאיר]
113		5	אבו אלתרם,	אבן אלתרם
"		17	בעל	בעלי
"		18	מפתתם	מִכתתם
"		19	לענינים	לענינינו
"		22	אלט יודישע	אלטעיודישע דענקמעלער
"		26	ומציעות	ומציאות
114		10	במאמר	במאמרי
"		11	1912	1913
"		15	להקדישה	והקדישה
"		23	IQ Q	IQ R
"		29	מוחא	מוחא רו"ת הטבריני מכרתי זה ספר נביאים שכתבתי
115		3	נקראִות	נראות
"		15	ת"ז	ת"ג
"		20		2877,26
116		2	וחוואלדסאן	וחוואלסאן
"		4	לח'	לה'
"		5	סעדון	סעדין
"		7	ארל"ח	ארל"ה
"		14	I. Q. Q.	IQR
"		15	הקדיש	הקדישו

יש להוסיף כי הבטויים הנאנהים והנאנקים בקשור עם אבל ציון שנמצאים בתהלה אצל סהל בן מצליח עמוד (100 שורה 5) גם הם על שדמות התלמוד צמחו ומשם בלי ספק לוקחו, וזה במס' דרך ארץ רבה פ"ב: „הנאנהין והנאנקין והמצפין לישועה והמתאבלין על ירושלים, עליהם הכתוב אומר לשום לאבלי ציון לתת להם פאר תחת אפר".

קונטרס המפתחות

כולל שלשה מפתחות מפורטים:
לעשרת הכרכים

של

ה„ירושלים"

והם: מפתח א. לפי שמות המאמרים.
מפתח ב: לפי הענינים.
מפתח ג. לפי שמות המחברים.

מפתח א.

לפי שמות המאמרים

כרך ראשון

(חלק העברי)

(חלק הלועזי)[1]

1) מכרך א' וב' הוצאנו לאור גם תוצאה עברית אנגלית ומכרך ג' וד' רק עברית אשכנזית.

כרך שני

(חלק העברי)

(חלק הלועזי)

כרך שלישי

(חלק העברי)

(חלק הלועזי)

כרך רביעי
(חלק העברי)

(חלק הלועזי)

כרך חמישי

כרך שישי

כרך שביעי

כרך שמיני

כרך תשיעי

כרך עשירי

מפתח ב. לפי הענינים

א.

ארכיולוגיים

ב.

בקורת ספרים

ביבליוגרפיים

בתי הכנסיות

בנין ירושלים (עיין ירושלמי)

ג.

גיוגרפיים

ד.

דובב שפתי ישנים (עיין כתבי יד)

ה.

היסטוריים

הערות, תקונים ונוספות.

השקפות, והצעות

הגדות

ז.

זכיות העדה

ח.

חנוך

[1]) משנת תרנ"ה שבה התחלנו להוציא לאור את ספרנו „לוח ארץ ישראל" (שמושי וספרותי) פרסמנו בו את השקפותינו על מצב השנה ובמאספנו זה הבאנו רק המאורעות האחרונות היותר מעניינות בשם „חדשות וזכרונות" בכל כרך וכרך.

חברות

ט.

טופוגרפיים

ב.
כתבי יד

כתובות עתיקות

מ.

מזג האויר ומצב הבריאות

מצב הכלכלי והמסחרי

מאורעות

מוסדים

למצות התלויות בארץ

ס.

ספירות

ע.

עטימאלאגיים

עטנאגראפיים

ענינים שונים

פ.

פירמנים ותעודות

צ.

הצומח והחי

ק.

הקראים

ש.

השומרונים

ת.

תולדות אנשי השם שבא״י

מפתח ג' לפי שמות המחברים

(עפ"י סדר א"ב)

הספרים שיוצאים לאור מתחת ידינו

תלמוד ירושלמי. עפ"י הדפוס הראשון ויניציה רפ"ב ותקונים והגהות עפ"י כתבי־יד ודפוסים קדומים. ואליו נלוו: א) פירוש מספיק בלשון צח וקל המלוקט ומאוסף מכל מפרשיו ומבאריו הראשונים והאחרונים; ב) ציונים מהספרות התלמודית והרבנית כלה; ג) באורי המלות הזרות ושמות המקומות, בעה"ח והצמחים, והערות מדעיות ועוד. ירושלם תרס"ט—ע"ד. מחיר כל מחברת 50 דף פוליה גדול 6 פרנק.

[ארבע מחברות ממנו כבר יצאו לאור, והמחברת החמישית היא תחת מכבש הדפוס].

המעמר.—המעמר את כל המאמרים במחקרי ארץ הקדושה שנתפרסמו בהמאה האחרונה תק"ע תר"ע. בלוית נוספות, הערות ומפתחות מפורטים כרך א'.—ירושלם תרס"ה. כרך ב' תרע"ב, וכרך ג' שהתחלנו בהדפסתו יכיל כל המכתבים ההיסטוריים שנשלחו מארה"ק מסוף האלף החמישי עד המאה הנוכחית מחיר כל כרך 6 פר'.

כפתור ופרח.—ב' חלקים להרב אישתורי הפרחי הראשון בחוקרי ארה"ק, (ה"א, פ"ב) תוצאה חדשה בתקוני חטעיות, ובלוית הערות והגהות מגאוני וחכמי הזמן העבר וההוה, מפתחות מפורטים ותולדות המחבר, ובלוית צורת הבית השני ולוח תמונת המטבעות העתיקות פתוחי עין. ירושלם תרנ"ט. מחירו 12 פר.

מהמאסף הנוכחי **ירושלם.**—נמצאים רק הכרכים א, ב, ד, ה, ט, י, מחיר כל כרך 6 פר'

לוח ארץ ישראל.— שמושי וספרותי. שנה א' (תרנ"ו)—י"ט (תרע"ד) ביחד י"ט כרכים נמצאים תחת ידינו הכרכים א, ב, ג, ה, ו, יג, יד, טו, טז, יז, יח, יט. מחיר כל כרך 1,50 פר.

המען אלינו: A. M. LUNCZ Jerusalem

Richard Gottheil

Jerusalem

JAHRBUCH

zur Förderung einer wissenschaftlich genauen Kenntniss

des jetztigen und des alten Palästina

herausgegeben

von

A. M. Luncz

unter Mitwirkung von Fachmännern

im heiligen Lande und ausserhalb desselben

BAND X

JERUSALEM, 1913

Druck und Verlag des Herausgebers